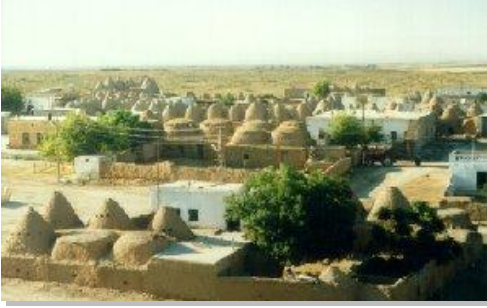

COG 113

YERLEŞME COĞRAFYASINA GİRİŞ

Prof. Dr. Ertuğrul Murat ÖZGÜR
Bölgesel Coğrafya Anabilim Dalı

Ankara-2010

Öğrenci Okuma Listesi

Aslanoğlu, R., (2000). **Küreselleşme ve Dünya Kenti**. *Kent, Kimlik ve Küreselleşme* içinde, Ezgi Kitabevi, Bursa, 127-159.

Işık, Ş., (2005). **Türkiye’de kentleşme ve kentleşme modelleri**. *Ege Coğrafya Dergisi*, 14, 57-71.

Işık, Ş., (2009). **Türkiye’de üniversitelerin kentleşme üzerine etkileri**. *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi, V.Ulusal Coğrafya Sempozyumu, (16-17 Ekim 2008) Bildiriler Kitabı*, Ankara, 123-134.

Kıray, M. (2003). **Az gelişmiş ülkelerde metropolitenleşme süreçleri**. *Kentleşme Yazıları* içinde, Bağlam Yayınları 129, İstanbul, 152-167.

İÇİNDEKİLER

1. TEMEL BAZI KAVRAMLAR
 - 1.1. Mekân
 - 1.1.1. Lokasyon
 - 1.1.2. Etkileşim
 - 1.1.3. Bölge
 - 1.2. Yerleşme
 - 1.3. Yerleşme Coğrafyası
2. TÜRKİYE’NİN YERLEŞME TARİHİ
 - 2.1. Türkiye’de Yerleşmenin Evrimi
 - 2.2. Osmanlı İmparatorluğu’nda İskân Siyaseti
3. YERLEŞME SINIFLANDIRMASI ve HİYERARŞİSİ
 - 3.1. Yerleşme Sınıflandırması
 - 3.1.1. Nüfus Büyüklükleri Bakımından Sınıflandırma
 - 3.1.2. İşlev Bakımından Sınıflandırma
 - 3.1.3. Türkiye’nin Yerleşme Tipleri ve Hiyerarşisi
 - 3.2. Yerleşme Sınıflandırma Teorileri
 - 3.3. Yerleşme Hiyerarşisi Teorileri
 - 3.3.1. Zipf’in Büyüklük Dizilişi Kuralı
 - 3.3.2. Christaller’in Merkezi Yer Teorisi
4. KIRSAL YERLEŞMELER
 - 4.1. Kırsal Yerleşme Tipleri
 - 4.1.1. Tek Mesken ve Çiftlik Yerleşmesi
 - 4.1.2. Mahalle Yerleşmesi
 - 4.1.3. Köy Yerleşmesi
 - 4.2. Türkiye’nin Kırsal Yerleşmeleri
 - 4.2.1. Dönemlik Oturulan Kırsal Yerleşmeler
 - 4.2.1.1. Yayla ve Oba
 - 4.2.1.2. Güzle
 - 4.2.1.3. Ağıl
 - 4.2.1.4. Banı ve Pey
 - 4.2.1.5. Bağ-Bahçe Evi
 - 4.2.1.6. Dam
 - 4.2.2. Devamlı Oturulan Kırsal Yerleşmeler
 - 4.2.2.1. Tarımsal Çiftlik
 - 4.2.2.2. Hayvan Çiftliği
 - 4.2.2.3. Kom
 - 4.2.2.4. Mezra
 - 4.2.2.5. Kırsal Mahalle ve Köy
 - 4.3. Yerleşme Lokasyonu
 - 4.3.1. Su Temini
 - 4.3.2. Zemin Koşulları
 - 4.3.3. Güvenlik
 - 4.3.4. Bakı
 - 4.3.5. Ekonomik Faaliyet Alanı

- 4.3.6. Ulaşım
 - 4.3.7. Diğer Etmenler
 - 4.4. Kırsal Yerleşme Dağılışı ve Paterni
 - 4.4.1. Yerleşme Dağılışı
 - 4.4.2. Yerleşme Paterni
 - 4.5. Kırsal Yerleşme Plânları
 - 4.6. Kırsal Yerleşmelerde Mesken
 - 4.6.1. Meskenlerde Yapı Malzemesi
 - 4.6.2. Meskenlerde Görünüm, Plân ve Büyüklük
 - 5. KENTSEL YERLEŞMELER
 - 5.1. Kentsel Yerleşmenin Tanımı
 - 5.2. Kentsel Yerleşme Tipleri
 - 5.2.1. Kasaba
 - 5.2.2. Kent
 - 5.2.3. Metropolitan Kent
 - 5.2.4. Birleşik Kent
 - 5.2.5. Dev Kent
 - 5.2.6. Küresel Kent
 - 5.3. Kentlerin Doğuşu ve Büyüme Tarihi
 - 5.4. Kentleşme
 - 5.4.1. Kentleşme Nedenleri
 - 5.4.2. Kentleşme Nitelikleri
 - 5.4.3. Türkiye’de Kentleşme
 - 5.5. Endüstri Öncesi Kentler
 - 5.6. Plânlı Kentsel Yerleşmeler
 - 5.7. Kentsel İşlevler
 - 5.8. Merkezi İş Sahası
 - 5.9. Kentsel Etki Alanı
 - 5.9.1. Kentsel Etki Alanlarıyla İşlevsel İlişkiler
 - 5.9.2. Kentsel Etki Alanlarının Büyüklük ve Şekli
 - 6. Günümüzde Yerleşme Sistemlerinde Yaşanan Dönüşümler
- KAYNAKLAR

1.TEMEL BAZI KAVRAMLAR

Beşerî Coğrafya kendi iç dünyasında, niteliksel, niceliksel ve sosyal boyutları barındırmaktadır (Şekil 1). Beşerî Coğrafya'ya atılan ilk adımla Niteliksel Coğrafya'ya giriş yapılmış olunur ki burada insana ait olayların betimlenmesi, beşerî olayların görüldüğü şekliyle anlatımı esastır. Coğrafya sözcüğünün içinde de yer alan betimleme (Geografien), günümüz bilim ve Modern Coğrafya anlayışında yetersiz kalan bir yöntemdir. Bu yüzden Beşeri Coğrafya'da bilimsel düzeyi artırabilmek için başka yöntem ve bakış açılarına ihtiyaç vardır. Bu ihtiyacı karşılayabilmek amacıyla Coğrafya'nın niceliksel (sayısal) boyutuna geçiş yapmak gerekmektedir. Bu, Beşerî Coğrafya'nın sayısallaştırılması aşamasıdır ki, teoriler ve modeller, denklemler ve bilgisayar kullanılarak mekânsal analiz yapmak, bu aşamanın en belirgin özellikleridir. Burada betimlemeye ek olarak, istatistiksel yöntemlerin uygulanması ve pozitif bilimin değişmez kuralı olan analiz yapma esastır. Başka şekilde söylenecek olursa gözün gördüğünü sayısal olarak ifade etme, temeli oluşturmaktadır. Bu bir anlamda Beşerî Coğrafya'nın **betimlemeden (tasviriden) çözümlmeye (tahlile) geçişidir.**

Diğer taraftan Beşerî Coğrafya, diğer toplum bilimlerinin veya doğa bilimlerinin bilgi birikimine de gereksinim duyar ki, Sosyal Coğrafya burada yeni bir boyut oluşturur. Tarih, Antropoloji, Felsefe, Botanik, Ekonomi, Siyaset Bilimi, Jeoloji vb. disiplinler, Sosyal Coğrafya'nın evinin bahçesindeki ağaçlar gibidir. Keynes, Marks, Freud, Weber gibi ekonomi, psikoloji, sosyoloji alanının önde gelen isimlerinin öğretisi ve düşünceleri, sosyal bakış açısında temel oluşturur. Bunun yanında, kirlilik, yoksulluk, açlık, adaletsizlik, devrim gibi kavramlar, Sosyal Coğrafya alanının destekçisi durumundadır. Bütün bunlardan şu anlaşılmaktadır: Beşeri Coğrafya'da yeni sentezlere ulaşabilmek için, coğrafi gerçekleri betimsel olarak anlatmanın yanında, olayları çözümlemek için istatistiksel yöntemlerden ve sosyal bilimlerin yaklaşım ve sonuçlarından da yararlanmak durumundadır.

Şekil 1. Beşerî Coğrafya'nın İç Alemi (Whyne-Hammond, 1985).

1.1.Mekân ve Yer

Her bilimin kendine özgü ve öne çıkan temel kavramları vardır. Kimyada *element*, biyolojide *organizma*, fizikte *kütle ve enerji*, ekonomide *arz ve talep* ne ise, coğrafya için de *lokasyon, yer, mekân ve bölge* bu nitelikte kavramlardır. Bazen çevre ile eş anlamlı kullanılan mekânın yerin altı ve üstü, aynı zamanda da uzaya doğru üç boyutlu ve çevreden daha geniş bir anlamla yüklü olduğu söylenebilir (Tümertekin ve Özgüç, 2009: 59).

Mekân (*space*), insanın bütün etkinliklerini gerçekleştirdiği yerdir ve coğrafya, bir mekânsal sistem oluşturan, birbiriyle ilişkili öğeler dizisini incelemeye çalışmaktadır. Bir mekânsal sistem, doğal (fiziki) olduğu kadar toplumsal, ekonomik ve politik unsurları da içermektedir. Her insan odadan başlamak suretiyle mahalleye, kente, bölgeye ve ülkeye doğru bir dizi iç içe geçmiş yaşam mekânlarıyla kuşatılmıştır. Bu katmanlara ek olarak ayrıca yaşamımızda doğum yeri, gençlikte gidilen ilk yabancı kent gibi ayrıcalıklı yerler de vardır.

Bir mekân bilimi olan coğrafya, odak noktası olarak mekânın insan deneyimi ve anlamı ile zenginleşmiş şekli olan yere (*place*) de önem vermiştir. 1970'li yıllar sonrasında coğrafya çok paradigmatlı hale gelince, mekâna ilişkin kavramlar farklılaşmış, geniş bir kavram alanı oluşturmaya başlamış ve bunun paralelinde yeni temsil biçimleri gelişmiştir. Bu bağlamda fenomenolojik coğrafyanın gelişmesiyle mekânın yorumlanması ve birey bakımından anlamlandırılması önem kazanınca; yer (*place*) kavramı gelişmiştir. Bu kavramla neo-pozitivistik coğrafyanın bir bakıma özelliksiz mekânının yerini, bir mekândaki tüm sembollere işaretlere ve onların bireyler açısından taşıdığı anlamlara önem veren özellikli yer kavramı almıştır.

Toplumsal süreçler de belli bir mekânda olduğu için o mekândan etkilenmekte ve mekânsal süreç halini almakta; içinde bulunduğu mekânın özelliklerinden de etkilenerek gelişen sosyo-mekânsal süreç sayesinde de mekân yeniden üretilmektedir. Tüm toplumsal eylemler, olgular ve ilişkilerin mekânsal bir biçimi vardır ve belirli bir mekân üzerinde gerçekleşir. Bu ilişkilerin mekânsal yayılım biçimleri de zaman içinde değişiklik gösterir. Bu ilişkileri mekânsal kılan da bunların eşzamanlılığıdır. Bu bakış açısı, toplumsal

olanın aynı zamanda mekânsal olduğu ve mekânın fark yarattığı düşüncesini gündeme taşımıştır. Sosyal süreçlerin mekâna kazınmış olduğu ve sosyal ile mekânsal olanın birbirinden ayrılamayacağı, toplumsal olanın mekânsal olanla birlikte olduğu kabulü yaygın bir görüştür.

1.1.1. Lokasyon (Location)

Mekânsal çözümlemede en önemli konu dağılıştır. Dağılışa yakından ilgili olan geometrik mekânın üç özelliği olan nokta, çizgi ve alan, coğrafi mekâna da uygulanabilmektedir. Bu üç özellikten nokta (veya düğüm) coğrafi mekânda lokasyon kavramıyla örtüşür. Lokasyonu belirlemek, **nerede** sorusunun yanıtıdır. İncelenmekte olan olayda, yer veya yerlerin (lokasyonların) belirlenmesi, mekânsal dokunun anlaşılmasında büyük önem taşıyan dağılışın ortaya konulmasını sağlar.

Lokasyon kavramı, iki anlamlıdır: Bu anlamlardan birincisi, bir noktanın yer küre üzerindeki değişmeyen yerini ifade eden **mutlak lokasyondur** ve bu o noktanın coğrafi koordinatlarıyla, yani enlem ve boylam değerleri yardımıyla dünya üzerindeki yeri temsil edilir. İkincisi ise **göreceli (izafi) lokasyondur**. Bu kavram her hangi bir noktanın/yerin dünyanın geri kalan kısımlarına göre değişebilir konumunu anlatır. Bir yere **erişebilirlik**, konumu belirleyen özelliktir ve kendisi dışındaki noktalar, hatlar ve alanlara uzak veya yakın oluş, kolay veya zor ulaşılabilir olmak konumda önem taşır. Mesela, yeni bir yolun açılması veya güzergâhının değişmesi, yerleşmeleri olumlu ya da olumsuz etkileyebilir. Ulaşım teknolojilerindeki ve bir faaliyetin meydana geldiği mekânın boyutlarındaki değişiklikler de göreceli lokasyon üzerinde etkili olabilmektedir. Deniz ticaretinin artması, Bombay, Hong Kong gibi kentleri geliştirirken, kervan yollarının önemini yitirmesi, Kaşgar, Semerkant gibi kentlerin eski canlılıklarını kaybetmelerine yol açmıştır. Dev petrol tankerlerinin Afrika'nın etrafını dolaşmak zorunda kalması Capetown'ı büyütmüş ve bu şehre yeni iş alanları kazandırmıştır. Avrupa Birliği'nin doğuşu, faaliyetlerin ulusal boyuttan ulus ötesi ölçeğe taşınmasını sağlamıştır. Bangladeş ile Hindistan'ın ayrılması ise, Kalküta'nın önemini azaltmıştır.

Görüldüğü üzere bir yerin göreceli lokasyonu sosyal, ekonomik, tarihsel, siyasal, hatta doğal (afetler gibi) pek çok olaya bağlı şekilde değişebilmektedir. Ancak, yukarıdaki örnek olarak verilen yerleşmelerin mutlak lokasyonlarında bir değişiklik olmamıştır.

1.1.2.Etkileşim (Interaction)

Dağılımın bir diğer unsuru etkileşimdir. Bu kavram, çizgisel olarak, hatları veya akışları anlatır. Nokta olarak ifade edilen yerler (lokasyonlar) arasındaki karşılıklı ekonomik ve toplumsal bağlantılar, hatlar yardımıyla sağlanır. Aslında bu, lokasyona bağlı farklılıkların doğurduğu bir etkileşimdir. Böylece yeryüzünde geniş ölçekli bir etkileşim ve değişim sistemi ortaya çıkmıştır. Bu sistemde hatlar, kara ve demir yolları veya boru hatları vb. olarak karşımıza çıkar. Çeşitli noktalar, ekonomik ve toplumsal güçlerin etkisi altında fiziki veya işlevsel olarak birbirlerine bağlanır. İnsanlar, yerleşmeler, ülkeler arasındaki etkileşimin ekonomik boyutunda, meselâ üreticiler ile tüketiciler arasında, toplumsal boyutunda ise; farklı ırk, eğitim ve toplumsal gruplar arasındaki karşılıklı alışverişler söz konusudur.

Mekânsal etkileşim, akışlar ve ağlar halinde gerçekleşir. Akışlar, yön, hız, miktar, hacim, tip ve noktalar arası trafik sıklığı şeklinde karşımıza çıkarken, ağlar daha karmaşık bir sistemdir ve tüm nokta gruplarının bağlantılarıyla birlikte akış yapısını içerir. Günümüzde mal, hizmet ve fikirlerin akışı, iletişim teknolojilerindeki gelişime paralel olarak son derece hızlanmış, ekonomik süreçlerin uluslar arasılaşması, yeni mesafe kavramları doğurmuştur.

1.1.3.Bölge (Region)

Mekân, süreklilik arz eden bir sistem özelliği taşısa da kendi içinde parçalara, alt sistemlere de sahiptir. Günümüzde **bölge** kavramı, geçmişteki “toplumun doğayla sentezi” anlayışından “insanla ilgili süreçlerin özel bir bileşimi” anlayışına dönüşmüştür. O nedenle de bir odadan başlayıp bir ülkeye, hatta yer küreye kadar uzanabilen bölge fikri benimsenmektedir. Alansal birlik ve mekânsal karşılıklı etkileşim yoluyla belirli coğrafi olaylar, bir alanda benzerlik, kalıplaşma gösteriyorsa veya bir alan kendi içinde türdeş ise; burası bölge olarak ayırt edilebilir.

Önceleri bölge ayırımında determinist görüşün etkisiyle doğal koşullar (jeolojik yapı, topografya, iklim, hidrografya, bitki örtüsü vb.) ölçüt olarak kabul edilmekteydi. Ancak, insanın mekân üzerinde gittikçe artan etkisi, bu ölçütü yetersiz bırakmıştır. Bölge kavramı, tek bir unsurun türdeşlik gösterdiği alanlar için kullanıldığında, türdeş (homojen) veya şekilsel (formal) bölgelerden söz edilmiş olunur. Bu bölge tipinde, belirli bir özelliğin

tekdüzeliği esastır. İstatistik bölgeleri, seçim bölgeleri, tarım bölgeleri birer türdeş bölgedir ve veri toplamak, geniş ölçekli karşılaştırmalar yapmak düşüncesiyle oluşturulmuşlardır.

Bölgeler son zamanlarda, türdeş mekân bölümleri olarak görülmek yerine, işlevsel (fonksiyonel) birimler şeklinde algılanmaya başlanmıştır. Mekân örgütlenmesi için bunun daha uygun olacağı düşüncesi yaygınlaşmıştır. İşlevsel bölgelerde beşerî faaliyetler ön plâna çıkmakta, politik, dinsel ya da toplumsal mevcudiyet, endüstriyel birlik, tarımsal yapı alanları konusunda işlevsel bölgelerden söz edilebilmektedir. Son yıllarda kentsel merkezlerle birlikte, onların ekonomik bölgeleri için de kent (şehir) bölgesi kavramı kullanılmaya başlanmıştır.

Bölge çalışmalarına zaman zaman eleştiriler getirilmişse de, bölgesel bakış coğrafyadan hiç ayrılmamış, hatta yakın zamanlarda bölgesel yaklaşım, coğrafyada ve plânlama, ekonomi, sosyoloji gibi diğer disiplinlerde yeniden önem kazanmıştır. Bu konuda yer duygusuyla ilgili fikirlerin dünyada yeniden önem kazanması rol oynamıştır.

1980'li yıllarda bölge kavramını da içeren yerel birimler; değişen dünya düzeni, artan küresel ilişkiler ve kurumlar çerçevesinde elde ettikleri göreceli konumla tanımlanmaya başlamışlardır. Bu çerçevede, yerel-küresel etkileşimi ve yerelin bu etkileşim içinde sürdürülebilir gelişmesini sağlayacak rekabet gücü ön plâna çıkmıştır. Böylece küresel değişim, yerelin potansiyeli, ilişkileri ve kurumları ile farklı ağlar içinde var olmasını sağlayacak bir bütünün bölge olarak tanımlanmasına yol açmıştır. Artık bölge, 1960'ların yarı kapalı bir ekonomik sistemi olmaktan çıkmış, dünyadaki farklı nitelikli ve amaçlı ağlar içinde yer alabilen ve bunlarla etkileşim içinde olan bir mekânsal birime dönüşmüştür. Geçmişte ulus devletin alt birimi olarak tanımlanan bölge, bu gün küresel sistemin bir parçası ve kalkınma süreçlerinin yeni birimleri olarak işlev kazanmıştır (Eraydın, 2004).

Birbirinden çok farklı alanları, bölge kavramını odak almaksızın incelemenin güçlüğü, disiplinler arası ilişki kurmadaki faydaları, alan düzenlemeye yönelik çalışmalarda katkıları, karmaşık ilişkilerin öğretilmesindeki eğitsel değeri, coğrafyada bölgesel yaklaşımı gerekli kılmaktadır.

1.2.Yerleşme

İnsanın varlığını sürdürebilmesi için; su, yiyecek, korunma ve dinlenme gereksinimlerinin karşılanması her devirde önemli olmuştur. Bunlardan sıcaklık, yağış, rüzgâr gibi iklim elemanlarıyla mücadele etmek, diğer canlıların saldırılarına karşı can ve mal güvenliğini sağlamak, kapalı bir mekânda dinlenmek ve uyumak, insanoğlu için bugün de kaçınılmaz zorunluluklardır. Korunma-dinlenme istek ve içgüdüsünün yanında, diğer temel gereksinimlerin peşinden sürekli yer değiştirmek yerine, bunların bir arada kolaylıkla bulunabileceği yerlerde, sabit bir yaşam sürme, yani yerleşme isteği; insan topluluklarının uzun bir süreç sonucunda ulaştıkları dönüm noktalarından birisi olmuştur.

Yeryüzünde bugünküne benzer şekilde 500 bin yıl önce ortaya çıktığı tahmin edilen insan, su kaynaklarına yakın halde, doğadaki yabanî meyve ve sebzeleri toplamak, çeşitli hayvanları avlamak suretiyle binlerce yıl vahşi bir yaşam tarzını sürdürmüştür. İnsanoğlu, “zamanla taşları yontma, bazı silahları imâl etme, ulaşım araçları yapma gibi yeni teknik ve maharetler keşfetmiş ve geliştirmiştir” (Cipolla, 1980). Ancak bütün bu yenilikler, insanın avcı/toplayıcı kimliğini uzun süre değiştirememiş ve insan, hayatının bilinen süresinin neredeyse %99’unda ilkel bir canlı olarak kalmıştır.

Dünyanın bazı kesimlerinde M.Ö.10 bin yıllarından itibaren başlayan tarım ürünlerinin üretimi ve hayvan yetiştiriciliği, insanlık açısından bir devrim niteliği taşımış, insan hayatının akışını değiştirmiştir. **Neolitik Çağ** olarak adlandırılan bu dönemde ortaya çıkan besin üreticiliği, yerleşik hayatın da kapılarının aralanmasına yol açmıştır. Güneybatı Asya’nın Mezopotamya Bölgesi’nde; Zagros Dağları’nın eteklerinde (*Cermo*), Filistin’de (*Eriha*), Anadolu’da (*Hacılar ve Çatal Höyük*), Orta Amerika’da (*Teotihuacan’da Aztek, Yucatan’da Maya uygarlıkları*), M.Ö. 9 bin ilâ 5 bin yılları arasında, tarımla birlikte yerleşik hayatın izlerine rastlanılan yerlerdir (Şekil 1). Barınılan, ama gittikçe işlevleri artan evler, yerleşmeleri doğurmuş ve zaman ilerledikçe bu yerleşmeler, ilk hâlleriyle kıyaslanamayacak derecede gelişmiş, büyümüş ve yeni kimlikler kazanmıştır.

Batı dillerinde settlement (*İng*), habitat (*Fr.*), siedlung (*Alm.*) şeklinde karşılık bulan yerleşme; **iskân** sözcüğü ile de anılmaktadır. Kökü Arapça olan bu sözcük, yurtlandırma, sabit bir yerde oturma anlamına gelmektedir. Yine aynı kökten gelen meskûn; insan

oturan, şenlenmiş, yurt edinilmiş yer anlamını taşıırken; **mesken**; ikametgâh, konut olarak karşılık bulmaktadır.

Şekil 1. Dünyanın ilk uygarlıklarının görüldüğü alanlar.

1.3. Yerleşme Coğrafyası

Yerleşme Coğrafyası, belli bir süreç içinde insanların ortaya çıkardığı yerleşmelerin; kökenlerini, gelişim ve değişimlerini, kuruluş yeri özelliklerini (sit ve sitüasyonunu), görünümünü (fizyonomi veya morfoloji), işlevlerini (fonksiyon), dağılışı ve paternlerini araştıran bir coğrafya alanıdır.

Kökü Latince'ye dayanan sit (*site*) ve sitüasyon (*situation*), yerleşme konusunun önemli iki kavramıdır. Bunlardan sit bir yerleşmenin değişmeyen, sabit yerini ifade eder. Buna kuruluş yeri de denilebilir. İnsanlar, bir yerde yerleşmelerini oluştururlarken bazı gereksinimlerine cevap verecek özellikler aramışlardır. Su temini, korunma/savunma, ekonomik faaliyet alanı bunların başında gelir. Bu gereksinimler doğrultusunda (ki çoğu doğal ortamdan yararlanmayı hedefler) insanlar, savunulabilir bir tepeye, gizlenilebilir bir vadi içine; suya kolay ulaşabileceği birikinti konisi üzerine, kaynak veya akarsu kenarına; ekip biçebilecekleri bir düzlüğe veya ağaç kesebilecekleri bir ormana yakın olmak istemişlerdir.

Yerleşmenin kurulduğu yer sabittir ve değişmez. Oysa sitüasyon, yani konum değişebilir bir niteliktir. Benzer sitlere sahip olsa bile yerleşmeler, konum itibarıyla

birbirinden ayrılabilir. Çünkü yerleşmenin konumu, dünyanın veya bir bölgenin zamanla değişen nüfus, idari, siyasi ve ekonomik güç alanları ile ana yol güzergâhlarına göre durumuna göre belirlenir. Bir zamanlar çok canlı olan alanlar arasındaki ana yol güzergâhları üzerinde bulunan bir yerleşme, bu elverişli konumunu zamanla yitirmiş olabilir. Buna karşılık dünya veya ülkenin yeniden ortaya çıkan düzeninde işlek yollar üzerinde, çeşitli faaliyetlerin kendini gösterdiği kimi yerleşmelerin önemi artabilir. Yeni şartlara güçlü coğrafi potansiyelleri ile ayak uyduran yerleşmeler varlıklarını geliştirerek sürdürürler. Türkiye’de bir zamanlar yelkenlilerin uğradığı, mal ve insanların toplandığı Efes, Milet, Kaunos, Troya gibi kıyı kentleri, gerek limanlarının dolması, gerekse ticaret yol ve yöntemlerinin değişmesi nedeniyle önemlerini yitirmişler, öte yanda İstanbul, Ankara, İzmit, İzmir, Bursa, Eskişehir gibi Türkiye kentleri, konumlarının elverişliliği sayesinde önemlerini korumuş ve gelişmişlerdir.

Foto 1. Antik Efes kenti harabeleri

Şekil 2. Antik Milet kentinin ızgara şekilli plâni.

Yerleşmelerin kökenlerinin araştırılması ise; yerleşmenin tarihi gelişimiyle ilgili bir husustur. Yerleşmenin ne zaman, niçin kurulduğu, var olma/yok olma nedenleri bu konuda anahtar rol oynarlar ki, canlı organizmalara benzeyen yerleşmelerin kuruluşu ve gelişmeleri, yerleşme plânlaması açısından büyük değer taşır. Defalarca doğal ve beşeri afetlere maruz kalmış, ama ısrarla aynı yerde varlığını asırlarca sürdürmüş yerleşim

birimlerinin, var oluş nedenlerinin bilinmesi, bundan sonra da varlığını sürdürmesinde etkindir. İstanbul (*Bizantion*), İzmit (*Nicomedia*), İzmir (*Smyrna*), Ankara (*Ancyra*) ülkemizden birkaç bin yıllık kent örnekleridir.

Yerleşme Coğrafyası'nın üzerinde durduğu bir diğer konu fizyonomi veya yerleşme morfolojisidir (physiognomy, morphology). Batı dillerinden Türkçe'ye giren fizyonominin dilimizdeki karşılığı yüz, çehre; kendine özgü nitelik veya görünümdür. Yerleşmeler açısından fizyonomiden yerleşmenin plânı, dışarıdan görünümü, büyüklüğü ve oraya has nitelikleri anlaşılır. Yerleşme ne şekilde yayılmıştır? Bu plânına, şekline nasıl yansımıştır? Evlerin görünümleri ve yerleşmeyi oluşturan donanımların özellikleri nelerdir? Fizyonomi veya yerleşme morfolojisi, bir anlamda yerleşmenin insan zihninde uyandırdığı maddi izlenimlerdir.

İşlev (fonksiyon), genel olarak bir yerleşmedeki faaliyet ve faydalanmaları anlatan, onun ekonomik ve sosyal hayat alanına ait bir kavramdır. Bu kavram bir yerleşmede yaşayanların geçimlerini sağlamak, kişisel ve toplumsal bazı ihtiyaçlarını karşılamak gayesiyle, günün belirli saatlerinde çalıştıkları, bir araya geldikleri faaliyet alanlarını ifade etmektedir. Bir şehirde, ticaret, yönetim, imalat, sağlık, eğitim, rekreasyon, kültür gibi fonksiyon alanlarıyla daha sık karşılaşılırken, köy yerleşmelerinde tarım, hayvancılık, ormancılık, su ürünleri yetiştiriciliği ve avcılığı, fonksiyon olarak belirir.

Yerleşmelerin sahip oldukları işlevler, bu işlevlerdeki çeşitlilik ve uzmanlaşma, kendi aralarında görev, sorumluluk ve etki alanı farklılıklarına, dolayısıyla da bir yerleşme kademelenmesine (hiyerarşine) yol açar. Ayrıca, fonksiyonel özellikler ile yerleşmenin büyüklüğü ve büyüme süreçleri arasında da ilişkiler vardır. Bunun yanı sıra her bir yerleşmenin özel işlevleri de olabilir. İşlevsel uzmanlaşmaya bağlı olarak yerleşmelerin, özellikle de şehirseller yerleşmelerin bazı faaliyetlerde öne çıktıkları belirlenir ki, bu durumda imalat, madencilik, ticaret, ulaştırma (liman, istasyon vb.), garnizon, turizm, üniversite şehirlerinden veya karma işlevli yerleşmelerden söz etmek mümkün olur.

Yerleşmelerin mekânsal dağılımı ve örüntüsü (paterni), coğrafyacıların ilgilendiği konulardan bir diğeridir. Yerleşmeler, farklı fiziki ve beşeri nedenlerle, bir alanda değişik dağılış düzenleri ve örüntüleri ortaya koyar. İşte bu değişik dağılış ve paternlerin

belirlenmesi, nedenlerinin saptanması, ülke düzenleme çalışmalarında, önemli bir yer tutmaktadır.

2.TÜRKİYE’NİN YERLEŞME TARİHİ

2.1.Türkiye’de Yerleşmenin Evrimi

Türkiye, yerleşme coğrafyası ve tarihi bakımından, dünyanın önde gelen zengin geçmişli ve o geçmişin mirasına sahip bir ülkedir. Türkiye’de kültür tarihinin günümüzden neredeyse 400.000 yıl önceleri başladığı, Asya ve Avrupa kıtalarının iskânını gerçekleştiren Afrika kökenli *Homo erectus* türü insanın uzun bir süre boyunca, İstanbul Küçükçekmece yakınlarındaki Yarımburgaz mağarasını barınak olarak kullanmış olmasından ve ülkenin diğer yörelerinde karşılaşılan buluntulardan anlaşılmaktadır (Foto 2).

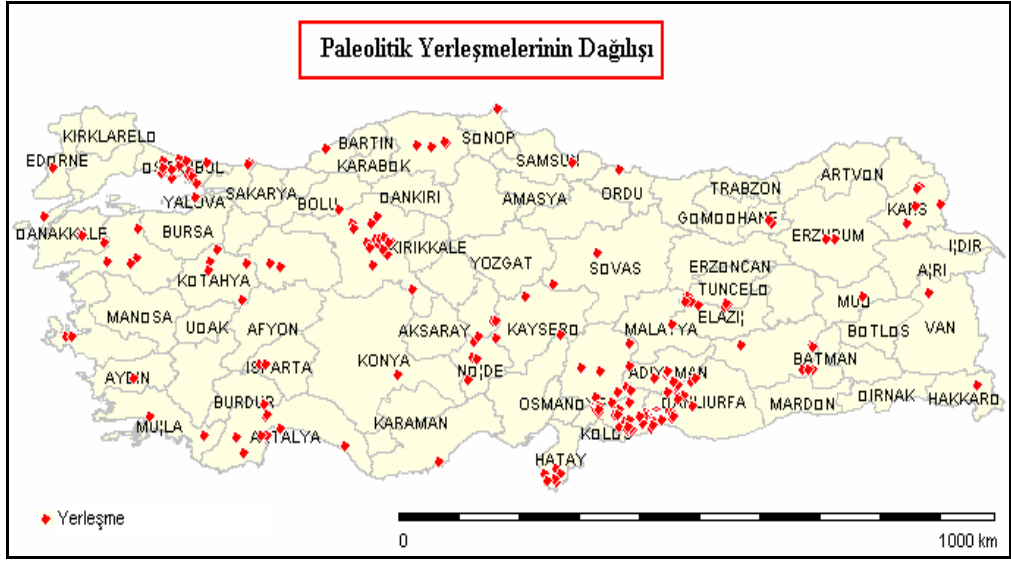

Foto 2. Yarımburgaz Mağarası

Türkiye topraklarının ilk sakinleri Paleolitik’te (Eski Taş Devri), mağaralarda, kaya sığınaklarında ve açıkta yaşayan insan toplulukları olmuştur. Toros Dağları, Amanoslar ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin bazı kesimleri, Paleolitik dönemi insanının yaşamak üzere tercih ettiği alanlardır. Antalya-Karain, Adıyaman-Palanlı, Gaziantep-Şarklı, Hatay-Kanal, Merdivenli, Üçağzlı mağaraları en eski barınak örnekleri olarak gösterilebilir (Şekil 3).

Barınmak için mağara oluşumu ve gelişimine elverişli, kalker yapılı arazi, ılıman iklim koşulları, avcılığa ve toplayıcılığa imkân tanıyan yaban hayatının görüldüğü yerlerin varlığı, su kaynaklarının bolluğu, insanların buraları hayat alanı yapmalarında etkili olmuştur. Bu devrenin insanında doğal mekânlarda barınma/saklanma ve avcılık/toplayıcılıkla varlığını devam ettirme eylemi çok açıktır. Yerleşme sisteminde bu evre, deneyime dayalı mekân kavramıyla örtüşen toplumsal evrim ve mekânsal düzenine karşılık gelmektedir.

Şekil 3. Türkiye'deki Paleolitik yaşam alanları.

M.Ö. 8.bin yıldan itibaren, Paleolitik Dönem'in doğada var olanı toplayıp, avlama ekonomisinden tarla kültürleri ve hayvan yetiştiriciliğine, aynı zamanda da yerleşik hayata geçiş başlamıştır. Bu dönem, Neolitik'tir (Yeni Taş Devri). Çumra (*Konya*) yakınlarındaki Çatal höyük (Foto 3), Burdur'un 35 km. güneybatısındaki Hacılar, Aksaray'ın 25 km güneydoğusundaki Aşıklı Höyük, Ergani yakınlarındaki Çayönü ve diğerleri Türkiye'nin insan eliyle yapılmış meskenlerden oluşan ilk yerleşmeleridir. Neolitik yerleşmelerin genelde Toroslar'a komşu alanlarda belirmesi, Paleolitik insanın mağaralardan, bu yeni, yakın ve sürekli oturulabilir, bozkır karakteri nedeniyle tarım yapılabilir mekânlara geçişi arasında bir ilişkiyi düşündürmektedir (Şekil 4).

M.Ö. 8.Bin yıla tarihlenen Neolitik yerleşmesi Aksaray-Aşıklı Höyük'ten (Foto 4) elde edilen bulgulara göre; (1)Melendiz ırmağının kenarında, (2)Hasan Dağı ve Melendiz Dağı'nın tüf, andezit, bazalt, obsidyen gibi, yapılar, ev aletleri ve silah yapımında kullanılan ve o dönem için önemli ham madde kaynaklarının yakınında, (3)Tarım yapmaya elverişli ve arpa, buğday ve bezelyegillerin tarımına uygun bir iklim altında,(4)Koyun, keçi, domuz, at, karaca, tavşan gibi çok sayıda yabani hayvan zenginliğine sahip bir yerde kurulmuştur. Bunlar Aşıklı Höyük'ün bulunduğu alanda insan topluluklarının yaşamı için uygun iklimsel ve ekonomik koşulların varlığını göstermektedir. Bu yerleşmeyi kuranların yarı göçebe bir yaşam biçimini bırakarak sürekli yerleşik bir düzene geçişini anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Şekil 4. Türkiye’deki Neolitik yerleşim merkezleri (TAY Projesi’ne göre)

Kaynak: TAY Projesi

Toplayan/avlayan, sonra üreten/evcilleştiren ve yerleşmiş insanın ihtiyaçları; keşifleri, buluşları ve arayışları da beraberinde getirmiştir. Neolitik, yani insanın yerleşik hâle gelerek tarım yapmaya başladığı dönem, Anadolu topraklarındaki insan topluluklarının beyinsel gelişmeleri sonucunda, becerilerinin arttığı, evlerle birlikte (çanak-çömlek vb) çeşitli ev aletlerinin yapıldığı, hayvan kılları ve bitki liflerinden dokuma ürünlerinin elde edildiği bir dönemi ifade eder. Mekânın simetrik sembollerle algılandığı ve kabile düzeninin kurulduğu bir toplumsal evrim aşamasında, gece- gündüz, aşağı-yukarı, güneş-ay, yaşam-ölüm, kıtlık-bolluk karşıtlıkları toplum düzeninde sembolik mekân anlayışı egemen durumdadır.

Foto 3. Neolitik Dönem yerleşmesi Çatal Höyük’ün temsili plânı (Çumra/Konya)

Neolitik dönemin ardından gelen Kalkolitik çağda (M.Ö.4750–3000 yılları arası), daha önce önemini kısmen devam ettiren avcılık, büyük ölçüde değer kaybetmiş, bakırdan yapılan aletler, taştan yapılanların yerine geçmeye başlamıştır. Sayıları bilinmemekle beraber, genelde yerleşme sahalarının sınırları genişlemiş ve yerleşmeler gelişmiştir. Neolitik yerleşmelere ek olarak, Mersin'in KB'sındaki Yümüktepe, İstanbul Fikirtepe, Samsun İkiztepe, Amik ovası ve Göller yöresinde bu dönemi simgeleyen yerleşme kalıntıları tespit edilmiştir.

Foto 4. Aşıklı Höyük (Aksaray)

Aynı veya farklı ortamlarda yaşayan insanların ihtiyaç fazlası malların değiş tokuşu, bu malların bir yerden başka bir yere ulaştırılması, el değiştirmelerin belirli zamanlar ve yerlerde yapılır hâle gelmesi, yerleşmenin zorunluluklarının dışına taşmasına yol açmıştır. Türkiye'de kalay madeninin olmamasına rağmen, bakır ile kalayın karıştırılarak elde edilen tunçtan eşyaların arkeolojik kalıntılar arasında ele geçirilmesi, Eski Tunç çağında (M.Ö.3000–2000 yılları arası) ticaretin gelişmeye başladığı ve uzak mesafelere uzandığını göstermektedir. Bu dönemin izlerini Beycesultan (Çivril yakınlarında), Gözlükule (Tarsus'ta), Alishar (Sorgun ilçesinde), Alacahöyük (Alaca ilçesinde) ve Trova'da (Çanakkale güneyinde) görmek olasıdır.

M.Ö. III. bin yılın son yüzyıllarında, Anadolu ile Mezopotamya arasında yoğun bir şekilde cereyan eden alış veriş faaliyeti, M.Ö. II. bin yıllarda, Hitit devletinin kuruluşundan biraz önce had safhaya ulaşmıştır. Daha önceleri Akatlar'ın başlattığı, sonra da Asurluların geliştirdiği ticaret, Anadolu ve Mezopotamya'nın

ürettiği malların farklılığı nedeniyle önem kazanmıştı. Ayrıca Mezopotamya'nın çöller ve denizlerle kuşatılmış olması, bu ülke halkını kuzeye, Anadolu'ya yöneltmiştir.

Zamanla gelişen ve hacmi artan ticarî organizasyonların birtakım kurallarla yapılması, ticaretin aksamaması için yolların ve yerleşmelerin güvenliği gibi konularda uğraşacak kimselerin belirmesiyle, yönetici ve ona bağlı güvenlikçilerin doğması, yerleşmelerden bazılarında yeni fonksiyonlar yüklemiştir. Yönetim gücüyle birlikte din örgütü de bu yerleşmelerin ayrılmaz bir parçası haline almıştır. Böylece yerleşik hâle geçmiş, tarım ve hayvancılıkla uğraşan insanların yaşadığı yerler dışında, temeli ticarete dayanan ve dinsel güçlerle desteklenen tüccar, ruhban, yönetici ve asker sınıflarının yer aldığı, toprakla doğrudan ilgileri azalmış insanların toplandığı yerleşmeler, geçmişin şehirleri ortaya çıkmıştır.

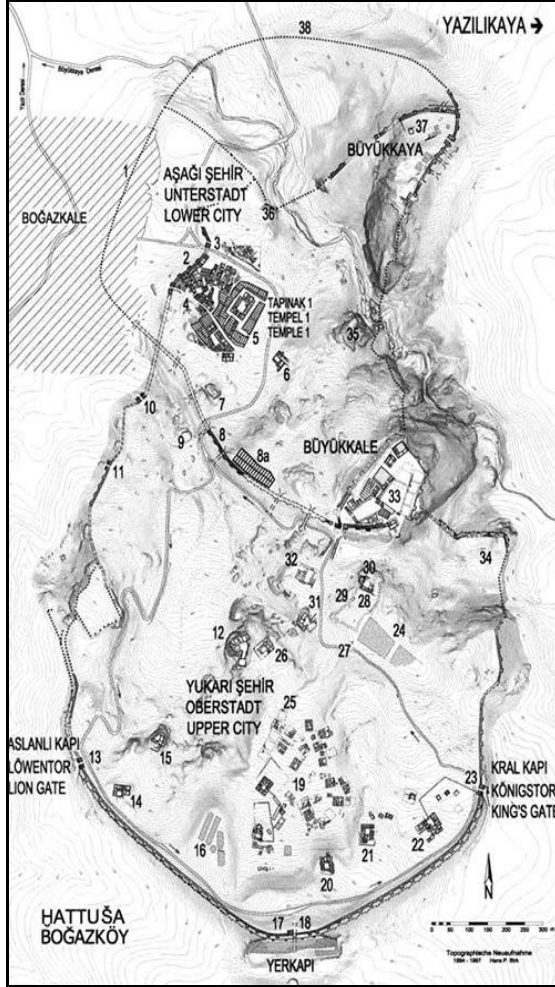
Anadolu'daki Hititlerin Mezopotamya'daki Asurlularla ticareti, Eski Tunç devrinde doğmaya başlayan kentlerin gelişmesine neden olmuş, bunun doğal bir sonucu olarak her kentte ticareti ve dinsel örgütleri düzenleme ve denetlemeyi beraberinde getirmiştir. Böylece, Hititlerle yasalı, örgütlü devlet kavramına ulaşılmıştır. Hattuşa (*Çorum-Boğazkale*), Kayseri civarındaki Kaneş (*Kültepe*) kentleri bu dönemin önemli yerleşme merkezleri olmuşlardır (Şekil 5).

Hitit dilinde yerleşim birimlerine *happiriya* denilmekteydi. Etimolojik olarak bu sözcüğün iş, ticaret anlamına gelen *happir'*den geldiğini, aynı zamanda da zenginlik anlamına gelen *happina'* nin ticaret kelimesinden türediği iddia edilmektedir ki, bütün bunlardan Hitit kentlerinin ana işlevinin ticaret olduğu anlaşılmaktadır.

Hattuşa, Budaközü vadisini güneyden sınırlayan bir dağ silsilesinin kenarında bulunmaktadır. Kent, oviden 300 m. yükseklikte, yer yer kayalıklardan oluşan eğimli yamaçlara sahip bir alanda kurulmuştur. Doğu ve batısından derin yarıklar yerleşmeyi sınırlandırmaktadır. Zengin su kaynakları, bir zamanlar yoğun bitki örtüsüyle kaplı dağlardaki çayır ve av hayvanları, ayrıca geniş ve verimli ovasıyla kalabalık bir nüfusa yaşam alanı sunan bu yerin hâkim ve korunaklı doğal yapısı,

yerleşilmek üzere ideal koşullar sunmaktaydı. Hattuşa örneği, arkeolojik yerleşmelerde kuruluş yeri seçiminde etken faktörleri gözler önüne sermektedir.

Şekil 5. Hititlerin başkenti Hattuşa'nın genel planı.

Aynı dönemde, Doğu Anadolu'da yer alan Urartular, hayvansal ürünleri, tarla kültürleri ve ormanlarıyla varlıklı bir ülkede yaşamaktaydılar ve Urartu devletinde yerleşme olarak daha çok kale-şehir tipiyle karşılaşılmaktaydı. Bu tarz bir yerleşmeyi, kavimler arası mücadele, istila ve yağmacılığın yaygın olması, arazi koşullarının engebeliği gibi nedenler zorunlu kılmaktaydı.

Türkiye toprakları üzerinde medeniyetin bir simgesi olarak Hitit devleti Orta Anadolu'da yer alırken, onların yaşadığı yerlerin batısında kalan sahada, yerli gruplardan oluşan, daha ilkel insanlar yaşıyordu. M.Ö.1300 yıllarında İç batı Anadolu eşiği ile Orta Anadolu'nun batı kesimlerinde Frig devleti kurulmuştu. Mezopotamya ile Marmara ve Ege kıyıları arasındaki ticaret yollarından çok faydalanan Frigleri,

M.Ö. VII. Yüzyıl sonrasında Ege çöküntü ovalarının tarımsal gücünden faydalanmak suretiyle gelişen Lidya krallığı izlemiştir. Ege kıyılarına yerleşerek İzmir, Efes, Milet, Foça, Knidos, Bodrum gibi kentleri kurarak bir sistem oluşturan İyonlar, denizci bir kavim olduğundan, Akdeniz'deki deniz ticaretini, fakat aynı zamanda da Anadolu'nun içlerinden gelen kervan ticaretini elde tutarak liman özellikli yerleşmelerin kök salmasına neden olmuşlardır. İyon koloni yerleşmeleri daha sonra kuzeye kayarak Marmara denizi ve Karadeniz kıyılarına taşmıştır. Bu sayede, Gelibolu, Lapseki, Mudanya, Gemlik, Marmara Ereğli, Tekirdağ, Sinop, Samsun, Giresun ve Trabzon gibi koloni merkezleri ortaya çıkmıştır.

Foto 5. Bir Antik Çağ kenti: Side.

Yerleşme coğrafyası açısından İlkçağın en belirgin özelliği, Mezopotamya ve Mısır'da olduğu üzere, Anadolu'da da köylü-şehirli dolayısıyla köy-şehir kavramları belirginleşmiş, özellikle kentlerin işlevlerinin gelişmiş olmasıdır. Ulaşım, ticaret ve kısmen imalat faaliyetleri, bu devrede yerleşmelerin kimlik kazanmasında etkin rol oynamışlardır.

Anadolu'nun yüzey şekillerinin kısa mesafelerde birbirinden farklı özellikler gösteren ünitelerden oluşması ve her bir ünitenin bağımsız bir hayat ortamına sahip bulunması, şehirlerin hızla çoğalmasına imkân tanımıştır. Bir ünite içerisinde yer alan köylerin her türlü faaliyetlerini düzenlemek ve ihtiyaçlarını karşılamak, o dönemin kentlerinin başlıca görevi olmuştur. Toplumsal evrim ve mekân düzeninde zamanla değişiklikler meydana gelmiş, ilk hiyerarşiler ve buna bağlı olarak büyük şeflik (krallık) ve şeflik merkezleri yerleşme düzeninde ortaya çıkmıştır. Başka bir şekilde söylenecek olursa; toplumsal hiyerarşi, mekânsal dolayısıyla da yerleşmelerde bir kademelenmeyi beraberinde getirmiştir. Büyük şeflerin oturduğu, şefler sisteminin merkezi, onun altında şeflik merkezleri ve diğer yerleşmeler yer almaktadır. Bu toplumsal ve mekânsal düğümlenmenin de başlangıcı anlamına gelmektedir.

Dünya yerleşme sisteminde, şeflik sisteminin ardından ilk devletler ve mekânın politik bütünleşmesi aşaması gelmektedir. Bunun yansımalarını

Anadolu'da da görmek olasıdır. Devlet merkezi, bölgesel yönetim birimleri ve yerel yönetim birimleri bu mekânsal dizilişte üst sıralarda bulunurken, arazinin zenginlik olarak görüldüğü bu toplum-mekân düzeninde, yayılma ve yeni alanların işgali, feodal yapı egemendir.

Roma devrinde, Anadolu toprakları yeniden canlanışa tanık olmuş, bu devirde yeni yol ağı ve şehirler inşa edilmiştir. Roma döneminin ardından Ortaçağ'ın uzunca bir bölümünü Bizans egemenliğinde geçiren Anadolu, ticaret yollarının burada düğümlenmesi nedeniyle kazançlı çıkmış, ticaret şehirleri biraz daha gelişmiştir. Ama XII. yüzyılda yeniden canlanan Avrupa'nın rekabeti, Bizans kentleri gibi devletin de sonu olmuştur.

Anadolu'ya 1071 Malazgirt savaşından önce başlayan, ancak zaferle hızlanan Türk boylarının göçüyle, Hıristiyan kır nüfusu yerlerinden edilmemiş, seyrek yerleşme dokusu arasındaki boşluklara Türk köyleri kurulmuştur. Selçuklu Devleti'nin kuzey, güney ve batı sınırlarını koruma görevi verilen, hayvancılıkla uğraşan konar-göçer boylar, hayat tarzları gereği, büyük ölçüde yarı yerleşik bir düzeni seçmişler, alt ve üst kuşaklar (*kışlaklar ile yaylaklar*) arasında yer değiştirmişlerdir. Getirilen yeni toprak sistemiyle kırları düzene sokan Selçuklular, Anadolu'ya girdiklerinde harap ve eski önemlerini kaybetmiş halde buldukları kentleri imar ederek, onlara damgalarını vurmuşlar (*Sebasteia-Sivas, Caesaria-Kayseri, İkonium-Konya, Melitene-Malatya, Herakleia-Ereğli*), yeniden bazı kentler kurmuşlardır (*Aksaray, Akşehir, Kırşehir, Seydişehir, Alanya gibi*). Böylece Selçuklu Türkiye'sinde kentler, medreseler, camiler, kervansaraylarla yeni kimlik ve görüntülere sahip olmuşlardır (Foto 6).

Foto 6. Selçuklular zamanında kurulan Anadolu kentlerinden biri: Alanya (Alaiye).

Bilecik-Söğüt civarına yerleştiklerinde, sürülerin peşinden koşan bir aşiret havası veren Osmanlılar, kısa sürede yaşama alanlarını genişleterek yerleşik hâle geçmişlerdir. Marmara Bölgesi'nin zapt edilen verimli ovalarındaki Rum köylerine kural gereği dokunmamış, boş sahalara boylar halinde yeni yerleşim merkezleri kurmuşlardır. Bunun yanı sıra, genişleme politikası gereği, sıçrama tahtası olarak kullanılan yerlere ya da eskiden beri kasaba/şehir özelliği gösteren merkezlere cami, han, hamam, tesisler kurmak suretiyle buraları şenlendirmişlerdir (abad etmişlerdir). Ayrıca hâkimiyet altına alınan yerlerin savunulması ve korunması için kaleler onarılmış, yeni denetim noktaları oluşturulmuştur.

XVI. yüzyılın sonlarından XIX. Yüzyılın sonuna kadar Anadolu'nun kır yaşantısı büyük çalkantılar içinde geçmiştir. Önceleri dirlik sisteminin bir gereği olarak devletin mülkü olan topraklar üzerinde kiracı durumundaki köylü, düzenin bozulmasıyla zamanla devlet adına vergi ve asker toplayan kişilerin ırgatı durumuna düşmeye başlamış, bu kişilerin baskısı, köylüyü toprağı terk ederek dağlık sahalara çekilmeye, kasaba ve şehirlere yığılmaya zorlamıştır. Bunun bir sonucu olarak kalabalık eski köyler, viran hale gelmeye başlamış, yollardan uzak yerlerde 3–5 hanelik küçük yerleşmeler belirmiştir.

Dağlık, ıssız sahalara çekilerek konar-göçer bir hayat sürmeye başlayan bir kısım Anadolu köylüsü, XVIII. Yüzyılda yeniden yerleştirilmeye çalışılmış, daha sonra Kafkas, Balkan ve Kırım diyarlarından gelen göçmenler, yerli köyler yanında göçmen

(muhacir) köylerinin ortaya çıkışına neden olmuşlardır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun en zor dönemlerine karşılık gelen bu devirde, yaşanan olaylar dengelerin kurulmasını Kurtuluş Savaşı sonrasına ertelemiştir. Osmanlılar zamanında kasaba ve şehirler, o yerleşmenin en önemli camii, bu cami etrafındaki dükkânlar, imâretler, medreseler, çevresinde gelişecek biçimde Türk damgası yemişlerdir. Uzun süre huzur ve sükûnun sağlanmış olmasıyla Roma ve Bizans devirlerinde kale surları arasına sıkışmış şehirler surların dışına taşarak büyümüşlerdir. Bu sayede, Bursa, Edirne, İstanbul, Amasya, Manisa, Konya, Sivas, Erzurum gibi köklü şehirler daha da gelişmişler, bunun yanı sıra Yozgat, Nevşehir, Adapazarı, Ordu, Mersin, Zonguldak, Osmaniye, Ceyhan, Reyhanlı, İslâhiye gibi şehirler de bu devirde doğmuşlardır.

Ölüm kalım mücadelesinin ardından Türkiye, Cumhuriyet devrine ulaşmıştır ki, halen ülkedeki yerleşmelerin önemlice bir bölümü yukarıda özetlediğimiz uzun bir mazinin eseri olarak, kimisi aynı yerde asırlarca varlığını korumak suretiyle günümüze kadar gelmiş, kimisi ise daha yakın zamanlarda ortaya çıkmıştır.

Çağlar boyunca insan ile birlikte, onun yaşadığı yerler de gelişmiş, tek ev ile başlayan, birkaç milyon insanın bir arada oturduğu büyük şehirlere kadar uzanan geniş bir yelpaze içinde, farklı tarihsel geçmişe, büyüklük, görünüm ve fonksiyonlara sahip yerleşme tipleri doğmuştur. Bu tipler, içinde buldukları doğal ortamdan etkilendikleri gibi, bizzat bu yerleşmeleri kuran veya orada yaşayan insan topluluklarının kültürel birikimlerinin izlerini de taşımaktadırlar. Dünya üzerindeki yeri ve asırlar boyunca pek çok değişiklikleri yaşamış konumunun yanı sıra Türkiye, bu topraklarda hiç değilse 9000 yıldan beri yerleşik halde zamanını geçirmiş kavim ve milletlerin davranış ve yaşayışlarında etkili olmuş doğal şartları çeşitli bir ülkedir. Bu çeşitlilik dikkate değer biçimde yerleşme olayına da yansımış ve Türkiye, belki de dünyanın en zengin mesken ve yerleşme tipleri koleksiyonuna sahip ülkelerinden birisi durumuna gelmiştir.

2.2.Osmanlı İmparatorluğu'nda İskân Siyaseti

Osmanlı devletinin ilk devirlerinde, batıya doğru olan yerleşmede, birçok köylere isimlerini veren, boş ve ıssız yerlerde yerleşip oralari imâr ve iskân eden

dervişler ve onların faaliyet merkezi olan **zaviyeler** kendiliğinden bir kolonizasyon ve iskân hareketini temsil ediyordu. Askerî istilalarla beraber oymak ve topraksız köylüler veya sürgünlerle gelen dervişler, boş yerlere yerleşiyor, orada bir zaviye kurulduktan sonra, etrafında bir köyün gelişmesi mümkün oluyordu. Halen Türkiye’de pek çok köyün ismi bu yerleşme kurucu dervişlerin ismini taşımaktadır ki, ülkede ismi *Tekke* olan 40’a yakın, *Derviş* isimli 7, *Şeyh* ile başlayan 70’in üzerinde köy bulunmaktadır.

Osmanlılarda fethedilen yerlerde iskân ve imâr için bir diğer politika, idarî ve malî birer bağımsız kuruluş olarak arazi **vakıflarını** oluşturmaktır.

Sistemli bir şekilde yapılan bir diğer yerleştirme yöntemi de **sürgünlerdir**. Devlet ihtiyaç hissettiği zamanlarda, her köy veya kasabadan büyüklüğüne göre, on haneden bir veya ikisini yeni yerlere yerleşmek üzere sürgüne gönderiyordu. Sürgün yoluyla yerleştirme faaliyeti, bazen aşiretlerin cezalandırılması bazen de güneyde Arap aşiretlerine bir set oluşturmak amacıyla gerçekleştiriliyordu.

Osmanlı devletinin bir başka yerleştirme yöntemi de **derbentler** ve **geçitler** yoluyla uygulanıyordu. Köprücü, su yolcu ve derbentçi gibi geri hizmet sınıfları askerî ve ticarî yollar üzerindeki önemli geçit ve su yollarının korunmasıyla görevlendirildiklerinde yeni yerleşme ortaya çıkıyordu (Türkiye’de ismi Derbent olan 20 köy bulunmaktadır).

Osmanlı dönemi Türkiye’inde **konar-göçerlerin yerleştirilmesi** (zorla veya istekli olarak) de yerleşme konusunda önemli sonuçlar doğurmuştur. Yine Türkiye’de binlerce köyün boy ve oymak ismini taşıması bu iskân siyasetinin bir sonucudur (Yörük veya Yürük ile başlayan 26 köy vardır). Yaylakta hayvancılık, kışlakta basit çiftçilik yapan ve yarı yerleşik bir düzene geçen konar-göçerler zamanla ana gruptan ayrılarak 10-50 hanelik daha küçük gruplar oluşturmuş yaylak ve kışlak alanlarında daimi evler inşa etmiştir. Anadolu’nun batısı ve güneyinde Yörük adı altında toplanan oymakların çoğu XVII. Yüzyılda yerleştikleri anlaşılmaktadır.

Konar-göçerler, terk edilmiş, harap ve boş alanlara; eşkıyalıklarını önlemek, kimi arazileri tarıma açmak (1700’lü yılların başında Denizli, Afyon, Burdur, Isparta

ve Kütahya çevrelerine bu maksatla konar-göçerler yerleştirilmiştir), yeni kurulan yerleşim birimlerini nüfuslandırmak (Akşehir ile Ilgın arasındaki Arğıt hanı 1721’de bu şekilde yeni bir kasaba olarak düzenlenmiştir. Muşkara isimli bir köy olan Nevşehir’in kuruluşu da bu tarz bir yerleştirme siyasetinin sonucudur) amacıyla yerleşmeye zorlanmışlardır. Konar-göçer aşiretlerin bir bölümü de kendiliğinden yerleşmişlerdir. Adana, K.Maraş, Gaziantep, Sivas, Aydın ve Aksaray civarlarında konar-göçer aşiretlerin kurduğu yerleşmelere rastlanılmaktadır.

3. YERLEŞME SINIFLANDIRMASI ve HİYERARŞİSİ

Pek çok açıdan yerleşmeler, Beşeri Coğrafya'nın odak noktası durumundadır. Çünkü yerleşmeler, insanoğlunun yaşadığı çevreyle uyum içerisinde ve onun amaçları doğrultusunda gelişmişlerdir. Başka bir deyişle yerleşmeler, doğal çevre üzerinde ortaya çıkan beşeri kültürün en somut göstergesidir. Onun içindir ki coğrafyacılar, uzun zamandan beri Yerleşme Coğrafyası'na ilgi duymuşlar, yerleşmelerin şekilleri, kuruluş yeri ve konumları, patern ve dağılışları ile onların değişim eğilimleri üzerinde durmuşlardır. Beşeri Coğrafyacılar bu konuda, jeoloji, jeomorfoloji ve toprak, iklim, hava durumu ve su, sosyal etkileşim, ekonomik koşullar ve siyasi veya güvenlikle ilgili diğer alanlarla da ilişki kurmaktadır.

Temelde Yerleşme Coğrafyası, yerleşmelere üç değişik açıdan yaklaşır. Bu yaklaşımlardan ilki, *yerleşme ünitelerinin ayrı varlıklar olarak ele alınmasıdır* ki, bu bir bakıma yerleşmelerin boyutları, kuruluş yeri özellikleri (*lokasyonları*), işlevleri (*fonksiyonları*) ve şekil özelliklerinin açıklanması demektir. İkinci yaklaşım, *bütün olarak fiziki çevrenin karmaşık parçaları halindeki yerleşme gruplarının araştırılmasıdır*. Bu sayede, yerleşmeler arasındaki kademelenme (*hiyerarşi*) ve etki alanlarının belirlenmesi mümkün olabilmektedir. Yaklaşımlardan üçüncüsü ise, *sosyal ve ekonomik olgular bakımından yerleşme topluluklarının incelenmesidir*. Böylece, yerleşme tarihi, nüfus ve sosyal bütünlük konuları ortaya çıkarılmış olunur.

3.1. Yerleşme Sınıflandırması

Yerleşme sınıflandırması tartışmaya açık bir konudur. Tanımlama için kullanılan fonksiyonel ölçütler ya da yerleşme şeklinin görünümüleri, betimlemede sınırlı oranda değer taşımaktadır. Bunun yanında sınıflandırmaların kalıcı oldukları da ileri sürülemez. Çünkü yerleşmelerin nitelikleri değişebilir. Bugün kullanılan tanımlar belki yıllar önce kullanılmıyordu veya yanlış kullanılıyordu. Gelecekte ise; büyük bir olasılıkla, yeni sınıflandırmalar ortaya çıkacaktır. Yerleşme sınıflandırmasında kullanılan terimlerin üzerinde tam bir uzlaşma sağlanamadığı açıktır. Kırsal, kentsel, endüstriyel, toplu, dağınık ve plânlı gibi terimler, farklı insanlar tarafından değişik şekillerde yorumlanabilmektedir. Yine de yerleşmeler, büyüklükleri, işlevleri, şekilleri, lokasyonları, yaşları, sahip oldukları

konutların yapı malzemeleri ve kültürel nitelikleri bakımından sınıflandırılabilirler ve bütün bunlar doğal olarak birçok amaca hizmet edebilir.

Yerleşmeler temelde dinamik bir yapıya sahip olduklarından, zamanla değişir ve ortamın değişken karakteristikleri olarak algılanır. Bu, özellikle büyük yerleşmeler için çok daha önemlidir. Çünkü bu gibi yerleşmelerde değişim, yerleşmenin büyümesine eşlik eden bir unsurdur. Böylece, büyüklük, şekil, plân, yapı tarzı, işlev ve önem bakımından yerleşmenin büyümesi ve değişimi ayrılmaz bir ikili oluştururlar. Tek bir konuttan oluşan izole bir yerleşme veya küçük bir köy, yıllarca aynı kalabildiği halde, bir kasaba ya da şehir, yukarıya ve yanlara doğru genişledikçe, eski işlevlerini kaybetmeye, yeni işlevler kazanmaya, yeniden sosyal ve ekonomik gelişmelerin sahnesi hâline gelmeye başlar.

Sonuç olarak bütün yerleşmelerin kendilerine ait kimlikleri olduğu akıllardan hiç çıkarılmamalıdır. Oturdukları yerler (*sitler*), rolleri, işlevleri, tarihsel geçmişleri, mimari görünümleri ve sokak plânları, her bir yerleşmeyi kendine özgü kılar. Alnwick'in dediği gibi: “ *yeni doğmuş bebek kentler vardır, yaşlı kentler, gençliğinin verdiği telaş içindeki kentler, fakir kasabalar, şişman ve zengin kentler, sessiz ve çalışkan kentler..... tıpkı insanlar gibi* ”.

3.1.1.Nüfus Büyüklüklerine Göre Sınıflandırma

Nüfus istatistikleri kullanılarak basit ve kullanışlı bir yerleşme sınıflandırması yapmak mümkündür. Ancak, böyle bir sınıflandırmanın ülke ölçeğinde ulusal değer taşıyacağı gözlerden uzak tutulmamalıdır. Avustralyalıların kasaba dediği bir yerleşme, İngilizler tarafından köy olarak görülebilir. Öte yandan bir kişinin eksik ya da fazla olmasının farklı bir yerleşme ortaya çıkarması bu sınıflandırmaya şüpheyle bakmamıza yol açar. Birçok yerleşme, nüfus büyüklüğü bakımından köy iken, karakter olarak şehir benzeyebilir veya bunun tam tersi bir durum da söz konusu olabilir. Yine de bazen bu tür ayrımlarda bulunulmasının büyük yararları vardır. Çünkü aynı zaman diliminde tüm yerleşmelerin analiz edilerek ne tip bir yerleşme olduğunun belirlenmesi ve buna göre değerlendirmeye alınması her zaman ve her yerde olası değildir.

Çizelge 1. İngiltere’de yerleşmelerin nüfus büyüklüğüne göre sınıflandırılması.

Yerleşme Tipi	Nüfus
Tek Mesken (Isolated dwelling)	1-10
Mahalle (Hamlet)	11-100
Küçük Köy (Small vilage)	101-500
Büyük Köy (Large village)	501-2 000
Küçük Kasaba (Small town)	2 001-10 000
Büyük Kasaba (Large town)	10 001-100 000
Kent/Şehir (City)	100 001-1 000 000
Konürbasyon (Conurbation)	1 000 001-10 000 000
Megalopolis	10 000 000 dan fazla

Kaynak: Whyne-Hammond, 1985: 185

Yukarıdaki çizelgede İngiltere'ye ait nüfusa göre bir sınıflandırma örneği görülmektedir. Burada, 10 ve daha insanın yaşadığı yerleşmeler, tek mesken olarak kabul edilirken, 2.000 nüfus eşiği şehirselleşmeye geçişi sağlamak suretiyle kasabayı tanımlamaktadır. İngiltere'de gerçek şehir olarak 100.000'in üzerinde nüfuslu yerler kabul edilmektedir. 10.000.000'dan fazla nüfuslu yerleşmeler ise megalopolis yani dev şehirselleşmiş alanlar olarak kabul edilmektedir.

3.1.2. İşlevlerine (Fonksiyonlarına) Göre Sınıflandırma

İşleve göre yapılan sınıflandırma, yerleşmelerde yürütülen faaliyetleri esas almaktadır. Bilindiği üzere insanoğlu yeryüzünde yer aldığı günden beri yaşamını sürdürebilmek için çeşitli faaliyetlerde bulunmuş ve insanlık tarihi boyunca bu faaliyetleri geliştirerek çeşitlendirmiştir. Modern çağda faaliyet ve faydalanmalar, yerleşmelere kimlik vermek suretiyle, onların birbirlerinden ayrılmasına, farklı büyüklükler kazanmalarına, yerel, bölgesel, ulusal veya uluslararası roller kazanmalarına yol açmıştır. İşte bu yeni durum terminolojik açıdan birtakım güçlükler olmasına rağmen, yerleşmeleri işlevsel olarak sınıflandırma çabalarını ortaya çıkarmıştır.

En yaygın şekilde yerleşmeler, kırsal (*rural*) ve kentsel (*urban*) yerleşmeler olarak temelde ikiye ayrılırlar. Tarım, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık, avcılık gibi tarımsal faaliyetler, kırsal toplumlara özgü etkinlikler olarak kabul edildiklerinden, bu işlerin baskın olarak yapıldığı yerleşmeler de kırsal yerleşme olarak kabul edilmektedir. Faal nüfusun

tarımsal faaliyetler dışındaki alanlarda çalışma oranları arttığında bu defa kentsel (şehirselle) yerleşmelerden söz edilmektedir. Bu ayrımın tam ve kesin bir çizgisi olmasa da, kullanışlılığı tartışılmaz bir gerçektir. Çünkü insanlar tarafından yapılmış yapıların fiziki ve beşeri nitelikleri, bu yerleşmelerdeki faaliyet türleri, yaşayan insan sayıları, yaşam biçimleri, onları tanımaya ve ayırt etmeğe imkân vermektedir.

Öte yandan kentsel yerleşmeler baskın (hâkim) işlevleri bakımından veya kentsel işlerin bir bileşimi şeklinde de sınıflandırılmaktadır. Böylece, kentsel yerleşmeler, endüstri (sekonder faaliyet; imalat, madencilik, inşaat, elektrik/gaz/su üretimi) ve hizmet (tersiyer faaliyet; ticaret, ulaştırma/depolama/haberleşme, malî işler, kişisel ve toplumsal hizmetler) sektörlerinde faal nüfusun toplanma derecesine bağlı olarak imalat, maden, ticaret, finans, üniversite, liman, sağlık, kültür, turizm, garnizon şehri gibi fonksiyonel nitelikleriyle anılmaya başlamaktadır.

Genel olarak küçük yerleşmeler, tarımsal ekonomik faaliyet türüyle karakterize edilirlerken, küçük kasabalardan başlamak suretiyle daha büyük yerleşmeler, endüstri ve hizmet faaliyet kollarıyla öne çıkmaktadır. Yerleşmeler daha da büyüdüklerinde, endüstriyel faaliyetlerden doğan hizmet fonksiyonu iyice belirginleşmektedir. Yerleşmelerin tipleri ile ekonomik karakterleri arasında kurulan bunun gibi bağlantılar, doğal olarak eleştiriye açıktır. Mesela, gelişmiş ülkelerde, imalât faaliyetleri ile ünlü birçok küçük köy olduğu gibi, tarıma çok bağlılık gösteren büyük kasabalar da mevcuttur.

Kırsal ve şehirselle yerleşmelerin her birinde yaşayan halkın yaşam tarzı olarak özetlenebilecek, sosyal ve ekonomik, aynı zamanda da demografik yapıları farklılık göstermektedir. Kırsal yerleşmeler, tek ev veya çiftliklerle başlayan köylere kadar uzanan farklı alt tiplere sahiptir. Kırsal yerleşme tiplerinin farklılaşmasında, kuruldukları doğal ortam yanında, bu ortamda yaşayan insan topluluklarının değişik kültürel özelliklerinin de rolü vardır. Bundan dolayıdır ki, dünyanın değişik bölgelerinde, birbirine işlevsel olarak benzeyen, ancak başka isimlerle anılan çok sayıda yerleşmeyle karşılaşılır. Şüphesiz bu çeşitliliğe sözü edilen bu yerleşmelerin sergiledikleri patern, şekil ve niteliklerindeki farklar da eklenince, ortaya sınıflandırılması zor bir kırsal yerleşme görünümü çıkmaktadır. Bir genellemeyle kırsal yerleşmelerin daimî karakterli olanları, tek mesken/çiftlik, mahalle, köy, büyük köy şeklinde sıralanabilir. Dünyada kırsal

yerleşmelerin esasını köyler oluşturmakla birlikte, tek evden köye kadar uzanan bir zincirde, ülkeden ülkeye değişen, farklı köken ve gelişimi olan ara ve alt tipler de ortaya çıkmıştır.

Kırsal yerleşme tiplerinin karmaşıklık ve çeşitliliğine, şehirsiz yerleşmelerdeki dinamizm etkisiyle, yakın zamanlarda yerleşme terminolojisine yeni tipler eklenmek zorunda kalmıştır. Eskiden beri varolan kasaba, şehir gibi kentsel yerleşmelere, günümüz dünyasında büyük şehir (metropol) birleşik kent (konürbasyon), dev şehir (megalopolis) gibi yeni kent tipleri eklenmiştir. Hatta hızla kentleşen dünyanın bu gidişi, kentsel köy veya metropoliten köy, yöre kent veya alt kent (sub-urban), dünya kenti veya küresel kent gibi kavramları da yerleşme terminolojisine sokmuştur.

3.1.3. Türkiye'nin Yerleşme Tipleri ve Hiyerarşisi

Kırsal Yerleşmeler

Dönemlik Kırsal Yerleşmeler

- + Yayla/oba
- + Güzle
- + Bağ-bahçe evi
- + Dam/ağıl

Devamlı Kırsal Yerleşmeler

- ◇ Kırsal Mahalle
- ◆ Mezra
- o Kom
- Çiftlik
- ◇ Yönetmel olarak köy muhtarlığına bağılıdır.
- ◇ Az nüfusludurlar.
- ◇ Alt ve üst yapı olanakları sınırlıdır.

Köy

- ◆ Yönetmel olarak en küçük birimin (köy muhtarlığının) merkezidirler. Nadiren belediye örgütü kurulmuştur.
- ◆ Çoğunlukla 2.000'den az nüfus
- ◆ Köy konağı, üretim kooperatifi
- ◆ Kahvehane, bakkal gibi sahiplerinin aynı zamanda tarımla uğraştığı birkaç iş yeri
- ◆ Köyü dışarıya bağlayan minibüs

Kentsel Yerleşmeler

Kırsal (Küçük)Kasaba

- ◆ Yönetimsel olarak genelde ilçe merkezi ve/veya belde durumundadırlar.
- ◆ 5.000'den az nüfus
- ◆ Belediye örgütü sosyal ve ekonomik yaşamda etkili
- ◆ Küçük ve fazla çeşitlilik göstermeyen iş yerlerini içeren bir çarşı kesimi
- ◆ Bazen sınırlı bir alış verişe imkân tanıyan haftalık Pazar
- ◆ Sınırlı sayı ve düzeyde eğitim kurumu(en fazla orta öğretim düzeyinde)
- ◆ Tarım kredi kooperatifi, sağlık evi, parti teşkilatı gibi kamusal hizmet birimleri
- ◆ Demirci, kaynakçı, lastik tamircisi gibi tarımsal faaliyetlere yardımcı iş yerleri

Orta Büyüklükte Kasaba ve Büyük Kasaba

- ◆ Çoğunlukla ilçe merkezi yönetsel görevini üstlenmiş olmakla birlikte, aralarında il merkezi olanlar da vardır.
- ◆ Nüfus büyüklüğü olarak;
20.001-50.000 nüfusa sahip olanlar Büyük Kasaba,
5.001-20.000 nüfuslu olanlar Orta Büyüklükte Kasaba
- ◆ Kamu hizmetleri işlevsel yapıda etkin
- ◆ Yöresel ihtiyaçlara yönelik daha çok perakende ticaret
- ◆ Genelde oturma alanlarından ayrı ve yerleşmenin orta kısımlarında oluşmuş bir çarşı kesimi
- ◆ Haftanın bir günü kurulan ve daha çok kırsal kesime yönelik pazar
- ◆ Genelde atölye tipi endüstri ve küçük sanayi sitesi
- ◆ Bir iki banka şubesi(çoğunlukla kamu bankaları)
- ◆ Sağlık ocağı veya eksik donanımlı hastane(ayakta tedavi)
- ◆ Yatılı bölge okulu, lise ve dengi okul, meslek yüksek okulu gibi eğitim kurumları
- ◆ Yöresel festival, panayır gibi etkinlikler
- ◆ Kırsal kesim insanların dış dünya ile ulaşım bağlantısını sağlayan terminal

Küçük Kent ve Orta Büyüklükte Kent

- ◆ Çoğunlukla il merkezi yönetsel görevini üstlenmiş olmakla birlikte, aralarında büyük ilçe merkezi olanlar da vardır.
- ◆ 50.001–100.000 arasında nüfuslu olanlar Küçük Şehir,
100.001–500.000 arasında nüfuslular Orta Büyüklükte Şehir
- ◆ Toptan ve perakende ticaret
- ◆ Çeşitli bankaların şubeleri, finans sektörüne ait aracı kurumlar
- ◆ Yüksek öğretim kurumları(Üniversite, fakülte), özel ilk ve orta öğretim kurumları
- ◆ Devlet ve/veya SSK hastanesi(yataklı), uzman doktor muayenehaneleri
- ◆ Endüstri alanları veya tek tek fabrikalar ile sanayi sitesi
- ◆ Sınırlı sayıda kültürel faaliyet tesis ve alanı (sinema, tiyatro, müze, sergi ve gösteri salonları)
- ◆ Genelde alay düzeyinde askerî birlik
- ◆ Şekillenmeye başlayan merkezî iş sahası, ancak kısmen oturma alanlarıyla iç içe

Büyük Kent

- ◆ Bu kentler çoğunlukla bölgesel roller üstlenmişlerdir.
- ◆ 500.001-1.000.000 arasında nüfus
- ◆ Gelişmiş ticaret ve sadece iş ve ticaret işlevine ayrılmış merkezî iş sahası

- ◆ Organize Sanayi Bölgesi veya Endüstri Kuşakları
- ◆ Üniversite(bazen birden fazla)
- ◆ Bölgesel kamu hizmetleri veya iş ilişkilerini düzenleyen kurum ve kuruluşlar
- ◆ Donanımlı tıp fakülteleri ve hastaneleri, özel klinik ve poliklinikler
- ◆ Çok çeşitli kültürel etkinlik alanları
- ◆ Spor kompleksleri (futbol, basketbol, voleybol, yüzme, tenis, binicilik, atletizm)
- ◆ Çok sayıda bankanın şubeler ağı, çeşitli finans kuruluşlarının temsilcilikleri
- ◆ Tugay ile Ordu komutanlığı arasında değişen ölçekte askeri karargâh
- ◆ Şehrin pek çok semtinde ve haftada birkaç kere kurulan pazar
- ◆ Belirgin bir merkezî iş sahası

Metropolitan Kent (Ülke ve Bölge Metropolü)

- ◆ 1.000.000 dan fazla nüfus
- ◆ İleri düzeyde uzmanlaşmış işlevsel yapı
- ◆ Ülke çapında ekonomik ve sosyal hizmet sunumu
- ◆ Uluslar arası alanda siyasî, ekonomik ve kültürel ilişkileri düzenleme
- ◆ Çevresinde günü birlik gidiş-gelişler yapan insanların oturduğu banliyöleşme
- ◆ Borsalar, bankacılık sektörünün genel merkezleri
- ◆ Holdinglerin yönetim merkezleri
- ◆ Birden fazla tıp fakültesi ve araştırma hastanesi, çok sayıda sağlık kuruluşu
- ◆ Uzmanlaşmış endüstri bölgeleri
- ◆ Birden fazla merkezî iş sahası

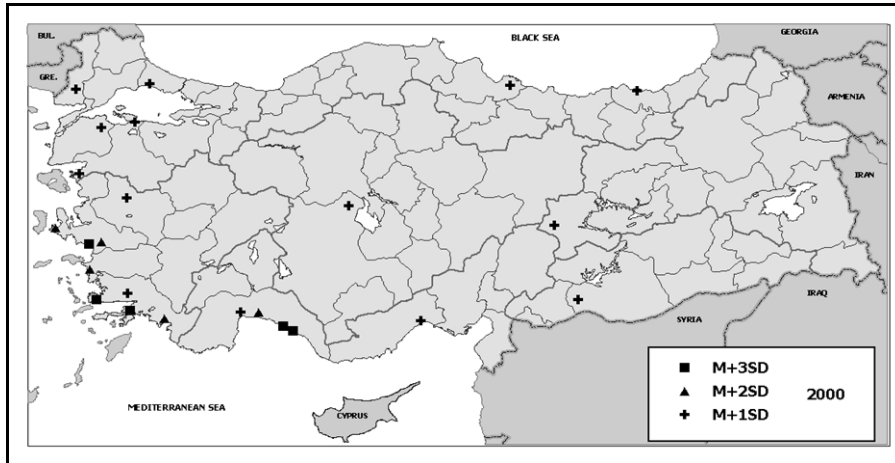
3.2.Yerleşme Sınıflandırma Teorileri

Batı ülkelerinde, kentlerin fonksiyonel sınıflandırılmasıyla ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bunlar arasında “Harris’in (1943) Functional Urban Classification”, “Nelson’ın (1955) Multifunctional Classification”, “Alexandersson’ın(1956)”, “Webb’in(1959) Analysis of Minnesota Towns”, “Forstall’ın (1970) Classification of American Cities” ilk akla gelenlerdir.

Bunlardan Harris’in sınıflandırması, faal nüfus istatistiklerine dayanmaktaydı ve her bir yerleşmenin en önemli işlevi, diğer daha az önemli fonksiyonlarından ayırt edilerek yapılmaktaydı. Eğer bir kasabada, faal nüfusun en az %45’i endüstriyel üretim faaliyetinde çalışıyorsa, burası bir imalât kasabası olarak tanımlanabilmekteydi. Faal nüfusun en az %15’i madencilik sektöründe çalışıyorsa, maden kasabası, yine çalışan nüfusun %25’i yüksek öğretim alanında faaliyette bulunuyorsa, burası da bir üniversite kasabası şeklinde nitelendirilebilmekteydi. Bunlara benzeyen ticaret kasabası, tatil ve emekli kasabaları gibi, başka tanımlamalar da vardı.

Bir başka sınıflandırma yöntemi Nelson tarafından ileri sürülmüştür. Nelson, şehrsel yerleşmelerin her biri için ayrı ayrı ekonomik faaliyet alanlarına göre çalışan

oranları hesaplamış ve bunların ortalama değerini almıştır. Ona göre, bir kentin ekonomik aktivitelerde çalışan oranlarının, tüm kentlere ait ortalama değerlerin ne kadar üzerinde olduğunu, bu kentin hangi aktivite ile uzmanlaştığını araştırmak gerekmektedir. Başka bir deyişle, kentin bir işlevinin ortalama değerden ne kadar sapma eğilimi gösterdiği ve bu sapma sayesinde o faaliyette ne derecede uzmanlaştığı üzerinde durulmaktadır. İşte bu nedenle Nelson, her bir işlevin ortalamadan standart sapmasını hesaplanmıştır. Kentin her hangi bir işlevde uzmanlaşma derecesini, ortalama değerle 1 standart sapma(M+SD), 2 standart sapma (M+2SD) ve 3 standart sapma (M+3SD) değeri ile toplanmak suretiyle belirlemiştir (Şekil). M+3SD değerinin üzerindeki oranlar kentsel fonksiyonda güçlü bir uzmanlaşmayı gösterirken, M+SD değerinin altındaki oranlar, karma fonksiyonlu kentleri ortaya çıkarmaktadır. Bu yöntemle göre, bir kentin birden fazla uzmanlaştığı aktivite de olabilmektedir.

Şekil 6. Türkiye'nin ticarete uzmanlaşmış kentleri (Nelson yöntemine göre)

3.3.Yerleşme Hiyerarşisi (Kademelenmesi) Teorileri

3.3.1.Zipf'in Sıra Büyüklük Kuralı (*Rank-size rule*)

Her ülkede kentlerin (*toplam nüfusları bakımından*) büyüklük dizilişleri, bazı farklılıklar gösterir. Değişik ülke kentlerinin nüfus toplamlarının incelenmesi, o ülkedeki bütün şehir büyüklüklerinin boyutu ile en önemli kentlerin büyüklükleri arasında bir ilişkinin varlığını hatıra getirir. Yerleşme sınıflandırması çalışmaları, özellikle farklı büyüklükteki yerleşmelerin sınıflandırılması, kaçınılmaz bir şekilde, kademelenmeyi

zorunlu kılmaktadır. Zaten birçok coğrafyacı yerleşmelerin gelişi güzel değil, belli bir mantık düzeni içinde büyüdüklerine inanmaktaydı.

1913'te ilk defa bu ilişkiye değinen Auerbach olmuştu. Onun düşüncesi, Zipf'in sıra büyüklük kuralı ile devam etmişti. Bu kural, basit bir denklemdir ve

$P_n = P_1/n$ şeklinde ifade edilir.

Denklemdaki P_n diziliş sırasına göre olması gereken nüfusu, n ise, şehrin sıralamada kaçınıcı sırada yer aldığını göstermektedir. Bu kuralla bir alandaki yerleşmeler, nüfus büyüklüklerine göre sıralanmaktadır. Örneğin bu kurala göre, en büyük kent 500.000 nüfuslu ise, büyüklükte ikinci sıradaki kentin olması gereken nüfusu:

$P_2 = P_1/2$ formülüne uygun olarak,

$P_2 = 500.000/2 = 250.000$ olmalıdır.

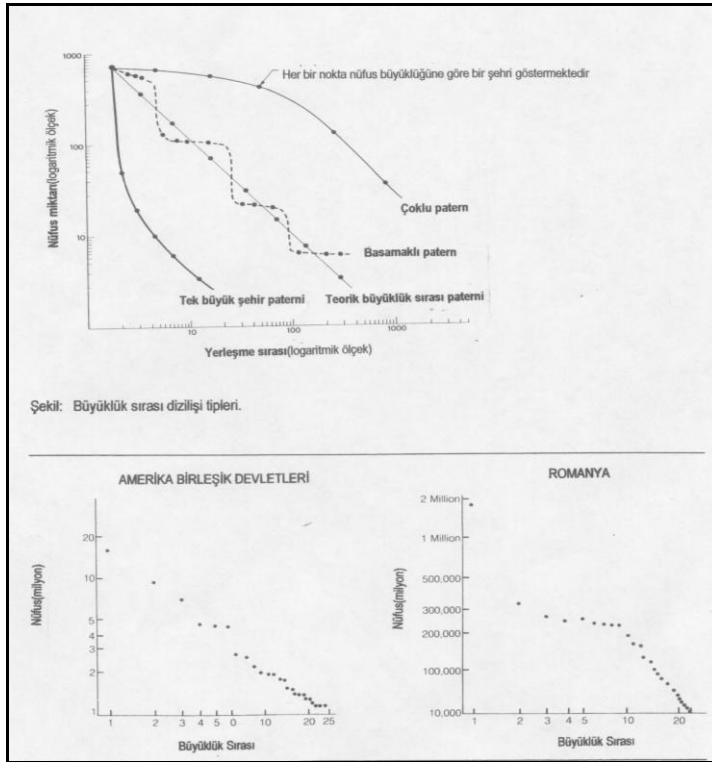
Teoriye göre, bir ülke ya da alandaki ikinci en önemli şehir, en büyük olanın yarısı büyüklüğündedir. Üçüncü büyük şehrin nüfusu ise, en büyük şehrin nüfusunun 1/3'ü kadar olması gerekmektedir. Örneğin, bir ülkedeki en kalabalık şehir 5 milyon nüfuslu ise, 10. sıradaki şehrin nüfusu 500 bin olmalıdır.

Zipf'in araştırmalarını yaptığı yıllarda, ABD'nin bütün şehirleri bu sınıflandırmaya aşağı yukarı uygun bir diziliş gösteriyordu. O yıllarda New York 8 milyon nüfusu ile en büyük şehir durumundayken, ikinci büyük şehir olan Chicago yaklaşık 4 milyon insanın yaşadığı bir şehirdi. Üçüncü şehir olan Los Angeles'in nüfusu New York'un yaklaşık 1/3'ü kadar (2,6 milyon) ve Philadelphia (dördüncü sırada) 2 milyon nüfusa sahipti.

Diğer taraftan aynı ülke içerisinde büyüklük bakımından birbirine çok yakın yerleşmelerin olması da mümkündür. Bu durum, Zipf'in teorisinin değiştirilmesine neden olmuştur. O nedenle de düzenli bir diziliş yerine, basamaklı bir sıralama (*stepped order pattern*) yapmanın daha uygun olacağı düşünülmüştür. Bu sıralamaya göre, her basamakta, fonksiyonları ve büyüklükleri açısından pek çok yerleşme olabilmektedir. Bazen iki tane önemli şehir de olabilmektedir (Şekil 7). Bu durum, ikili patern (*binary pattern*) olarak isimlendirilen bir dizilişi ortaya çıkarmaktadır.

Sıra büyüklük kuralı değiştirilmiş şekliyle bile, yerleşme hiyerarşisini tam olarak aksettirememektedir. Birçok ülkede dizilişte daha aşağılarda yer alan yerleşmeler, Zipf'in teorisine uygun olsalar da, en büyük şehir ikinci büyük şehirden iki kattan daha fazla nüfuslu olabilmekteydi. Bundan dolayı 1939 yılında Jefferson tarafından Tek Büyük Şehir Kanunu'nu (*primary pattern*) gündeme getirilmiştir.

Şekil 7. Sıra büyüklük dizilişi tipleri: ABD ve Romanya örnekleri.

Jefferson'a göre, çeşitli sosyal, ekonomik ve politik etmenler sonucunda, bir alandaki sıradan bir kasaba, zaman içerisinde gelişip, en önemli yerleşme hâlini alabilir. Bir şehir, bir anda diğer şehirlere nazaran aşırı şekilde büyür, hem nüfus hem de işlevleri açısından gelişme ortaya koyabilir ki böyle bir yer, lider şehirdir (*primate city*). Jefferson, tek büyük şehirde en iyi ürünlerin, hizmetlerin ve elemanların olabileceğini ifade etmişti. Özetle bu şehir, nüfusun büyük bir kısmını kendine çekmekte, ekonomik ve sosyal işlevleri bakımından, diğer merkezlerden çok önde gelmekte, refah düzeyi sayesinde politik güçler kazanmış bir merkez olmaktadır.

Linsky gibi bazı coğrafyacılar, bu şehirlerin gelişmekte olan ülkelerin karakteristiği olduğunu, şehirleşme tarihi kısa olan bu ülkelerde, ticari ve endüstriyel gelişmelerin

buralarda odaklanmasının tek büyük şehirlerin büyüklük kazanmasında etkin olduğunu savunmaktadır. Bu konuda tam genelleme yapmanın imkânı yok ise de, gelişmekte olan ülkelere, tek büyük şehir modeli uygun düşmektedir. İran, Kolombiya, Peru, , Nijerya, Cezayir, bu konuya örnek gösterilebilir.

Sanayi toplumunun ulus devletler dünyasında ulusal bütünlüğün ölçütü kabul edilen kentler arasındaki sıra büyüklük kuralı kullanılabilirliğini kaybetmiştir. Günümüzün küreselleşmiş dünyasında, bu kuralın yerleşmelerin noktasal temsiline dayanıyor olması ve ulusal ekonominin kapalılığını varsayması nedeniyle önemli ölçüde anlamlılığını yitirmiştir (Tekeli, 2005: 76).

3.3.2. Christaller'in Merkezi Yer Teorisi

Yerleşme hiyerarşisi konusundaki teoriler sadece nüfus büyüklüklerine dayalı olarak geliştirilenlerle sınırlı değildir. İşlevsel özellikler de esas alınarak yerleşmelerin hiyerarşik sıralaması üzerinde de çalışılmıştır.

İşlevsel (fonksiyonel) sınıflandırmalar, daha önce bahsedilen nüfus büyüklüklerine göre değil, temelde çevresine ekonomik açıdan etki eden yerleşmelerin, etki alanlarının genişliğine dayalı bir bakış açısına sahiptir. Fonksiyon düzenine göre yerleşmeleri sınıflandırma, geniş bir Pazar alanı ile olmaktadır. Bu alan, en geniş alışveriş ortamının olduğu, en uzmanlaşmış hizmetlerin sunulduğu veya en etkili parasal organizasyonların yer aldığı bir alandır. Bu tür sınıflandırmalar, büyüklükler dikkate alınarak yapılabilir. Bir köyün bir kasabaya göre küçük bir Pazar sahasına sahip olması doğaldır. Bununla birlikte, eşit büyüklükteki iki kasaba, aynı büyüklükteki Pazar sahasına sahip olmayabilir. Nüfusları aynı olduğu halde, bunlardan biri, fonksiyonel önem bakımından diğerini geçmiş olabilir.

W. Christaller, şehirlerin mekânda bir sistem dâhilinde etrafındaki yerleşmelere göre merkezileştiğini, bu suretle büyük bir şehir merkezinin etrafında; bu şehre bağlı fakat kendine ait de etki alanı bulunan ve genellikle altıgen şeklinde iç içe yerleşmiş, birbirine bağlı bölgelerin varolduğunu ileri sürmüştür. Buna *Merkezi Yer Teorisi* adı verilmiştir.

Bu teoriye göre, köyler sınırlı da olsa çevresine hizmet götürmekte, bunlardan altı tanesinin etki alanı, bu birinci derece merkezi yerleşmeye göre daha gelişmiş başka bir yerleşmeye bağlı bulunmaktadır. Bunlar da biraz daha büyük bir merkeze aynı sistemle

bağlanmıştır. Böylece yerleşmeler arasında, basit hizmetlerden özel ve uzmanlaşmış hizmetlere doğru dizilen kademelenmiş (hiyerarşik) bir sistem ortaya çıkmıştır. Ancak gerçekte, etki alanları ve şehirsal hiyerarşi, teorideki kadar geometrik ve eşit aralıklı değildir (Şekil 8).

Bu teoriye göre, aynı türden yerleşmelerin yer şekli, toprak, iklim, yer altı kaynakları ve nüfus yönünden benzer özelliklere sahip bir saha üzerinde yer aldığı varsayılmıştır. Teorinin geliştirildiği alan, verimli bir ovadır ve yerleşmeler bu alan üzerinde, kesintisiz ve boşluksuz devam etmektedir.

Christaller teorisinde, sıralamadaki en alt basamakta yer alan küçük yerleşmelerde insanların ihtiyacı olan mal ve hizmetleri daha az sayıda ve sınırlı çeşitlilikte bulacaklarını, yerleşme kategorisi büyüdükçe mal ve hizmetlerin sayıca ve çeşit bakımından fazlalaşacağını düşünmüştür.

Bu bilgiler doğrultusunda, Christaller K=3 adını verdiği bir formülü ileri sürmüştür. Buna göre her bir merkezî yerleşme, altıgenin köşelerinde yer alan 6 yerleşme tarafından çevrelenmiştir. Bu yerleşme, çevresindeki Pazar sahasının 1/3'ünü diğer merkezî yerlerle paylaşmaktadır. Başka bir deyişle bir (x) yerleşmesi, 3 ayrı merkezî yere eşit mesafededir ve bu 3 yerin eşit hizmet sahasını teorik olarak oluşturmaktadır.

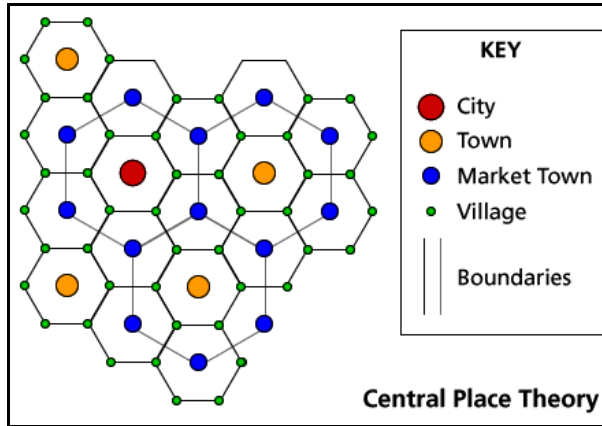
Böylece bu teorideki her merkezî yerleşme, kendisi dışındaki yerleşmelerden 3 kat daha fazla nüfuslu ve hizmet unsurlarına sahiptir. En küçük yerleşmeler arasındaki ortalama mesafe 7 km. alındığında, biraz daha büyük merkezî yerleşmeler arası mesafe $7x\sqrt{3}=12\text{km.}$, bir üst eş kademe merkezleri arasındaki uzaklık $7x\sqrt{9}=21\text{ km.}$, ardından gelen $7x\sqrt{27}=36\text{ km.}$ gibi değerler gösterecektir. Bu süreçle oluşan ve her defasında bir üst kademeye erişilen düzgün altıgenler, 7 dereceye kadar sürmektedir.

Bölge merkezi durumunda olan 7. kademedeki yani, hiyerarşinin en üst basamağındaki merkezlerin birbirlerine olan mesafe 186 km. ve bu merkezlerin etki alanları 32.400 km^2 olarak hesaplanmıştır (Çizelge 2). Christaller'in bu hiyerarşisi, sistematik olan modelinin her kademesinde, etki alanı ve nüfus bir önceki kademenin etki alanı ve nüfusunun üç katına yükselmektedir.

Christaller, daha sonraki çalışmalarında, modelini gerçeğe yaklaştırmak amacıyla bazı ilaveler yapmıştır. Yol ağını ve idarî kademeleri hesaba katarak merkezlerin ağırlığını değiştirmiş ve düzgün altıgenlerin etki alanı ile tam bir uyum göstermeyeceğini kabul etmiştir.

Çizelge 2. Christaller'in yerleşme hiyerarşisi (K=3)

Yerleşme Hiyerarşisi	Eş Kademe Merkezleri Arasındaki Mesafe(km)	Merkezin Nüfusu	Etki Alanı(km ²)	Etki Alanı Nüfusu
I.Kademe Merkez	7	800	45	2 700
II. Kademe Merkez	12	1 500	135	8 100
III. Kademe Merkez	21	3 500	400	24 300
IV. Kademe Merkez	36	9 000	1 200	75 000
V.Kademe Merkez	62	27 000	3 600	225 000
VI. Kademe Merkez	108	90 000	10 800	675 000
VII. Kademe Merkez	186	300 000	32 400	2 025 000

Şekil 8. Christaller'in Merkezi Yer Teorisi

4.KIRSAL YERLEŞMELER

Kırsal yerleşme teriminin coğrafi açıdan kullanımı değişebilir. Kimi zaman bu terimle kırsal ortasındaki kentsel olmayan basit bir yer ifade edilirken, bazen geçim için tarıma bağlı insanların bir yerleşmesi düşünülebilir. Ancak kırsal yerleşmede yaşayanlar artık tarım dışında; madencilik, avcılık, ormancılık, bazen imalât ve belli bir düzeyde turizm faaliyetlerini de yürütmektedir ve tarıma bağlı insanlar nitelemesi, kırsal kimliği günümüzde tam olarak ifade etmemektedir. Bu gün özellikle gelişmiş ülkelerde kırsal bir yerleşme, doğası gereği tarımsal olan, fakat toprakla ilişkisi olmayan insan olgusuna da yer veren bir nitelik taşımaktadır. Kırsal yerleşmelerin sakinlerinden bir bölümü yakındaki kasaba veya şehirdeki sanayi ve ticaret sektörlerinde çalışmakta, hatta bu insanların bir kısmını emekliler oluşturmaktadır.

Hangi tanım kullanılırsa kullanılsın kırsal yerleşmeler, beşerî görünümün önemli bir kısmını oluşturmakta ve bu nedenle de özel olarak araştırılmayı hak etmektedir. Tek evden köylere kadar büyüklüklerine göre bir sıralamaya tabi tutulan bu yerleşmelerde, halen dünya nüfusunun yarıya yakın kısmı hayatını sürdürmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde kırsal yerleşme ve kırsal nüfus önemli boyutlardadır. Örneğin, Hindistan'da 600.000 köy ile birlikte, mahalle ve çiftliklerde ülke toplam nüfusunun %80'i toplanmışken, gelişmiş ülkelerin kırsal alanlarında toplam nüfusun ancak %20 kadarı yaşamaktadır.

Tarımsal yerleşmeler, dünyadaki ilk yerleşik topluluklara aittir. Bu toplulukların gelişimini, sosyal ve ekonomik ilerlemelerin kaçınılmaz bir sonucu olarak kabul etmek gerekir. Öncelikle insan, avcılık evresinden yerleşik çiftçilik evresine geçiş yapmıştır. Bu sürekli ve beraber bir yerde yaşama sistemine geçişte düşmanlardan korunma, yardımlaşma, arkadaşlık gibi etmenlerin rolü olmuştur. Günümüzde dahi bu tarz bir yaşamı devam ettiren gruplarla karşılaşmaktadır. Kolombiya'da 20, hatta daha fazla insanın, Borneo adasında basit bir kulübede belki 600 kişinin bir arada yaşadığına tanık olunmaktadır. Eski köyler, Neolitik çağ boyunca (M.Ö. 6.000 – 5.000) Mısır, Mezopotamya ve Aşağı İndus vadisinde ortaya çıkmıştır. Köy hayatı, batıda Girit ve Yunanistan'a, doğuda ise Çin'e doğru yayılırken, bu ilerleme Afrika'da nispeten yavaş olmuştur (*Bronz çağı boyunca*).

4.1.Kırsal Yerleşme Tipleri

4.1.1.Tek Mesken ve Çiftlik Yerleşmeleri

Bu tip yerleşme, genellikle kırsal kesimde yer alan büyük bir ev veya bir çiftliktir (Foto:8 ve 9). Kendi kendine yeterli olan bu yerleşmeler, ekonomik ihtiyaçlardan çok toplumsal bir tercih sonucunda ortaya çıkar. İngiltere'nin kuzey ve batı kesimlerinde bu tipe örnekler bir hayli fazladır. Kanada Prerileri'ndeki buğdaycı çiftlikler, Arjantin'in Pampas Bölgesi'ndeki estancias, bunların başka ülkelerdeki benzerleridir. Bazen bu yerleşmeler, önemli ticaret yolları üzerinde yer almış otel (*lokanta ve barı ile*) şeklindedir. Mesela, İngiltere'nin Pennines Bölgesi'nde ya da Gobi Çölü'nde böyle tek meskenden (isolated dwelling) oluşan uğrak yerleri vardır. Söz konusu tek meskenlere ülkemizde de sıkça rastlanılmaktadır. Ancak bunların Türkiye'de ortaya çıkışında, toplumsal ihtiyaçlar yanında, doğal ve ona bağlı olarak ekonomik zorunlulukların etkili olduğunu burada belirtmemiz gerekmektedir.

Foto 8. Kuzey Amerika'da bir çiftlik yerleşmesi.

Foto 9. Fransa'da bir çiftlik yerleşmesi.

Amerika, Avustralya ve Kanada'da kırsal yerleşme sisteminin, araziye belli bir düzen içerisinde dağılmış çiftliklerle başladığı söylenebilir. Farmstead denilen çiftlik yerleşmeleri, belli bir büyüklüğe sahip, ikametgâh, ahır, yem ve tarımsal araç-gereç depoları ve benzeri yapılardan oluşan, tarla-bahçe ve otlakları da içeren tarım ve hayvancılık işletmeleridir.

Çiftlik yerleşmelerinin görüntü ve büyüklükleri, ekonomik faaliyet türüne göre değişikliğe uğrar. Mandıracılık yapılanlarda ahır sayısı artarken, standartlar yükselir. Tahıl üretenlerde birden fazla ambar, silo, kimilerinde değirmen bulunurken, pamuk üretim bölgelerindeki çiftlikler, daha küçük ve mütevazı görünümündür. Çiftlik yerleşmelerine Avrupa'da, nitelikleri değişikliğe uğramak suretiyle ülkemizde de rastlanılmaktadır.

Dünya piyasasının ihtiyaçlarına yönelik bir veya birkaç ürünün mono-kültür şeklinde tarımın yapıldığı plantasyonlar, hem bir tarımsal işletme hem de yerleşme tipi özelliği taşımaktadır. Kahve, kakao, kauçuk, çay, muz, şeker kamışı üretmek üzere geniş arazilerde kurulmuş bu yerleşmelerde, işletme sahibi ve onun işçilere kiraladığı binalar ile elde edilen ürünlerin işlendiği ya da paketlenildiği yapılar yer almaktadır. Dünyanın değişik bölgelerinde, *Hacienda*, *Finca*, *Estate* gibi isimlerle de anılan plantasyon yerleşmeleri, en fazla tropikal Güney ve Güneydoğu Asya'da; Hindistan, Endonezya, Sri-Lanka, Güney Amerika'da ve ABD'nin Louisiana eyaletinde karşımıza çıkmaktadır. Bu yerleşmelerde yaşayan insanlar genelde geçici olduklarından, sosyal bağlar çok zayıftır ve günlük hayat neredeyse bütünüyle işletme sahibince düzenlenmektedir.

4.1.2. Mahalle Yerleşmeleri

Avrupa'da köyden küçük, 3–20 meskenden oluşan, çiftlikler ile köyler arasında yer alan devamlı yerleşmelere hamlet (*İng.*), hameau (*Fr.*) veya Weiller (*Alm.*) gibi isimler verilmektedir. Nüfusları 150'yi pek aşmayan, köyden daha küçük, tarımsal karakterli bu yerleşmeler, genel olarak ülkemizdeki mahalle ve mezra şeklinde isimlendirilmektedir. Ülkelere göre, köyden küçük bu yerleşmelerin özelliklerinde, bazı değişiklikler olabilmektedir.

İngiltere'de hamlet denilen bu küçük ev toplulukları, belki altı ya da biraz daha fazla evden oluşmaktadır. Hamlet, küçük bir kilise ya da dini toplantı yeri ve oteli olabilen,

bunun dışında sosyal ve ekonomik bir tesisin bulunmadığı bir yerdir. Genellikle Avrupa'daki hamletler, çiftlikler veya malikâneler etrafında gelişmiştir. Türkiye'deki hamlet benzeri yerleşmeler olan mahalle ve mezralar, köylerden daha az insanın yaşadığı, genelde bir cami veya çeşme etrafında toplanmış birkaç meskenden oluşmaktadır. Sakinleri arasındaki akrabalık bağlarının oldukça yüksek olduğu mahalleler, topografyanın ekonomik faaliyet alanlarını sınırlandırdığı yerlerde özellikle dikkat çekicidir.

4.1.3.Köy

Genelde 20'den fazla eve sahip, toplu yerleşmeler Avrupa'da köy (village, dorf) olarak isimlendirilmektedir. Sudan'da, Macaristan'da 40 bin nüfuslu ama köy kimliği taşıyan yerleşmelerin bulunması, köy için mesken ve nüfus konusunda kesin bir üst sınır vermenin güçlüğüne ortaya koyar.

İnsanları bir noktada toplayan, merkeziyetçi, birlikte yaşamaya ve çalışmaya alışmış, gelenek ve göreneklerine sadık, bir dini yapı, bir meydan, bir çeşme etrafında toplanmış, diğerlerine göre daha kalabalık ve gelişmiş, genelde tarım ve hayvancılık faaliyetinin yürütüldüğü devamlı oturlan kırsal yerleşmelere köy demek yanlış olmaz.

Foto 10. Avrupa'da bir köy.

Avrupa'daki küçük köylerde, genellikle dinî bir yapı, konaklamak için bir otel (içki içilebilecek yeri olan), çeşitli malların satıldığı bir dükkân, küçük bir postane, muhtemelen bir ilkokul, bir köy konağı yer almaktadır. Bu kıtanın büyük köyleri, sosyal ve ekonomik

işlevler bakımından daha fazla çeşitlilik göstermektedir. Kiliselerin değişik şekilleri olduğu gibi, birçok otel ve dükkân zinciri (fırın, bakkal, kasap vb.), okul ve hatta banka yaygın olarak bu yerleşmelerde bulunur. Bazen bu tesislere küçük bir sağlık kuruluşu da eşlik etmektedir.

Avrupa'nın büyük köyleri, Türkiye'deki son zamanlarda sayıları artış eğiliminde olan belediye köylere (beldelere) kısmen benzerlik göstermektedir. Her ne kadar sosyal ve ekonomik işlevleri, nitelik ve nicelik açısından Avrupa'dakilerle kıyaslanamazlarsa da ortak yönleri vardır. Az Gelişmiş Ülkelerde köyler çok daha basit görünümlü, çoğu yerde (Afrika'da olduğu üzere) derme çatma kulübeler topluluğudur (Foto 11).

Foto 11. Afrika'da kulübelerden oluşan geleneksel bir köy.

4.2. Türkiye'nin Kırsal Yerleşme Tipleri

Türkiye'deki kırsal yerleşmeleri birbirlerinden farklı özelliklerde ve çeşitlidir. Bu farklılık ve çeşitliliğin nedenlerini ülkenin doğal ve beşerî şartlarında aramak gerekir. Anadolu'ya obalar halinde gelen göçebe-çoban Türk boyları, yeni vatanlarında yerleşik hale geçerken, Türkiye'nin coğrafî yapısının bir sonucu olarak değişik yerleşme tiplerinin doğmasına neden olmuşlardır.

Konar-göçerliği sürdüren topluluklar, yaylak ile kışlak arasında gidip gelmek suretiyle yaşamlarını devam ettirmişlerdir. *Yaylak*, yani sıcak mevsimin (yazın) geçirildiği üst kuşağa, yüksek yerlere karşılık gelirken; *kışlak*, soğuk dönemde (kışın) oturulan,

korunaklı, alçak ve dolayısıyla nispeten ılıman şartlar sunan alt kuşaktır. Hayvan yetiştiriciliğini bir ekonomik faaliyet olmanın ötesinde, bir yaşam biçimi olarak benimseyen bu insanlar, mesken olarak da yer değiştirmede hareket kolaylığı sağlayan kıl çadırları seçmişlerdir. Ancak sonraları yaylalarda sabit meskenler de yapmışlardır.

Göçebe toplulukların bazılarının zamanla alt kuşakta sabit mesken inşa etmeleriyle yarı göçebe hayat tarzına geçiş söz konusu olmuştur. Bu insanlardan bir bölümü tarımsal uğraşlara yönelmenin bir sonucu olarak çoban-çiftçi grupları halini almışlardır. Bunlar tarım yapmaya uygun aşağı kesimlerde tarla işleriyle ilgilenirken, dağların ve platoların yukarı kesimlerinde hayvan yetiştirmişlerdir. Ancak, kışlak vazifesi gören devamlı bir yerleşme kurulurken, tarıma elverişli arazilerin veya hayvan besleme alanlarının genişliği, bu yerleşmelerin büyüklüğünü de belirlemiştir. Köy ve mahalleler bu sayede ortaya çıkmış olmalıdır. Köy ve mahallelerde tarım ve hayvancılık esas faaliyetleri meydana getirmektedir.

Köyler eş zamanlı veya gecikmeli olarak oğul vermeye devam etmişlerdir. Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde, köyün biraz uzağında, küçükbaş hayvanları beslemek gayesiyle komlar belirmiştir. Çobanların hayvan barınağı olarak kurduğu komlara benzeyen yerleşme çekirdekleri, ülkenin orta ve batı kesimlerinde başka isimlerle karşımıza çıkmaktadır. Diğer taraftan köylerin ekinliği durumundaki mezralar, köy hayat sahası içinde, asıl oturlan köyden az çok uzakta yer alan tarım arazilerinin yanı başlarında doğmuştur. Mezralarda asıl fonksiyon, bu sözcüğün kökünde yattığı gibi ziraattir.

Temel işlevi yine isminde gizli çiftlikler köy sınırları dâhilinde, bu defa kişi mülkiyetini de hissettirecek şekilde belirmişlerdir. Mezra ve çiftliklerin doğmasında, büyük ihtimalle, köy veya kasabadan epeyce uzaktaki tarlalarına, insanların işlerin yoğun olduğu dönemlerde gidip gelme güçlükleri ve zaman kaybı etki etmiştir.

Obalar, yaylalar ile aynı fonksiyonu paylaşan, güzleler ise kışın geçirildiği yerleşmeler ile yaylalar arasında, yaylaya çıkarken dağların yükseklerindeki karın kalkmasını, inerken de köy çevresindeki hasat edilmemiş tarlalara hayvanların zarar vermemesini temin için beklemek isteğiyle doğmuş geçici yerleşmelerdir.

Türkiye’de kırsal yerleşmelerin üst sınırını oluşturan yükselti değerleri, bölgesel olarak farklılıklar gösterir. Nitekim Türkiye’nin Kuzey Anadolu Dağları ve Orta Toroslar üzerinde ortalama bir değerle devamlı yerleşmelerin üst sınırı 2000 m., ülkenin güneybatı bölümünde 2200 m., Doğu Anadolu’da 2600-2650 m.dir. Bu yükseltilerin daha yukarılarında devamlı yerleşmeler yer almaz (Tunçdilek, 1967).

Türkiye’de kırsal yerleşmelerin konut sayısı bakımından çok farklı gruplardan meydana geldiği gözlenmektedir. Bazı yerlerde tek ev ve eklentisinden oluşan yerleşme, yer yer üç beş evlik, bazen de çok kalabalık bir topluluk halini alır. Türkiye’de köy ve köyden küçük yerleşim birimi sayısının 81.300’ü aşıyor olması, ülkedeki kırsal yerleşmelerin dağınık ve küçük üniteler olduklarına işaret etmektedir.

4.2.1.Dönemlik Oturulan Kırsal Yerleşmeler

4.2.1.1.Yayla ve Oba

Yayla, Türk halkı tarafından bazen ormanın üst sınırının yukarısındaki Alp çayırları kuşağını, bazen de yine yüksek kesimlerde, orman içinde, sıcak mevsimde dahi yeşilliğini koruyan otlakları ve nispeten serin sahaları anlatmak için kullandığı bir kavramdır. Burada iki kavrama biraz yakından bakmak gerekir ki, bunlardan birincisi olan yayla/yaylak, büyükbaş ve/veya küçükbaş hayvan sürülerinin yayıldığı alanı ifade eder. Diğeri ise yayla yerleşmesidir ki, yayla alanının uygun bir yerine kurulmuş çadır, taş ve ahşaptan yapılmış barınak/konutlardan oluşur (Foto 12).

Alagöz’e (1993) göre, “yayla eski Türkçede yaz mevsimi anlamına gelen *yay* kökü ile hayvanları açıkta ve dağınık olarak otlatmak manasını da ifade eden yaymak mastarından çıkmıştır”. Yüzyıllar öncesinin Orta Asya Türk’ünün yaşam biçimi olan yaylacılık, Yörük grupları tarafından Anadolu’ya sokulmuş, Asya kıtasının doğal özelliklerini anımsatan bir ortamın bulunmasıyla yeni yurt olan bu topraklarda varlığını sürdürmüştür. Günümüzde büyük bir çoğunlukla yerleşik hale geçmiş olan Anadolu insanı, kışı geçirdiği alçak ve sıcak (alt) kuşak ile yazın çıktığı yüksek ve serin (üst) kuşak arasında, kültürel, ekonomik ve iklimsel nedenlerle yer değiştirmektedir¹.

¹ Yaylacılık faaliyeti ve yayla yerleşmeleri aslında iki kuşak arasındaki yükselti farkı ve bunun bitkilerin yetişme devresine etkilerine bağlı olarak hayvan yetiştirmek gayesiyle vardır. Fakat Türkiye’de yaylaya gidişler, birçok yerde, özellikle de Akdeniz Bölgesi’nde olduğu gibi, kıyı kuşağının bunaltıcı sıcaklarından kaçmak, hatta bayram vb. kısa süreli tatillerde dahi bu süreyi dinlenerek değerlendirmek amacıyla yapılır hale gelmiştir. Bunu yayla

Foto 12. Doğu Karadeniz Bölgesi'nde bir yayla yerleşmesi: Kito yaylası (Çamlıhemşin/Rize)

Türkiye'deki yayla alanları ve yerleşmelerinin dağılışına bakacak olursak şöyle bir manzara ile karşılaşırız: Yaylalar, kuzey Anadolu'da Artvin doğusundan başlamak üzere Çoruh-Kelkit oluklarıyla Karadeniz arasında uzanan dağlar ve yüksek platolar sahasında sıklaşır. Yazın ancak 1–1,5 ay kalınabilen, zaman darlığı ve çetin iklim koşulları yüzünden Doğu Karadeniz Bölümü yaylaları, 2000-2300m. Ve 2500-2700m yüksekliğindeki iki basamakta toplanmıştır.

Orman üst sınırına yakın olan ilk basamakta yayla yerleşmeleri, yapımında ağaç ve taşın ortaklaşa kullanıldıkları meskenlerden oluşmaktadır. Çiğ tehlikesi olmayan bir sırtın güneye bakan yakası; bir buzul vadisi veya sirk gölü kenarına kurulmuş toplu ya da tek sıra dizilmiş meskenlerden oluşan yayla yerleşmelerinde, bu meskenlerin taştan (kâgir) yapılmış alt katları ahır şeklinde kullanılırken, oturup kalkılan üst kat ahşap malzemeyle inşa edilmiştir. Otluk ismi verilen ot yığınları eve bitişik haldedir. Daha yukarılardaki yaylalarda manzara değişirken, *pak* denilen meskenlerin yapı malzemesi taştır. Taşların üst üste konulması ve üzerinin tahta, çinko veya çadır beziyle kapatılmasıyla oluşturulmuş bu basit kulübeler yayla evlerini meydana getirmektedir. Bu evlerin bitişğinde taş duvarlarla oluşturulmuş ve hayvanların gecelediği hayvan barınakları yer almaktadır.

yerleşmelerinin bir başka tipi olarak ele almak, hayvancılıkla ilgisi olmadığını söylemek ve bunlara *sayfiye yaylaları* ismini vermek gerekir. Adana Bölümü'ndeki Çamlıyayla (*Namrun*), Gözne, Bürücek, Fındıkpınar, Abanoz gibi yerleri bu kapsamda düşünmemiz gerekir.

Batiya doğru Canik, İsfendiyar, Bolu, Ilgaz ve Köroğlu dağları da yaylacılık faaliyet alanlarına karşılık gelmektedir. Ardahan, Oltu, İspir, Tortum çevresinde, Koyulhisar-Suşehri, Tokat kuzeyi (*Yaylacık Dağı*) ve doğusundaki, Gümüşhacıköy kuzeyindeki yaylaları da Kuzey Anadolu yaylalarına ilave etmek gerekir. Doğu Karadeniz dağlarından batıya gidildikçe dağların yükseltisinin azalmasına bağlı olarak, daha çok orman içindeki otlakların bulunduğu düzlüklerde karşılaştığımız yaylalarda, ahşap malzemenin bolluğu nedeniyle çoğu tomrukların üst üste koyulmasıyla inşa edilmiş yayla evleri belirir. Bu kısımdaki yaylaların bir diğer özelliği, esas oturlan köye mesafe olarak yakınlık durumudur. Beslenen hayvanlarda da küçükbaş (*daha çok koyun*) sürüleri dikkat çekicidir.

Toros silsilesi boylu boyunca bir yaylalar bölgesidir. İklimin yükseltiyle birleşerek yaz ve kış mevsimleri arasında yarattığı tezat, Toroslar üzerinde özellikle küçük baş hayvanların faydalanabileceği bitki katlarının kademe kademe yayılışı, kıyı ovaları ile dağ ve platoları birbirine bağlayan yaylacılık faaliyetlerine imkân tanımıştır. Torosların yayla yerleşmeleri genelde keçi kılından elde dokunmuş ve birbirine dikilerek oluşturulmuş çul veya keçe çadırlardan meydana gelmektedir (*Yörük yaylacılığı*). Yaylalardan bir kısmı da kışın yağın ve biriken karın yükünü taşıyamayacağı için, her yaylaya varışta üzerine çadır bezi gerilen veya sedir tahtalarıyla örtülen, dönüşte sökülen dağınık ve basit evlerden oluşmaktadır. Yazları yağışın son derece az düştüğü bu bölgenin ormana komşu yaylalarında, tomruk ve tahtadan yapılmış meskenlerin üzerleri tamamen açık da olabilmektedir.

Doğu Anadolu'da Erzurum kuzeyinde, Van gölü çevresinde, Munzur, Bingöl ve Şerafettin dağlarında, Güneydoğu Toroslarda da yaylalarla karşılaşmaktadır. Doğu Anadolu'nun çadır kümeleri halindeki yayla yerleşmeleri, Orta Anadolu'da yerlerini üst üste konmuş taştan veya kerpiçten yayla evlerine terk eder. Orta Anadolu yaylaları, Konya doğusu, Tuz gölü kuzeybatısı, Sultandağı, Alaca dağ, Emir dağı, Yozgat kuzeyi, Erciyes dağı ve Sündiken dağlarında göze çarpmaktadır. Ülkemizde ayrıca, Menteşe yöresinde, Bozdağlar'da, Madra, Yunt ve Kaz dağları ile Uludağ kütlesi ve onun doğu devamı olan Domaniç-Yirce Dağı'nda da yaylacılık faaliyetlerine ve yayla yerleşmelerine tesadüf edilmektedir. Ancak bunlardan bir bölümü eskiden beri sayfiye yaylası özelliği göstermektedir.

Kabile, çadır, çadır halkı anlamına gelen **oba**, eski Türklerde, beraber konup göçen çadırların tamamına karşılık gelmek üzere kullanılırdı ve bir boyun içerdiği daha küçük aile zümresinin (*sop*) göçebe haldeki oba birliğini ifade etmekteydi. Gerçek anlamı bir tarafa, bugün Türkiye’de obanın bazen çadır, bazen basit meskenler topluluğu, bazen de yaylak ve kışlağa karşılık geldiği ve yarı göçebelikle ilgili yerleşmeler oldukları söylenebilir.

Aralarında akrabalık bağı bulunan oba halkının başlıca uğraşısı hayvancılık olup, evlerin önündeki küçük bahçelerde ihtiyaç için sebze de yetiştirilmektedir. Geceyi üstü açık ağıllarda geçiren sürüler, ailenin erkekleri ve çocuklarının gözetiminde ormandan açılmış otlaklarda yayılırlar. Hayvanların sağılması, süt ürünlerinin yapımı kadınların görevidir. Havaların soğuması ve sislerin yayla alanını sarmaya başlamasıyla oba sâkinleri, cenik adını verdikleri, kışın geçirildiği yerlere inerler. Obaların yaylalara çok benzediği, ancak aralarında bazı küçük farkların olduğu belirlenmektedir. Hayvanların otlatıldığı ve obanın bulunduğu tüm alana yayla, bu yayladaki yerleşmelere de oba denilmektedir. Örneğin, Kuzey Anadolu Dağları’nda Şebinkarahisar’ın Kızık köyünün Kızık yaylası, Diler obası, Düz oba, Koruboğazi obası isimli üç oba yerleşmesine sahiptir.

Oba ismiyle anılan yaylacılık fonksiyonlu yerleşmeler, daha çok Orta Anadolu’da Konya bölümünde, Güneydoğu Toroslarda (K.Maraş-Pazarcık) ve özellikle de Doğu Karadeniz bölgesinin Ordu-Giresun güneyindeki sahada sıkça karşımıza çıkmaktadır. Oba yerleşmelerinin en karakteristik şekilleri bu son anılan kesimde, genelde 1500-2000m. Yükselti basamağındaki yaylacılık alanlarındadır. Basık, 5–10 taş meskenden ibaret bu yazlık yerleşmeler, Toroslarda çadır toplulukları halindedir.

4.2.1.2.Güzle

Güzle (güzlek), ova ile dağ arasındaki iklim farklılığından doğan, kışla ile yayla arasında durak olarak faydalanılan geçici yerleşmelerdir. İlkbahar sonlarında aşağı kesimlerdeki artan sıcaklarla otların sararması ve kurumması, hayvan yetiştiren insanların yaylalara yöneltir. Ancak bu mevsimde yükseklerde henüz karın yerden kalkmaması, yaz sonunda da havaların yaylada erken soğuması ve ilk karın yağması nedeniyle, yaylacılar ara konak yerleri oluşturmuşlardır. İşte Güzle veya Barla denilen bu geçici yerleşmeler, Kuzey Anadolu Dağları’nın 1000–1900 m.ler, Torosların da 1000–1700 m.ler basamağında yer almışlardır. Geçmişte yaylaya çıkarken 15–30 gün, inerken de 1–2 ay beklenen bu

yerleşmelerin yayla ile bağları kopma derecesine gelmiştir. Zira günümüz güzlelerinin çoğunluğu, kış mevsiminin geçirildiği yerlerin yardımcı tarım alanları halini almaya başlamıştır.

4.2.1.3.Ağıl

Ağılın Moğolca ayıl sözcüğünden dilimize girdiği ve gerçek anlamının avlu olabileceğini ileri sürenler olmuştur. Alagöz (1993) ağılın, çit, ağaç ve taşla çevrilmiş, koyun muhafaza yeri olduğunu söylemektedir. **Ağıl**, kış mevsiminde karın az düştüğü veya hiç yağmadığı yerlerde, yerel malzemelerle yapılmış duvar ya da çitlerin kuşattığı, çeşitli şekillerdeki (yuvarlak, oval, dikdörtgen), küçükbaş hayvanların barındığı, dinlendiği, yününün kırıldığı, yavru edildiği ve sütünün sağıldığı yerler ile tek bir çoban evinden oluşan geçici yerleşme noktasıdır.

4.2.1.4.Banı ve Pey

Amanos Dağları'nın doğu yamacında yer alan köylerin, İslâhiye ve Hassa ovalarında tarım arazileri bulunmaktadır. Geçmişte dağ yamacındaki köylerde yaşayanların, köyden yaklaşık 10 km. uzaklıktaki bu arazilerde kış ve ilkbahar aylarında hayvanlarını otlatmak, barındırmak ve tarım aletlerini koymak üzere kurdukları yerleşmelere **banı** denilmekteydi. Son yıllarda banıların büyük bir kısmı tarımın ağır basması nedeniyle özelliğini kaybederek, bağlı bulunduğu köyün bir kısım insanları tarafından devamlı yerleşmeler haline dönüştürülmüştür. Örneğin, Avdil banısı Çınarbaşı köyüne, Hacılar banısı Aktepe köyünün bir mahallesine dönüşmüştür.

Yine Hatay-Maraş oluşunun İslahiye, Hassa civarındaki bazalt akıntılarının meydana getirdiği *leçelik* arazide, 1.5-2 m. Yüksekliğinde taş duvarlardan yapılmış, geçici olarak kullanılan barınaklardan meydana gelmiş yerleşmelere **pey** adı verilmektedir (Karaboran, 1985). Göçebe aşiretlerin kullandığı bu yerleşmeler, hayvancılıkla uğraşan sakinlerinin kışı geçirdikleri ve bu bölgedeki köylülerden kiraladıkları arazilerde kurulurlar. Peylerin yerleri değişebilir ve her yıl yenisi yapılır. Her bir ailede 300–400 baş koyunun bulunduğu peyler, Deveciler, Göğebakanlar, Karakeçililer, Aydınlılar gibi aşiretlerin kışlağıdır. Günümüzde bu yerleşmeler önemlerini neredeyse tamamen yitirmişlerdir.

4.2.1.5. Bağ-Bahçe Evi

Bu yerleşme noktaları tarımla ilgili olarak genellikle ilkbahar sonu ile sonbahar başları arasında oturan dönemlik yerleşmelerdir. Bağların, meyveliklerin, zeytinliklerin içinde yapılmış tek ev ya da basit kulübelerden oluşan ve tarımı yapılan ürüne daha yakın olma, onun bakımını ve korunmasını sağlama ve kışın geçirildiği yerden biraz kurtularak sayfiye ihtiyacını gidermek üzere ortaya çıkmışlardır. Özellikle Ege ve Akdeniz bölgelerinde, fakat aynı zamanda az da olsa diğer bölgelerde karşılaştığımız bağ-bahçe evleri bahçeler arasına serpilmiş evler sayesinde gevşek dokulu bir yerleşme tarzı sergilerler. Farklı yörelerde Kelif, Güme, Gümele, gibi isimlerle de anılan bu dönemlik yerleşmeler de eski önemlerini sürdürmemektedirler.

4.2.1.6. Dam

Eskiden Ege, Akdeniz, kısmen de Marmara bölgelerinde karşımıza çıkan **dam**ların bozulmamış şekillerine arızalı, işlek yollardan uzakta kalmış yerlerde rastlanmaktaydı. Bozburun yarımadasında damlar, bağlı buldukları köy ve mahallelerden yaya olarak 3-5 km uzaklıkta, 10-15 haneli, tek katlı ve tek odalı, toprak ve düz damlı meskenler ve ağaçlardan oluşan yerleşmelerdi. Damlar, tarımın mahalle ve köy tarafında yapılacağı yıllarda, sahip olunan sığırın ve davarın tamamına yakın kısmının, tarım arazilerine zarar vermemek üzere götürüldükleri yerlerdi. Dam yerleşmesinin büyüklüğü, buradaki yardımcı ekili-dikili alanların genişliği ve yapılan hayvancılığın boyutlarına göre değişmekteydi. Günümüzde damlar, anlam ve önemlerini yitirmiş yerleşmeler arasına katılmışlardır.

4.2.2. Devamlı Oturulan Kırsal Yerleşmeler

4.2.2.1. Tarımsal Çiftlik

Türkiye’de **çiftlik** köklü ve yaygın yerleşme tiplerindedir. Türkiye’nin her bölgesinde karşılaşmakla birlikte, çiftlikler aile başına isabet eden tarım alanlarının genişlediği yerlerde daha fazla bulunmaktadır. Çiftlikler genişçe bir toprak mülkiyeti içinde inşa edilmiş bir ya da birden fazla ev ve eklentilerinden oluşur ki, bu yerleşme çekirdeği çiftliğin idare edildiği yerdir. Çiftliklerde toprağı işleyen işçilerin kaldığı binalar, samanlık, ambar, ahır ile mülk sahibinin daha konforlu evinden oluşan unsurlar gözlenmektedir. Yakın zamanlara kadar Türklerin yaşadığı toprakların sahibi devletti.

Devlet bu toprakları verim durumunu göz önüne almak suretiyle, bir çift koşum hayvanının işleyebileceği büyüklüklere göre parçalara ayırarak kiraya/ortakçıya verirdi. Osmanlı devletinin son zamanlarında asayişini sağlayabilmek üzere aşiret reisleri ve beylere verilen, daha sonra da kişisel mülkiyetle daha geniş bir kesimin eline geçen tarım arazilerinin kenarında bulunma arzusuyla çiftlik yerleşmeleri doğmuştur. Çiftlik yerleşmeleri, yerleşme evrimi gereği zamanla gelişip büyüme ve başka bir tipe dönüşebilme yeteneğine fazlasıyla sahip yerlerdir.

4.2.2.2. Hayvan Çiftliği

Türkiye’de daha önceleri de rastlanılmakla birlikte, özellikle son yıllarda modern yöntemlerle yapılan hayvancılık faaliyetlerindeki gelişmelere paralel olarak, başta büyük tüketim merkezlerinin çevrelerinde hayvan çiftlikleri ortaya çıkmıştır. Tek ev ve eklentileriyle birer yerleşme çekirdeği meydana getiren bu çiftlikler, Trakya, Kocaeli ve Adapazarı yörelerinde, Güney Marmara’da Biga, Gönen, Bandırma, Orhangazi çevrelerinde, Batı Karadeniz’de Bolu, Mudurnu, Nallıhan, Göynük civarında yoğunluk kazanır.

Sütü ve eti için ahırda sığır, yine eti ve yumurtası için tavuk, alabalık başta olmak kaydıyla su ürünleri veya civciv ve damızlık hayvan yetiştiriciliği beraberinde, daha fazla insanın yaşadığı kır yerleşmelerinden ayrı yerlerin gelişmelerini sağlamıştır. Bir veya birkaç evin yanı sıra, ahır, büyük kümesler, havuzlar gibi hayvan besleme tesisleri, samanlık, yem depoları, süt ürünlerinin yapıldığı kısımlardan oluşan eklentileriyle, modern hayvancılık işlevli yerleşmelerin (besihaneler, tavuk ve alabalık çiftlikleri vb.) başlıca unsurlarını oluşturmaktadır. Bunlardan gelişkin olanlarında kesim-haneler de bulunmaktadır.

4.2.2.3. Kom

Ali Tanoğlu’nun (1966) “yarı göçebe yerleşme şekli” dediği, kom, ilk ortaya çıktıklarında dönemlik yerleşmelerdir (Sarıbeyoğlu, 1951). Komlar, sürülerin köylere ait ekili alanlara zarar veremeyeceği uzaklıkta, pınar/kuyu başlarında kurulmuş, çoğu kere kurucusu olan kişinin adıyla anılan (Hamidin komu, Necmeddin komu gibi) yerleşmelerdir. Komun sahipleri ve davarı güden çobanın oturduğu, taştan, düz ve toprak damlı birkaç basit kulübe ve hayvan barınağından oluşan 8–10 haneli kom zamanla, devamlı oturlan yerleşmeye dönüşmüştür. Doğu Anadolu Bölgesi’nde Yukarı Murat platoları, Aşağı Murat yöresi (Elazığ, Tunceli civarı), Erzincan-Bayburt-Erzurum arasındaki alanda kom diye

bilinen yerleşme tipinin Orta Anadolu'da tol, Menteşe yöresinde (Taşlıca yarımadasında) tola, olarak isimlendirilmektedir.

4.2.2.4. Mezra

Yerleşme coğrafyası bakımından hakkında değişik görüşlerin bulunduğu bir yerleşme tipi de mezralardır. Günümüzde bir bölümü dönemlik (geçici), diğer bir kısmı da devamlı yerleşmeler kategorisine giren mezraların, ilk ortaya çıktıklarında, köylerin tarım yapılacak alanlarıdır (ekinlik). Osmanlı dönemi tahrir defterlerinde köylerin vergiye tabi nüfuslarının kaydedildiği, buna karşılık mezra denilen yerlerde birkaç nüfusun yazılmamış olması, buraların bir kısım yerleşme noktalarının ilave tarım alanları olduğunu göstermektedir. Yine Osmanlı kayıtlarında mezraların hangi köy ya da köyler tarafından ekildiği belirtilirken kullanılan sözcükler (*Mezraa-i Kışlak, Karye-î Kesrik ahalisi ziraat eder gibi*), buraların bir yerlerden gelen insanlar tarafından işletildiğini göstermektedir.

Mezraların Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde daha sık olarak karşımıza çıkması, bu bölgelerden özellikle Doğu Anadolu'da yüksek plato ve dağlık alanlarında sayılarının artıyor, bununla birlikte, ovalarda nispeten daha az arızalı platolarda azalıyor olması dikkat çekicidir. Mezraların şehir, kasaba, köy yerleşmelerine ait geçim sahalarından daha küçük üniteler içerisinde yer almaları, bu yerleşmelerin topografyanın arızalandığı, ancak dar alanlı olarak tarıma elverişli yerlerde doğduklarını düşündürmektedir. Mezraların devamlı yerleşmeler haline dönüşmesi, tarım yapılabilecek bu arazilerin mülkiyetinin kişilerin eline geçmesiyle bağlantılı olabilir. Osmanlı belgelerinde, bir köyün adı verilerek ahalisi ziraat eder denilmesi, birden fazla kişinin bu ekinliklerden yararlandığını gösterir. Oysa bugün mezraların genelde bir kişi, aile ya da sülaleye ait olması mezranın Sözer'in (1969) belirttiği gibi arazi mülkiyet rejimine bağlı şekilde ortaya çıktığı ve özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde feodal mülkiyet ilişkilerini yansıttığı fikrini kuvvetlendirir. Osmanlılar zamanında devlete ait toprağın devletin son dönemlerinde kişilerin bilhassa belli kişilerin eline geçmesinin, mezraların günümüzdeki haliyle varolmasında etkisi büyüktür. Bu arazilerin büyük toprak sahibi kişilerce işlenememesi ve kiraya verilmesi mezraların gelişim sürecinde önemli bir yere sahiptir.

Kökene ve gelişim şartları ne olursa olsun mezralar, tarım fonksiyonlu yerleşmelerdir. Gerçek mezranın Arapça ziraat ile aynı kökten gelmesi bu fonksiyonu

açıkça ortaya koyar. Mezralardan bir kısmı uygun gelişme şartları sayesinde büyüyerek köy, kasaba hatta şehir haline gelmişlerdir. Eski Harput kentinin mezrası olan Elazığ kenti bu konudaki güzel örneklerden biridir.

4.2.2.5.Kırsal Mahalle ve Köy

Köyler genellikle tarım faaliyetinin kendisini fazlaca hissettirdiği için daha oturaklı ve diğer kır yerleşmelerine oranla daha gelişmiş (yola, sağlıklı suya, elektriğe hatta telefona kavuşmuş) ve kalabalık, toplu, gevşek dokulu veya dağınık haldeki meskenlerden oluşan, sınırları belli yönetsel ve ekonomik bir sahanın devamlı oturlan merkezleridir.

Farsça'da mahalle, semt veya sokak anlamındaki “**kûy**” sözcüğünden gelen, köy sözcüğünün kökünde olduğu gibi, ülkemizdeki çoğunlukla köy diye anılan yerleşmelerin, onların hayat sahasında yer alan ve bağlılığının söz konusu edildiği kırsal mahalle yerleşmelerinden yapı bakımından pek de farklı olmadıkları gözlenir. Nitekim Tunçdilek'in (1967: 117) “köy tipli mahalle”den bahsetmesi kırsal mahallelerin devamlı oturlan küçük köyler olduğu yolundaki düşüncüyü kuvvetlendirmektedir. Burada genel olarak kırsal mahallelerin köylerden, kimilerinin köycük demelerine yol açacak kadar küçük yerleşmeler oldukları gerçeğini de kabul etmek gerekir.

Bu iki yerleşme gerçekten de gerek işlevsel bakımdan, gerekse görüntü olarak birbirlerine çok benzemektedirler. Bu noktada yerleşme tiplendirmesinde karışıklığa neden olan konu, yönetsel anlamda muhtarlığı veya bir alanı ifade eden üniteye de köy denilmesidir. Bazı yönetsel ünitelerde tek bir yerleşme bulunduğu için bu yerleşmeyle onun içerisinde yer aldığı alana verilen isim çakışmıştır. Ancak ülkemizde en küçük yönetsel (idarî) ünitenin içerisinde birden fazla devamlı oturlan yerleşme de saptanabilmektedir. Bu yerleşmeler, birlikte yönetsel ve aynı zamanda ekonomik yaşam alanının parçalarıdır. Birden fazla devamlı yerleşme yerine sahip bu gibi alanlarda, yerleşmelerden genelde en kalabalık olanı o ünitenin merkezi sayılarak buraya köy, diğerlerine ise onun mahalleleri denilmiştir. Bir anlamda muhtarın oturduğu yer köy kabul edilmiştir.

Bugün mahalle diye anılan yerleşmelerin çoğu, Osmanlı döneminde Arapça köy mânâsına gelen karye diye anılmaktaydı. Vergi almak ve orduya düzenli asker temin etmek üzere tutulan kayıtlarda karye olarak geçtiği halde, Cumhuriyet ile birlikte geçilen

Yeni idarî sistemde bu yerleşmelere mahalle denilmesi, bütün yıl nüfusa sahip köyden küçük bu yerleşmelerin hepsine, muhtarlık görevi ve tüzel kişilik verilemeyeşin bir sonucu olabilir. Muhtarlık sınırları içindeki en büyük yerleşme, bu yönetim birimine genelde adını vermek suretiyle köy, diğeri veya diğeri bu köye bağılı yerler mahalleler (köyün bağılı) varsayılmıştır. Böylece mahalle, bir bakıma muhtarlık merkezinin dışındaki yerleşmeleri ayırmak gayesiyle kullanılmış olmalıdır. Mahalle denilen yerler, elverişli koşullar yardımıyla köye dönüşebilecekleri gibi, köylerin de bir süre sonra mahalle konumuna düşebilmeleri mümkündür. İçişleri Bakanlığının *Köylerimiz 1981* isimli bülteninde, 447 köy idarî ünitesinin *aşağı*, 433'ünün *yukarı*, 249'unun *küçük*, 246'sının *büyük* sınıflarıyla anılmaktadır. Bu rakamlar, mahallelerin köye dönüştüklerini göstermektedir. Halen belde diye anılan kırsal karakterli küçük kasaba benzeri yerleşmeler dışında 34.388 köy ve 46.919 bağılı olmak üzere 81.307 kırsal yerleşme bulunmaktadır.

Günümüzde geleneksel köylerin niteliklerinde önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Kentleşme, ulaşım ve erişebilirlik koşullarındaki iyileşmeler, maden, sanayi ve turizm bölgelerinde yer alma veya yakın olma gibi etmenler sayesinde, köylerde çok önemli mekânsal, demografik, ekonomik ve sosyal değişimler ortaya çıkmıştır. Turistik köyler, işçi veya madenci köyleri, hatta bir anlamda kentlerin barınma işlevini üstlenmiş kentsel köyler ortaya çıkmıştır.

4.3. Yerleşme Kuruluş Yeri Seçimi

Bir yerleşmenin doğabilmesi için, bazı gereksinim ve zorunlulukların karşılanmış olması gerekmektedir. Çok ender durumlarda yerleşme yeri seçimi gelişmiş güzeldir. İlk insan toprağa ve doğaya bugünkünden çok daha yakın yaşıyordu. O çevresindeki kaynaklardan, imkânlardan yararlanmanın sırrını en iyi şekilde biliyor ve yerleşmeyi oluşturacak evi için akıllıca yer seçimi kararı veriyordu. Doğal üstünlükleri kullanarak en uygun yerde evini yapmanın ötesinde, yerleşmenin gelişmesine zemin hazırlayacak yerleri bulmaya çalışıyordu. Zira geçen zamanla birlikte bu etmenlerden bazılarının işlevi sona ermesi mümkün olmaktaydı. Bununla birlikte binlerce yıldır ilk kurulduğu yerde varlığını sürdüren yerleşmeler de yok değildir. Yer seçiminde etkili olan etmenlerin başında, su, zemin koşulları, güvenlik, bakı, ekonomik faaliyet alanı ve ulaşım gelmektedir.

4.3.1.Su Temini

Her zaman, insanın temel ihtiyaçlarının başında su gelmiştir. Su, ekonomik faaliyetler ve tüketim için zorunlu olarak bulunması gereken bir maddedir. İçme, ürün yetiştirme, yün yıkama, değirmen işletme, kerestelerin kabuklarını soyma gibi pek çok iş için su gereklidir. Bu yüzden, geçici sürelerde kullanılan yerleşmeler de dâhil olmak üzere, yerleşme yeri belirlenirken, kolay, temiz ve süreklilik arz eden su kaynaklarının bulunduğu tercih edilmiştir. Nitekim ilk yerleşmeler, kurak ve yarı kurak bölgelerde, su birikintileri, vahalar, başka yerlerde akarsular, göller, kaynaklar ve kuyuların kenarında kurulmuşlardır.

Birçok yerde yerleşmeler kaynak hatlarında dizilmişlerdir. Geçirgen olmayan (killi) kayaların üzerindeki kireçtaşı, kumtaşı gibi kayalarla temas alanlarında ortaya çıkan sıra halindeki kaynaklar, yerleşme dizilişini de belirlemiştir. Türkiye’de de plato ve dağların etekleri ile ovaların temas alanlarında, birikinti konilerinin üzerinde, akarsu vadilerinin içlerinde ya da yer altı suyu bakımından zengin alüvyial ovalarda su bulma ihtimali fazla olduğundan, yerleşmeler sıklaşmaktadır.

4.3.2.Zemin Koşulları (Kuru Zemin)

Yerleşmeler, suya yakın olma isteklerine rağmen, taban suyunun yüksek olduğu yerlerden kaçma eğilimi gösterirler. Onun için akarsu boylarında, akarsuyun taşkın tehlikesi arz eden yatağında değil, varsa sekilerin üzerinde veya yamaçlara doğru olan kesimler seçilmektedir. Düz arazilerde, taban suyu genelde yüzeye yakındır ve yer yer bataklık özelliği sergilemektedir. Bu gibi yerlerden yerleşmelerin uzaklaşmasının iki nedeni vardır: Birincisi nemin yüksekliği ve insan yaşamı için yarattığı olumsuz ortam, ikincisi ise, bataklıkların sivrisinek yatağı olması, dolayısıyla sıtma hastalığının toplum sağlığını tehdit edecek tarzda yaygınlaşmasıdır. Yakın zamanlarda teknik imkânların gelişmesiyle, arazilerin drene edilmeleri, bataklıkların kurutulmaları, yerleşmelerin taşkın ovalarına daha fazla yayılmalarına yol açmıştır. Akdeniz ülkelerinde, bu durumla sıkça karşı karşıya kalınmaktadır.

Günümüzde artık, plânlı yerleşmeler kurulurken zemin koşulları denildiğinde, deprem, heyelan gibi yerin yapısıyla yakından ilişkili olaylar da akla gelmekte ve yerleşme yeri seçiminde sağlam zemin şartları aranmaktadır.

4.3.3.Güvenlik (Savunma)

Eski zamanlarda, özellikle asayiş bozukluğunun hüküm sürdüğü, siyasi istikrarsızlık, savaş ve istilâ dönemlerinde güvenlik, yer seçiminde çok önemli bir etmen olmuştur. Portekiz, İtalya, İspanya ve Türkiye gibi ülkelerde bu durumun etkilerini yerleşmelerde yakından görmek mümkündür (Foto 13 ve 14). Türkiye’de çok sayıda kale isim ve isim tamlamasına sahip köyün varlığı da bu durumu doğrulamaktadır (Türkiye’de Kaleköy adını taşıyan 35 yerleşmenin olması bu bakımdan anlamlıdır). Bugün şehirselleşme özelliği gösteren ve geçmişte savunma durumu dikkate alınarak kurulmuş yerleşmeler de vardır. İstanbul, Ankara, Kalecik, Çanakkale, Diyarbakır, Van, Bergama bu yerleşmelere örnek gösterilebilir. İngiltere’de, bu faktörü dikkate alınarak kurulmuş, binden fazla yerleşme bulunmaktadır.

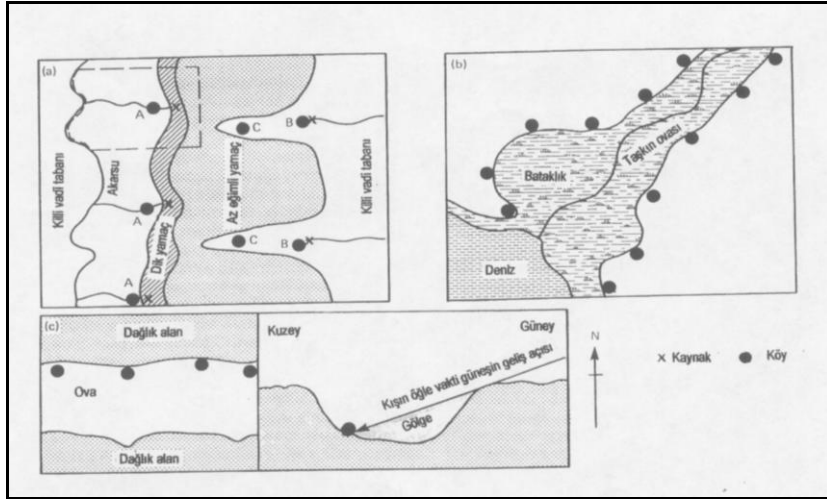
Savunma/korunma arzusu geçmişte insanları, tepe, sırt ya da yamaçlara doğru, ya da çok kullanılan yollardan görünmeyecek kuytu yerlere yöneltmiştir. Bazen düz alanlarda yerleşilme zorunluluğu yerleşmenin etrafının surlarla çevrilmesini sağlamıştır. Korunma aynı zamanda yerleşmeyi oluşturan evlerin toplu halde bulunmalarına da yol açmıştır. Şüphesiz güvenlik ihtiyacının yerleşme yeri ve şekli üzerindeki etkisi neredeyse tamamen ortadan kalkmış, ancak izleri hâlâ varlığını sürdürmektedir.

Foto 13 ve 14. Kuruluş yeri seçiminde savunma özelliğinin ön plâna çıktığı iki kırsal yerleşme.

4.3.4.Bakı

Birçok kuzey ülkesinde, yağmur gölgesinde kalan, korunaklı vadi içlerinde, kuzeybatı ve doğu rüzgârlarından saklanmak üzere yerleşmelerin kurulması iklim etmenleriyle ilgilidir.

Alplerde ve Norveç'te güneş ışınlarından daha fazla yararlanma isteği, köylerin dağların güney yamaçlarında kurulmaları sonucunu doğurmuştur (Şekil 9). Türkiye'de kuzeyden esen rüzgârların soğuk ve sert olması, kışın kuzey yarımküreye güneş ışınlarının daha eğik düşmesi, insanları yerleşme yeri seçiminde, güneye bakan yamaçları seçmeye zorlamıştır. Bu zorlama, köyler kuruluş yeri olarak kuzeye dahi baksa, evlerin kapılarının ve pencerelerinin güneye bakışıyla sonuçlanmıştır.

Şekil 9. Toplu köylerde yerleşme lokasyonu.

4.3.5. Ekonomik Faaliyet Alanı

Geçmişte yaşamış insanların en önemli geçim faaliyetleri tarla tarımı ve hayvan yetiştiriciliği olduğundan, yerleşme lokasyonunda, verimli ve olabildiğince geniş arazilerin, zengin otlakların bulunduğu yerler önem kazanmıştır. Böylece karma ve değişik sektörleri bünyesinde bulunduran geçim alanı, yer saptamada etkili olmuştur.

Tarla, bahçe alanlarına, sığır, koyun, keçi yetiştirebilmek için otlak ve çayırılıklara, at ve domuz için çalılık alanlara, yakacak ve kereste için ormana yakın bulunan kesimler öncelikle yerleşilecek yerler olarak değer kazanmıştır. Zaten bu gibi yerlerin hızla gelişmesi ve büyümesinin temelinde de bu faktörler yatmaktadır. Türkiye'de Güney Marmara ovalarının, onu çevreleyen yüksek kütlelere göre sık yerleşilmiş ve yoğun nüfuslu olması da bu durumla ilgilidir.

4.3.6.Ulaşım

Yerleşme yeri seçiminde, yol kavşakları, köprübaşları, akarsuların karşıdan karşıya geçmeye izin veren kesimleri (akarsu geçitleri) de etkili olmaktadır. Kara ve demir yollarının ya da nehir ve kanalların kenarında, deniz kıyısında bulunma, insan ve malların ulaştırılması bakımından önemli olduğundan, yerleşim yeri olarak buralar daha fazla tercih edilmiştir. Çeşitli yönlerden gelen yolların toplandığı kavşaklar, farklı hayat sahalarından gelenlerin ve bunların getirdikleri malların toplanmasına yardımcı olmuştur. Bunun bir sonucu olarak Pazar yerleşmeleri ortaya çıkmış veya kurulan yerleşmeler kısa sürede gelişme olanağı bulmuştur.

Nehirlerin doğrudan doğruya ve köprüler vasıtasıyla geçilebildiği yerler de her zaman önem taşımışlardır. Bu gibi yerler hem ticari hem de askeri-stratejik roller üstlenmiştir. Kara ve su yüzeylerindeki taşımacılık faaliyetleri, yol başlangıcı ve boylarındaki yerlerin gelişmesine uygun ortamlar olduklarından buralar da insanlarca aranılan yerler olmuştur.

Türkiye’de 21 köyün adının Köprübaşı olması bu bilgiyle örtüşmektedir. Bunun dışında, adında köprü sözcüğü geçen pek çok yerleşme vardır ki, bunlardan bir kısmı günümüzün kentsel yerleşmeleridir (Uzunköprü, Vezirköprü, Taşköprü gibi). Ayrıca ülkemizde adında yol ve onun üzerindeki konaklama tesislerini ifade eden yerleşmelerin sayısı da az değildir. Yolüstü, Yolveren, Yolkonak, Dört Yol ulaşımın yerleşme adına yansıdığı güzel örnekler oluşturur. Yine geçmiş zamanlarda ülkemizin kimi yerlerinin kervan yollarının güzergâhında bulunması, kervansaraylar ve hanların yapılmasını ve bu sayede buralarda gelen geçene hizmet verilmesine neden olmuştur (Nallıhan, Vezirhan, Çayırhan,, Kırıkhan, Sultan Hanı gibi). Bu yapılardan bir kısmı zamanla kır, hâтта şehir yerleşmesi hâlini almış, bir bölümü ise işlevini yitirdiğinden yok olmuştur.

4.3.7.Diğer Etmenler

Bazı kırsal yerleşmeler, etrafındaki yerleşmelere hizmet amacıyla doğmuşlardır. Bu gibi yerlerde çevreye göre merkezîlik büyük ölçüde etkili olmuştur. Kaleler, manastırlar, katedraller, Avrupa kırlarında dini ve sosyal ihtiyaçlar için kurularak yerleşme çekirdeği oluşturmuşlardır.

XX. yüzyılda yeni kurulan ya da rejim değişikliği yaşayan ülkelerde, politik tercihler de yeni yerleşme yerlerinin belirlenmesinde etkili olmuştur. Eski Sovyetler Birliği ve İsrail'de bunun örnekleri vardır.

Geniş arazi sahiplerinin mülklerinin ortasına malikânelerini yapmaları, yanında çalışan ve güvenliği sağlayan insanların mülkünü değişik yerlerine yerleştirilmeleri de yer seçiminde rol oynamıştır. Türkiye'de feodal yapının hüküm sürdüğü yerlerde, büyük arazi sahiplerinin, tarlalarını işlemek amacıyla yeni yerleşmeler kurdukları da burada anılabilir ki, Güneydoğu Anadolu'daki mezraların bir bölümü bu şekilde ortaya çıkmıştır.

Kısaca özetlenecek olursa, yerleşme lokasyonu, yani bir yerleşmenin sit ve sitüasyonun özellikleri rastlantısal bir olay değildir. Bu önemli olay, her bir yerleşmenin var veya yok olma nedenidir.

- Meskenlerin üzerine oturduğu, yükseldiği yer olan sitin uygunluğu;
- * Drenajı iyi, su baskınlarından uzak yerlerin varlığına (kuru zemin).
- * Güvenilir ve temiz suyun sağlanabilmesine (suyu olan yer).
- * Güvenliği iyi (savunma),
- * Yakıt ve yapı malzemelerine kolay erişilebilen,
- * Tarım ve hayvancılık arazisi sahip oluşturma (ürün ve hayvan yetiştirme alanı) bağlıdır.
- Bir yerleşmenin diğer yerleşmelere ve bölgelere, fakat aynı zamanda fiziki çevresine göre (ticaret ve yol güzergâhları itibarıyla) konumu demek olan sitüasyonun elverişliliği için;
- * Vadilerin(*dolayısıyla onlara uyan yolların*) birbirine yaklaşması, kavşak oluşturmasının
- * Tepe dizileri ya da sırtlarda bir gediğin bulunmasının
- * Bir akarsu geçiş noktasının(*sığ yerler veya köprü*) varlığının büyük önemi vardır.

4.4. Kırsal Yerleşme Dağılışı ve Paterni

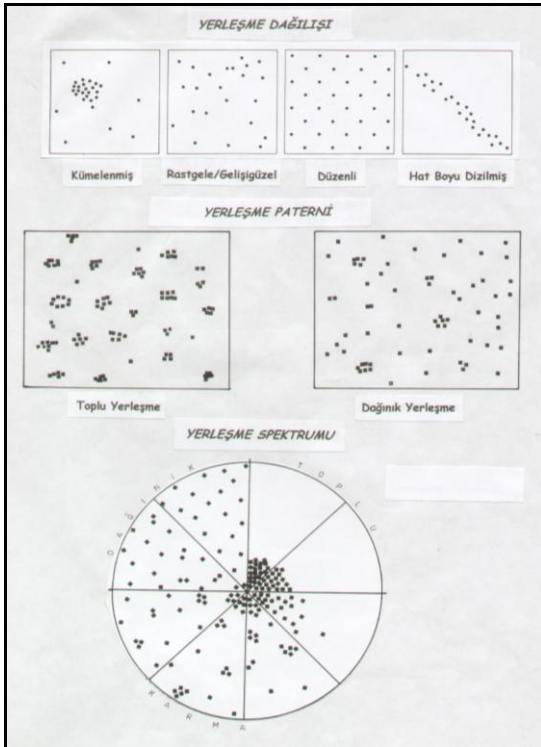
Dağılışı, kırsal bir alanda yerleşmelerin doğal haldeki dizilişini ifade etmektedir. Patern (veya örüntü) ise, ister köyde olduğu gibi toplu, isterse tek meskende ya da çiftlikteki gibi dağınık olsun, yerleşmelerin dokusal karakterini ortaya koyar. Bu

kavramlardan dağılış, genellikle fiziki etmenlerle, patern, ekonomik, tarihi ve kültürel etmenlerle ilişkili olarak belirmektedir.

4.4.1.Yerleşme Dağılışı

Yerleşme dağılışları, nitelik olarak, çok seyrek ya da aşırı yoğun, toplanmış, geliş güzel, düzenli ya da çizgisel tarzda olabilmektedir (Şekil 10). Verimli topraklar üzerinde ya da bunun tersi olarak bir bölgeyi tarım açısından elverişsiz hâle getirebilecek doğal koşullardaki zorlukların yaşandığı alanlarda, çok sayıda yerleşmenin yer alması mümkündür.

Şekil 10. Yerleşme dağılışı, paterni ve spektrumu

Toplanmış veya geliş güzel dağılışlar, engebeli bir arazinin ürünü olarak ortaya çıkabildiği gibi, özellikle su temininin sorun olduğu ya da toprak verimliliğinin birden bire değiştiği yerlerde daha sık görülür. Bu durumda yerleşmeler, en uygun alanlarda toplanma eğilimi gösterecektir.

Düzenli yerleşme dağılışlarının, tek düze veya düz bir alan üzerinde gerçekleşme olasılığı daha yüksektir. Yakın bir geçmişte kurutulmuş bir gölün tabanında ya da drene edilmiş alanlarda, düzenli bir yerleşme dağılışıyla karşılaşmak mümkündür.

Belli bir doğrultu boyunca çizgisel bir görüntü ortaya koyan dağılımlar, doğal ya da beşeri hatlardan etkilenecek şekilde ortaya çıkmaktadır. Kara yolları, vadiler, kaynak dizileri ve kıyılar gibi çizgisel uzanımlar, böyle bir dağılımın kalıbını oluşturur.

Bütün bunların sonucunda, zengin tarımsal potansiyele sahip yerlerde sık, neredeyse dağlık bölgelerin tamamında düzensiz, Ganj Ovası, Kanada Prerileri, Hollanda polderleri, Doğu İngiltere gibi bölgelerde ise düzenli dağılımlardan söz edilebilir. Toplu çizgisel dağılımları, Alplerdeki vadilerde, Akdeniz kıyılarında görmek olasıdır.

4.4.2.Yerleşme Paterni

Dağılım konusundaki genellemeyi, yerleşme dokusu için yapmak kolay değildir. Çünkü doku, değişik ve karmaşık sosyal, tarihi ve siyasi etmenlerden kaynaklanır. Diğer taraftan patern zaman içinde değişime de açıktır. Tarımsal teknolojilerdeki ilerlemeler, nüfusun nicelik ve niteliğindeki değişiklikler, dokuda farklılaşmaya yol açmaktadır. Böylece, bazen bir toplanma, bazen bir dağılma ya da her ikisinin de olduğu örüntü tipleri meydana gelebilmektedir. Toplu veya çekirdek patern; genellikle ekstansif tarım ve açık tarla sistemlerinde, dağınık patern ise, bireysel tarım sistemi ve parçalı tarım arazileri olan yerlerde ortaya çıkmaktadır.

Yerleşmeyi oluşturan yapıların sıkışık bir küme oluşturmasıyla beliren görünüm, toplu yerleşmeyi ifade etmektedir. Meskenler arası mesafenin açılmış şekliyle de toplu karakterde yerleşmeden söz edilebilir. Bu noktadan itibaren yavaş yavaş karışık yerleşme paternine geçiş başlar. Karışık özellikteki kırsal yerleşme paterninde önceleri küçük yerleşme ünitelerinin araziye yayılışı, daha sonra tek evlere de yer verecek şekilde arazideki dağılma dikkati çekmektedir. Bu paternden sonraki aşama, dağınık yerleşmedir.

Dağınık yerleşmede evler tek tek veya birkaçı bir arada birbirlerinden uzak şekilde, arazi üzerine serpilmiş haldedir. Toplu yerleşmelerde ise evler, bazen köye ait ekili dikili toprakların ortasında, genellikle bir cami ya da kilise (*dini yapı*) ve yahut bir çeşme, kuyu gibi su kaynakları etrafında az çok büyük bir köy oluşturacak şekilde toplanmıştır.

Bir kırsal yerleşme paterni, evlerin ve diğer binaların bir bileşimidir. Basit şekilde tasvir etmek gerekirse kırsal yerleşmeler, tamamen kendi toprakları üzerinde tarımla uğraşan insanların, çiftçi evlerinden oluşuyorsa, burada dağınık bir yerleşme

örüntüsünden, yok eğer çiftlik evleri, aralıksız şekilde, tarım arazilerinin merkezine yakın kümelenmişse, toplu bir yerleşme paterninden söz edilebilir. Bu son anılan yerleşmelerde oturanlar, faaliyet alanlarına, tarlalarına uzaktır. Başka şekilde ifade etmek gerekirse, dağınık yerleşmede binalar, kırsal bölgenin her tarafında iyiden iyiye dağılmış hâldedir. Tersi durumda, yani toplu yerleşmede, binalar, mahalleler ve köyler oluşturacak şekilde, kümelenmiş durumdadır.

Toplu ve dağınık yerleşme paternleri ve bunların ara tipleri denilebilecek yerleşme örüntüsüyle, Türkiye'nin değişik bölge ve yörelerinde karşılaşmak mümkündür. Doğu Karadeniz Bölgesi'nde dağınık bir yerleşme paterni çok belirgin iken, Orta Anadolu, Güneydoğu Anadolu gibi kurak bölgelerde, toplu yerleşme düzeni kendini kuvvetli şekilde hissettirmektedir. Batı Karadeniz, Güney Marmara gibi kimi bölümlerde, arazi şartları ve sosyo-ekonomik yapıya bağlı olarak toplu ve dağınık karakterleri bir arada yansıtabilen yerleşme paternini gözlemek imkân dâhilindedir.

Toplu veya dağınık yerleşmeyi doğuran etmenler şöyle sıralanabilir:

○ **Su Temini**

Suyun sınırlılığı nedeniyle insanlar mevcut kaynaklardan en üst düzeyde yararlanabilmek için, evlerini yan yana yapmak suretiyle, toplu yerleşmeler meydana getirmişlerdir. Mesela, Türkiye'nin kurak-yarı kurak bölgelerinde su teminindeki güçlük, toplu yerleşme görünümünü doğuran etmenlerden biri olmuştur.

Eski devirlerde bir yerleşmenin her şeyden önce, bir su kaynağına ihtiyacı olduğu tartışılmaz. Su, çok sık kullanılan, taşımak için hacimli ve ağır bir madde olduğundan, toplu yerleşmeler, bir kaynak hattı gibi, su çıkan yerlere yakın ya da bir akarsuyun sekisi üzerine kuruluyordu. Modern çağda su temini, yerleşme yeri için daha az bir zorunluluktur. Artık hiç değilse gelişmiş ülkelerde, suyun borularla evlere dağıtılabilmesi ve dağınık yerleşmelere kolayca ulaştırılabilmesi mümkün olmaktadır.

○ **Düzen ve Asayiş**

Dünyanın değişik kesimlerinde, farklı zamanlarda, savunma nedeniyle, yerleşmelerin toplu karakterde olması bir üstünlük sağlıyordu. Değişik yerlerinde köyler, özellikle Orta çağda, hendeklerle kuşatılmış malikâneler etrafında gelişmiştir. Kuzey

İskoçya'nın küçük kale köyleri gibi, İtalya'nın tepe köyleri, savunma ihtiyacıyla kurulmuştur. Düzenin ve asayişin sağlanmasıyla bu etken, yerleşmelerin toplanmasındaki etkisini yitirmeye başlamıştır. Onun içindir ki yakın zamanlarda yerleşmede dağılma eğilimi, toplanmanın yerini almıştır.

○ ***Arazi Tasarrufu, Dağıtımı ve Miras Sistemi***

Anglo-Saxon ülkelerinde olduğu gibi dünyanın pek çok yerinde, açık tarla sisteminde köylüler topraklarını, aralıklı şeritlere ayırmışlardır. Bu nedenle, toplu köyde bir ev, bu şeritlere göre, az çok merkezi bir noktada olmak istemiştir. Bununla birlikte, bazı yerlerde arazilerin miras yoluyla çocuklarına geçmesi, her bir çocuğun kendi arazisi üzerinde evini yapması, yerleşmede dağılmaya yol açmıştır. Böylece dağınık yerleşme paterni, tarım yapılabilir küçük arazi parçaları üzerinde, çiftlik evleri hâlinde ortaya çıkmıştır.

Türkiye'deki göçmen iskânı, doğal afetler, köy-kent ve tarım-kent gibi devletin yerleşme toplulaştırması projeleri, çeşitli gerekçelerle insanları toplu yerleşmeye yönlendirmesini de burada belirtmemiz gerekmektedir.

Farklı ülkelerde zaman zaman gerçekleştirilen toprak reformu gibi uygulamalarla, arazi dağıtımları yapılmıştır. Bu sayede, devlet arazilerinden ya da ıslah edilmiş alanlardan toprak sahibi olan kimi aileler, yeni evlerini bu arazilerine inşa etmişler, böylece yerleşmenin dağılmasına yardımcı olmuşlardır.

Benzer bir durum, Kuzey Amerika'ya XIX. Yüzyıl sonunda gelen göçmenlere arazi dağıtılması sırasında yaşanmıştır. 1 mil karelik alan içine 4 göçmen ailesi çiftlikleri yapmışlar (aile başına yaklaşık 65 hektar) ve düzenli bir dağınık yerleşme paterni ortaya çıkarmışlardır.

○ ***Nüfus Artışı***

Nüfus artışıyla beraber toplu köylerde ortaya çıkan aşırı nüfuslanma, bir kısım insanların köylerinden ayrılmak suretiyle, arazilerinin üstünde çiftliklerini kurmaları şeklinde sonuçlanmıştır. Bu insanlar, orman ve çalılıklardan açtıkları arazileri de kullanmışlardır.

○ ***Ekonomik Faaliyet Tipi***

Sürdürülen ekonomik faaliyet tipinin yerleşmenin dağınık bir patern göstermesinde etkilidir. Meyvecilik, sebzeçilik, seracılık, besicilik gibi faaliyetlerin yapıldığı yerlerde, insanların bu çok yoğun tarımsal uğraş gerektiren alanların başında bulunma ihtiyacı dağılmaya yol açmıştır. Türkiye’de Akdeniz ve Karadeniz bölgelerinde dağılmanın bu tip örneklerine sıkça rastlanılmaktadır.

○ ***Toplumsal Yapı***

Feodal yapının hüküm sürdüğü bazı ülke veya bölgelerde, toplumsal ilişkilerde yaşanan bazı sorunlar nedeniyle toplu köyden ayrılan aileler, yerleşmenin dağılmasına zemin hazırlamaktadır. Kan davaları, arazi itilafları, bu konuda örnek oluşturmaktadır.

Sonuç olarak, toplu yerleşme dokusuna sahip bir bölgede, toplumsal baskının ve korunma isteğinin azalması (güvenli ortam), tarımsal sistemdeki değişiklikler, yerleşme dokusunda dağılmayı beraberinde getirdiği söylenebilir. Diğer taraftan, dağınık yerleşme dokusunun görüldüğü bir alanda, çeşitli hizmetleri sunmadaki zorunluluklar, toplanmayı doğurabilmektedir. Her şeyden önce toplu yerleşmeler, (fiziki ve beşeri) zorunlulukların sembolü olarak ortaya çıkmakta, dağınık yerleşmeler ise, özgürlüğü temsil etmektedir.

4.5.Kırsal Yerleşme Plânları (Şekilsel Özellikler)

Yerleşmeler, farklı faktörlerin etkisiyle değişik şekil veya plânlara sahip olurlar. Bazen tek bir etmen yerleşmenin şeklinde ön plâna çıkarken, bazen de birkaç etmen birlikte rol alarak bir şeklin doğmasını sağlar. Yerleşmelerin gösterdikleri şekil ve doku özellikleri, o yerleşmenin geçmişte başından geçenleri ortaya çıkarmaya, yerleşmeyi daha iyi tanımaya ve gelecekte alacağı şekli ve gelişme yönünü belirlemeye yardımcı olur. Söz konusu etmenler beş ana başlık altında toplanabilirler: Yer şekli özellikleri, ekonomik sistem, tarihî özellikler, kültürel özellikler, ulaşım ağı.

Yer şekli özelliklerinden, bir yerleşmenin üzerinde oturduğu yerin doğal özellikleri anlaşılır. Ova veya plato düzlüğü, yamaç, vadi içi, tepe, sırt, birikinti konisi gibi, farklı yer şekilleri üstünde kurulmuş yerleşmelerin her birinin aldıkları şekil, ortaya koydukları plân o jeomorfolojik birime büyük benzerlik göstermektedir.

Bir yerdeki ekonomik hayatın hangi sektöre dayandığına bağlı olarak şeklinde de değişiklikler beklenebilir. Her hangi bir yerleşmede yaşayanlar tarımla uğraşıyorlarsa, yerleşmenin alacağı şekil farklı, hayvancılıklar farklı olabilmektedir. Kimileri ticaret gibi konularda faaliyet alanlarına sahip ise bunların yapıları da değişebilmektedir.

Tarihî özelliklerle, korunma, diğer insan gruplarına hizmet öne çıkarken, ırk, etnik yapı ve nesilden nesle aktarılan davranış kalıpları yerleşme şekillerindeki kültürel boyutu oluşturmaktadır. Denilebilir ki, yerleşme şeklinin belirlenmesi coğrafi çevre şartları ile birlikte, tarihin derinliklerine inen olaylar sayesinde ortaya çıkmıştır. Kuruluş aşaması ve daha sonra yerleşmenin başından geçenler yerleşmelerin bugünkü görünümelerini almalarını sağlamıştır.

Kır yerleşmeleri şekil yönünden öncelikle, çizgisel (rows) ve küme (agglomerations) oluşturan plânlar şeklinde ikiye ayrılabilir. Her iki tipin de düzenli (regular) ve düzensiz (irregular) şekilleri olabilir. Küme oluşturan planlar, düzenli ve düzensiz alt tiplerde olmak üzere ızgara şekilli (grid) ve ışınsal (radyal) planlar diye ayrılabilir.

Evlerin bir arada, küme halinde bulunduğu toplu yerleşmelerde, yerleşmeyi oluşturan ev ve eklentileri, düzenli ya da düzensiz bir sıralanış gösterebilirler. Bunlardan bir bölümünde evler bir meydanın çevresinde toplanmışlardır. Yeşil bir alan, küçük bir gölet, çeşme, dini bir yapı, bu meydanda yer alabilmektedir. Bu tip bir şekle sahip olan köyler, yuvarlak, üçgen veya kare şeklindeki meydan etrafında gelişerek onun şeklini almış olabilirler. Meydan, küçük bir arsa kadar olabileceği gibi, köyün yarısı büyüklüğüne de erişebilmektedir. Evlerin yüzleri bu meydana bakmaktadır. Kökeni belli olmayan bu şekildeki köylerin, Doğu Avrupa'da rundling diye anılmaktadır. İngiltere'de ren village denilen bu şekildeki köylerdeki yeşil alanların zamanla yapılış nedeni unutulmuş ve asfaltla kaplanarak park yeri hâline dönüştürülmüştür. Türkiye'de de meydan köyleri vardır. Bu köylerde köyü oluşturan evler; bazen düzenli bazen de düzensiz olarak çeşme, cami, kahve, köy konağı gibi yapıların bulunduğu bir açık alan etrafında toplu halde bulunmaktadır. Toplu köylerin bir kısmı yol kavşaklarında bulduklarında yolun şeklini alırlar. **T**, **Y**, **V** veya **H** şekilleri çok rastlanılanlardır. Ulaşım ve güvenlik bu şekilleri doğurmuştur.

Çizgisel köylerde, ulaşım ya da fiziki sınırlamalar, yerleşmelerin bir doğrultu boyunca şekil almalarını sağlamaktadır. Bu şekli veren doğrusal hat, bir yol, bir kanal veya bir akarsuyun vadisi olabilmektedir. Yerleşmeyi oluşturan evler bu hat boyunca sıralandığında, yol, kanal, nehir, vadi ya da sahil boyu şeklinde isimlendirebileceğimiz köyler doğmaktadır.

Çift mahalleli köyler, bir akarsu ya da bir eğim kırıklığının yerleşmeyi toplu karakter gösteren, iki ünite halinde gelişmeye zorlamasıyla ortaya çıkmışlardır. Bu üniteler, ayrı ayrı veya beraberce gelişme gösterebilirler. Konuma göre iki farklı isim de alabilirler. Ülkemizde aşağı ve yukarı, ya da küçük ve büyük sıfatlarıyla birlikte anılan ve bu şekle sahip yerleşmeler bir hayli fazladır.

Dikdörtgen ya da kare şekilli köylerin, plânlı bir kuruluş aşamasından geçtikleri anlaşılır. Sokakların düzgün ve ızgara şeklinde olması, yerleşmeye geometrik bir biçim vermiş, bu da evlerin dizilişine göre kare ve dikdörtgen şeklini ortaya çıkarmıştır. Türkiye’de Balkan göçmenlerinin yerleştirildiği veya afetler sonrasında yeniden kurulan plânlı köyler, hiç değilse başlangıçta bu özelliği taşımaktadır.

Gevşek yapılı köyler diye isimlendirilebilecek yerleşmelerin şekillerindeki en belirgin özellik, konutların rast gele ve geniş bir alana dağılmış olmasıdır. Yere göre değişmekle birlikte evlerin birbirleriyle bağlantıları bulunmaktadır. Ovalarda arazi genişliği ya da yürütülen ekonomik faaliyetin türü (*seracılık, hayvan besiciliği, tavukçuluk faaliyetlerinde olduğu gibi*); eğimli ve akarsular tarafından sıkça parçalanmış yerlerde tarım arazilerinin sınırlılığı (*Doğu Karadeniz kıyı kuşağı*), kimi yerde huzur ortamı ve zayıf toplumsal ilişkiler, bazen suyun bolluğu, gevşek dokulu yerleşmelerin şekillenmesini hazırlamıştır. Bazı yerlerde ortak imkânlar sayesinde daha fazla dağılma gerçekleşmiştir. Cami, kahve, kilise, çeşme, kuyu, okul bu ortak imkânların mekânlarını oluşturmaktadır. Bu imkânlar çoğu kere sonradan oluşturulmuştur.

4.6.Kırsal Yerleşmelerde Mesken

Kır yerleşmeleri kuruluş yeri, konum, şekilleri dışında, büyüklük, imkânlar, fonksiyonlar, meskenler bakımından da değerlendirilebilir. Meskenlerin mimari özelliklerinden inşa tarzına, bunlarda kullanılan malzemedan plânlarına kadar pek çok konuyla ilgili coğrafi yaklaşımlarda bulunmak mümkündür.

Yeryüzünde coğrafi ortamı yansıtan çok sayıda mesken örneği bulunabilir. Kuzey kutup bölgesinde Eskimoların kar kulübeleri, çöl ve kurak step bölgelerinde göçebe çobanların çadırları veya çiftçilerin düz damlı toprak evleri, ormanların geniş alanlar kapladığı yerlerde ahşap evler, bataklık veya göl kenarlarında kazıklar üzerine oturtulmuş evler bunlara örnek oluşturmaktadır.

Doğal barınaklar (mağaralar, ağaç kovukları vb.), göçebe evleri (çadır, araba, mavna vb.), her yıl yeniden yapılan kar evler (igloo) bir kenara bırakılırsa, sabit evler diyebileceğimiz ve yerleşmenin esasını oluşturan meskenler, doğal ortam etkilerini en iyi yansıtan yapılardır. Bu evlerin yapı malzemesi, bitki, toprak ve kayaç topluluklarının dağılışıyla ilişkilendirilirken, iklim olayları meskenlerin görünümünde ve bazı bölümlerinin işlevlerinde kendini fazlaca hissettirir. Ekonomik faaliyet türü ise plânın şekillenmesinde etkili olmaktadır.

4.6.1.Meskenlerde Yapı Malzemesi

Kır meskenlerinin yapımında yakın çevreden malzeme sağlanması, hele ulaşımın bugünküne göre zor olduğu dönemlerde büyük önem taşımaktaydı. Bu nedenle, doğa şartlarının mesken yapı malzemesini belirlemesi kaçınılmaz olmuştur. Mesken inşaatında kullanılan malzemeye göre; ahşap, toprak ve taş meskenlerden söz etmek mümkündür.

- **Ahşap Ev**

Ağacın bol miktarda bulunduğu yerlerde, yâni orman içi veya orman kenarındaki alanlarda ahşap malzemedен yapılan evlerin sayısı artmaktadır. Ağacın kolaylıkla işlenebilmesi, istenilen şekle sokulabilmesi, sıcaklığı ve nemi geçirmemesi, ahşap eve olan ilgiyi arttırmaktadır. Malzeme aynı olmakla birlikte dünyanın çeşitli bölgelerinde farklı ahşap evlerin var olduğu da bir başka gerçektir. Aynı zamanda iklim kuşaklarına göre, ağaç türlerinde meydana gelen değişiklikler de, evlerin değişmesine yol açmıştır.

Dünyada ahşap evlerin daha çok Afrika, Asya ve Okyanusya kıtalarının tropikal ve ekvatorial orman sahalarında yayıldığı gözlenmektedir. Bununla birlikte, orta ve soğuk iklim kuşaklarında; İsveç, Norveç, Finlandiya, Alpler, Pireneler, Karaormanlar, Karpatlar, Balkanlar ya da Ural Dağları'nda, Kuzey Amerika'da Kayalık Dağları ve kıtanın kuzey kesimlerinde de ahşap evler bulunmaktadır.

Malzeme, ağaç veya saz olmakla birlikte, ortam şartlarına göre çok çeşitli mesken tipleri ortaya çıkmıştır. Kazıklar üzerine, köşeli ve iki yana eğimli çatılara sahip gelenek ve göreneklere göre şekillenmiş tropikal subtropikal bölge evleri, üzerleri dal ve yapraklarla örtülen Pasifik adalarındaki kulübeleri, İran ve Irak'ta bataklık bölgelerde karşılaştığımız kamış evleri, tomrukların üst üste yığılmasıyla inşa edilmiş çantı veya blok evleri, çatısı hartama ile kaplı Karaorman evi bu konuda yoruma gerek bırakılmayacak kadar farklı örnekler oluştururlar.

Foto 15 ve 16 Karadeniz Bölgesi'nden ahşap ev örnekleri

Orman bölgelerinde, yumuşak odun, tahta haline getirilebilecek yeter kalınlıkta ağaç ve bunları işleyecek fabrikalar bulunduğu ahşap evler kereste ile yapılır. Bu sayede evlerin kat sayıları artar. Bunların basitten gelişmişine kadar güzel örneklerini, Karadeniz Bölgesi'nde görmek mümkündür.

Ahşap evin sıcaklık ve nemi geçirmemesi yanında, deprem bölgelerinde bu afete dayanıklı olması ve malzeme bulunduğu yapıdaki kolaylık da tercih edilmelerinde etkili olmaktadır. Buna karşılık ahşap evin en önemli sakıncası yangın tehlikesidir. Yangınlar bazen bir köyün yok olmasına yol açmaktadırlar.

- **Toprak Ev**

Toprak daha doğrusu kil, mil, balçık dünyada en çok kullanılan yapı malzemesidir. Olduğu gibi ya da içine saman, ot karıştırılarak, kalıplara dökülen, sonra da kurutulan bu malzeme (*kerpiç*), taş ve ormanın olmadığı veya az bulunduğu yerlerdeki karakteristik

yapı malzemesidir. Bozkır (*step*) ve savan bölgeleri ile çöllerdeki vahalar, toprak evin esas yayılış alanlarıdır. Sibiryaya ve Tuna stepleri başta olmak üzere orta iklim kuşağında, Akdeniz ülkeleri, Orta ve Güney Amerika'nın belirli yerlerinde toprak ev yaygındır. Türkiye'de toprak evin asıl yayılış alanı, Orta Anadolu Bölgesi'dir. Bunun yanında, Güneydoğu, Doğu Anadolu, Marmara ve Ege bölgelerinde de kerpiçten toprak evlere sıkça rastlanılmaktadır (Foto 17 ve 18).

Toprak evin dünyada geniş alanlı olarak yayılmış olmasında, step, savan ve genel olarak alüvyial ovalarda, topraktan başka yapı malzemesinin ev yapacak yeterlilikte bulunmayışının etkisi vardır. Bundan başka, toprak ev inşasının kolay oluşu, fazla sanat ve tekniğe ihtiyaç göstermemesi, sıcak ve soğuğu geçirmemesi de bu ev tipinin seçilmesindeki diğer etmenlerdir.

Toprak evlerin de dünya üzerinde değişik türleriyle karşılaşılır. Arıkovanı veya kubbe biçimli, kemer tonozlu, düz damlı evler bu konuda örnek oluştururlar. Malzeme aynı olmakla beraber doğal ve kültürel ortam tür sayısını artırmaktadır.

Ham maddesi toprak olan tuğla evler de bunlara katılabilir. Bu evlerin dağılımında ekonomik ve kültürel seviye önem kazanmaktadır. Orta ve Batı Avrupa, Kuzey Amerika'da tuğla ev sayısı artar. Malzeme dayanıklı olduğu için ev genişler, yükselir ve şekil bakımından malzemenin etkisinden kurtulur.

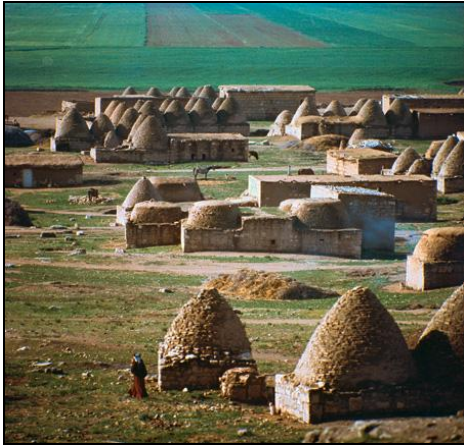

Foto 17 ve 18 Kubbe tonozlu ve beşik çatılı toprak evler.

- **Taş Ev**

Taş, ev yapımında kullanılan bir diğer malzemedir ve taştan yapılmış meskenler de çeşitlilik gösterirler. Akdeniz ülkeleri, eskiden beri taşın ev yapımında kullanıldığı alanların başında gelmektedir. Sadece taştan yapılan evlere Güney İtalya'da sıkça rastlanmaktadır. Bu bölgede taş evlere trulli ve casella ismi verilir. Kalker, granit, şist ve dış püskürük kayalar (*bazalt, andezit gibi*) mesken yapımında en fazla kullanılanlardır. Bu kayaların dağılışı ile bu malzemenin kullanılmasıyla yapılmış evlerin dağılışı arasında, doğal olarak bir ilişki söz konusudur. Türkiye'de Doğu Anadolu'nun volkanik örtüye sahip yörelerindeki bazalt gibi kayalar, ev yapımında kullanılırken, Toros Dağları'nın genelde kalker yapılı olması, buralarda mesken yapımında bu kayacın kullanılmasına yol açmıştır.

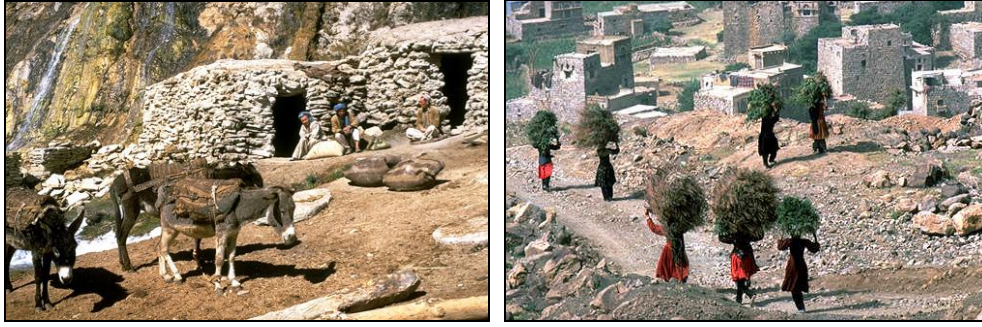

Foto 19 ve 20 Taştan yapılmış ev örnekleri.

Taş basit bir harç ile yapılırken, diğer yapı malzemelerinin de kullanılmasını gerektirmektedir. Çimento ve ağaç devreye girdiğinde ve taşlara köşeli şekil verildiğinde dayanıklılık ve kat sayısında artış belirir.

Büyük Sahra'nın dağlık kesimlerinde, taştan alçak ve damsız evler yapılmaktadır. Dam yerine evin üstü güneşten korunmak için bitkilerle örtülmektedir. Benzer bir manzara Güney Mısır'da karşımıza çıkar. Bazı kır meskenlerinin çatı örtü malzemesi olarak da plaka halindeki taşlar kullanılabilir. Şist ve flişe ait ince levhalar buna örnek olarak verilebilir. Kır meskenlerinde, her üç malzemenin de kullanıldığı türler de ortaya çıkmıştır.

4.6.2. Meskenlerde Görünüm, Plân ve Büyüklük

Kır meskenlerinin farklı görünümlere bürünmesinde rol alan etmenlerin başında, fiziki coğrafya olayları gelmektedir. Bu konuda iklim elemanlarının etkisi önemli

boyutlardadır. Yağışla veya kuraklıkla ilişkili olarak çatı tipindeki değişme oldukça önemsenerek bir konudur. Yağışın bol olduğu yerlerde eğim kazanan çatı, kurak bölgelerde düzleşmektedir. Karın fazla yağdığı alanlarda ise, çatının eğimi, kar birikimine engel olmak üzere artmaktadır. Hatta az yağış düşen bazı bölgelerde dahi kar fazla yağıyor ve bu kar uzun süre yerde kalıyorsa, düz damlı meskenler bir yana eğimli meskenlere dönüşmektedir.

Öte yandan sıcaklığın çok yüksek veya çok düşük olması, meskenlerin toprağa gömülmesine, duvarlarının kalınlaşmasına ve sıkışık bir düzen almalarına yol açabilmektedir. Bu arada pencerelerin büyüklükleri ve baktıkları yön, ana kapı girişleri gibi görünümde değişikliğe neden olacak unsurların da sıcaklık, güneşlenme, hâkim rüzgâr yönü ile ilişkilendirilmesi mümkündür.

İnsan topluluklarının etnik özellikleri, kültürel gelişimleri ve tarihi olaylar, dünyadaki mesken tiplerinin zenginleşmesine ve farklı görünümde meskenlerin ortaya çıkmasına yardımcı olduğu da bir başka gerçektir. Göçmenler, yeni yaşam alanlarında geldikleri yerlerdeki gibi meskenler yapmışlardır. Kafkas ya da Balkan ülkelerinden Türkiye'ye göç eden insanların, eskiden yaşadıkları coğrafi ortamların izlerini taşıyan meskenlerini ülkemize getirmiş olmaları, kültürel taşınmanın bir sonucudur.

Foto 21 ve 22 Bursa İlinde Balkan göçmeni bir köyde meskenler.

Bazen bunun tersi durumlarla da karşılaşılabilir. Hayvancılık ekonomisiyle geçinen bir insan grubunun tarıma yönelmesi veya kapalı bir hayat tarzından açık bir yaşam biçimine yönelme, meskenlerin görüntü ve işlevlerinde değişime yol açabilmiştir.

Meskenler, plânları bakımından da değişik özellikler ve dağılımlar gösterirler. Mesken plânları, daha çok o meskenin sahibi olan ailenin, sosyal ve ekonomik yapısını

yansıtırlar. Yürütülen ekonomik faaliyete göre meskenlerin plânlarında önemli sayılabilecek değişiklikler ortaya çıkar. Meskenin iç bölünüşünde ya da eklentilerinde, yürütülen faaliyetin damgasını taşıyan unsurlar söz konusudur.

Tahıl tarımı ile uğraşan insanların meskenlerinde ambar, samanlık, tarımsal araç-gereçlerin bulunduğu bölümler, zeytincilikle meşgul olan ailelerin evlerinde zeytin depoları, yağ çıkarımı için bölmeler, hayvancılıkla geçimini sağlayanlarda, ahır, ağıl ya da kümesler, mesken plânlarında göze çarpan unsurlardır. İpek böcekçiliği yapan köylerde, çok katlı ve çok odalı geniş meskenler de faaliyet-mesken ilişkisine örnek oluştururlar.

Göçebe çobanların barınakları, oturma, uyuma, pişirme, hayvanları ve ürünü saklama işlevlerini üstlenmiş, tek bir bölmeden oluşmaktadır. İlkel çapa tarımı yapan toplumlarda, nemli tropik bölgelerde kabilenin tamamını barındıran (yer yer 100 kişinin bir çatı altında toplandığı) büyük bir ev meskeni oluşturmaktadır.

Meskenler tek kat veya birkaç katlı olabilirler. Odalar, ürün depoları, samanlık, mutfak vb. bölümler bir çatı altında yan yana, iç içe bazen de bir avluya bakacak şekilde dizilmişlerdir. Bu şekillenme doğal şartların bir eseri olabileceği gibi, beşeri kültürlerin yüzyıllar boyunca doğurduğu ve biçim verdiği bir sonuç da olabilir.

İki ya da daha fazla kata sahip meskenlerde, evin alt katının önemli bir bölümü, ekonomik faaliyetin türüne göre ahır, samanlık gibi birimlerden oluşurken, üst kat, oturma mahalli özelliği taşımaktadır.

5. KENTSEL (ŞEHİRSEL) YERLEŞMELER

Kentsel yerleşmeler, kırsal yerleşmelerden daha büyük boyutlu olduklarından, beşeri görünümde çok daha fazla öneme sahiptirler. Ayrıca Kentsel yerleşmeler, sürekli görünüm değiştirme ve insan faaliyetinin değişebilen ihtiyaçlarını karşılamada, onun ilerleme arzusunda canlılığı üst düzeyde olan yerlerdir.

5.1. Kentsel Yerleşmenin Tanımı

Herkes bir kentin neye benzediğini bilmekle kalmaz, pek çok insan onlardan birini ve görmüş veya içinde yaşamıştır. Bununla birlikte, kenti tanımlamak, bir kırsal yerleşme ne zaman kentsel hâle dönüştüğünü saptamak oldukça zordur. Dolayısıyla herkesin kabul edebileceği, evrensel bir kent tanımı yapmak neredeyse imkânsızdır.

Her şeyden önce kentlerin büyüklük, görünüm, şekil ve işlevleri farklıdır. Yeryüzünde sadece yerel öneme sahip küçük kasabalar olabileceği gibi, dünya çapında öneme sahip büyük kentler de vardır. Bunun ötesinde, tarımsal geçmişi sayesinde kök salmış eski kasabalar veya XX. yüzyılın endüstriyel amaçları için kurulmuş modern kentler de söz konusudur. Ticaret, madencilik, sayfiye, üniversite vb. farklı ekonomik ve sosyal hizmetleri sunan kasaba ve kentleri de unutmamak gerekir.

Kenti tanımlama ve kırsal bir yerleşmenin ne zaman kentsel hâle geldiğini belirleyebilmede, ikinci sorun, önceleri kentle ilgili olduğu düşünülen özelliklerin birçoğunu (*hiç değilse modern dünya için*) kırsal kesimde de var olmasından kaynaklanmaktadır. Artık ne kırsal bölgeler kentsel bölgelerden kolayca ayrılabilir ne de buralar sadece tarıma bağlı nüfusu barındırmaktadırlar. Onun için kırsal yerleşmelerle kentsel alanlar arasındaki sınırı çizmek gün geçtikçe zorlaşmaktadır. Öyle ki batı literatüründe kırların kentsel etkilere maruz kalmasını ifade etmek üzere rurbanizasyon² kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Birçok coğrafyacı, kır ve kent ayırımı için çaba sarf etmenin yersiz olduğunu düşünmeye başlamıştır. Birleşmiş Milletler bile yerleşmelerin büyüklüklerine göre sınıflandırılması gerektiğini savunmaktadır. Böylece

² Rurbanizasyon (*rurbanisation*), kentsel hayata dair tarzlara uygun olarak faaliyetlerin, alt yapı donanımlarının ve yerleşim şekillerinin kırsal alanda yayılması olgusudur.

uzak kırsal alanlardaki tek meskenden, kalabalık kent içi alanlara kadar uzanan bir sıralama yapılabileceği düşünülmektedir.

Bununla birlikte kentsel yerleşmelerin kendilerini kırsal yerleşmelerden farklı kılan özellikleri olduğu inkâr edilemez. Bu özellikler fiziksel, ekonomik ve toplumsaldır. Pek çok kasaba ve şehir sıkışık bina ve sokakları, yüksek nüfus yoğunlukları ve tarım dışı faaliyetleri ile ayırt edilebilir. Ayrıca çok sayıdaki ve farklı gruplardaki insanların, aynı sosyal tesisleri, kuvvetli toplumsal bağlardan yoksun olarak paylaşımları, bireysel isim bilinmezliği, meslekî ve mekânsal insan hareketliliği, toplumsal dayanıksızlık, insan kaynakları bakımından çeşitlilik, karmaşık sınıf ve gelir yapısı, dolayısıyla birbirine benzemeyen (*heterojen*) hayat tarzları, kentsel alanların genel nitelikleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Öte yandan nüfus miktarı ve diğer istatistiksel verilerle daha kesin şehirselleşme tanımlamalar belirlenmesi gerekliliği ortada iken, her ülke kendi sınıflandırma sistemini geliştirmiş, evrensel bir ölçütten uzaklaşmıştır. Bazı ülkeler kır-kent ayırımında basit bir rakamsal değeri, yani nüfus büyüklüğünü kabul ederken, bir başkası fonksiyonlar ve bu fonksiyonlarda çalışan nüfusu, diğer bir kısmı ise yönetsel görevleri ölçüt olarak kullanmaktadır.

Nüfus miktarı esas alındığında; Danimarka, İsveç ve Finlandiya gibi ülkelerde 250 ve daha fazla kişinin yaşadığı yer kasaba kabul edilirken, bu rakam, Kanada ve Venezuela'da 1000, Arjantin ve Portekiz'de 2000, ABD'de 2500, Gana'da 5000, Yunanistan'da minimum 10000'i bulmaktadır. Burada kentselleşmeyi dünya çapında tanımlamak için yalnızca sayıların bir şey ifade etmediği açıkça görülmektedir.

Bazen nüfus olarak küçük bir yerleşim biriminin (iş ve ticaret alanlarına, yönetim kurumlarına sahip), kent özelliklerini taşıdığı gözlenirken, bazen de kalabalık bir yerleşme, çiftçilerin yoğunlukta olduğu bir köy özelliği göstermektedir. Özellikle gelişmekte olan bir tarım ülkesinde, ikinci örnekle sıkça karşı karşıya gelme ihtimali her zaman vardır.

Bu hatayı gidermek için Hindistan gibi kimi ülkelerde, nüfus miktarına başka ölçütler de eklemek suretiyle, kent tanımlaması yapılmaya çalışılmıştır. Hindistan'da bir yerleşmenin kasaba kabul edilebilmesi için, nüfusunun 5000'in üstünde olması yanında, km² ye 1000 kişiden fazla bir nüfus yoğunluğunun bulunması ve bu birimde ikâmet eden

yetişkinlerin en az %75'inin tarım/hayvancılık gibi faaliyetlerin dışındaki iş alanlarında çalışması gerekmektedir. Bu tanımlamada, nüfusun niteliği ve yoğunluğu, nüfus miktarına ek ölçütler olmuştur. Tüm şehirlerin yoğun bir nüfusa sahip oldukları düşünülse bile bu kavram, dünya ölçeğinde bir kullanım alanını bulamaz.

Nitelik, nüfus miktarı ve yoğunluğundan daha ciddiye alınabilecek bir bakış açısidir. Çünkü bir kasaba veya kentin işlevsel özelliği, onun tarım vb. faaliyetlerden uzaklaşmasıyla mümkündür. Başka bir deyişle, genelde kasabalı ya da kentlinin başlıca uğraşısı, tarımsal yiyecek üretimi değildir. Hindistan örneği dışında, İsrail'de bir yerleşim birimindeki aile reislerinin 1/3'ünden fazlası tarımla uğraşıyorsa, orasının 2000'den fazla nüfusu olsa da kasaba sayılmamakta, Kongo'da tarımla uğraşılmaması şartıyla 2000 nüfus eşiği kasaba sınırı olarak kabul edilmektedir.

Bazı ülkelerde yönetimle ilgili görevler, kent ölçütü olarak kullanılmaktadır. Türkiye, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Dominik Cumhuriyeti, Brezilya, Bolivya, Birleşik Arap Cumhuriyeti bu ülkeler arasında sayılabilir. Türkiye'de devletin istatistik kurumunun kent ölçütü, bir yerleşmenin il veya ilçe merkezi (TÜİK) olması hâlidir. Bu resmi yaklaşımın dışında Türkiye'de 10 bin veya 20 bin (DPT) nüfus ölçütünü kullananlar olduğu gibi, köy kanununa göre kasaba için 2 bin, kent için de 20 bin nüfus eşik değeridir.

Görülen odur ki, kentsel yerleşmelerin sınıflandırılması ve tanımlanması yerden yere değişmektedir. Bu noktada biraz daha ileri giderek kent (şehir) tanımının zaman boyutunda da değiştiğini vurgulamak yanlış olmaz. Afrika'da şehirden anlaşılanla Avrupa'dakinin farklı olması gibi, Orta Çağ kenti ile 21. yüzyıl kentinin aynı olamayacağı ortadadır.

Bu noktada yerleşmeyle ilgili araştırma yapanlar, önemli bir sorunla daha karşı karşıyadır. Ortak bir kent tanımının yapılamayışı, dünya ölçüsünde karşılaştırmalı bir kentleşme araştırmasının ortaya çıkarılmasını neredeyse imkânsız kılmaktadır. Bu tip araştırmalarda herkesin kabul edebileceği basit bir sayısal değer kullanılmaktadır. Asıl sorun, bir köyün kasaba boyutuna eriştiği veya bir kasabanın köyden farkının olmadığı saptandığı zaman ortaya çıkmaktadır. Bu noktada yerel tanımlamayı kabul etmek daha uygun olacaktır. *Eğer bir yerleşmenin sakinleri, oturdukları yeri kasaba veya şehir şeklinde*

nitelendiriyorlarsa; orası kasabadır, şehirdir. Bu durum istatistiksel analiz için kullandığımız ölçütten farklı olsa da değişmez gerçekliktir. Bu son tanımlama, belki de bu kadar zengin ve değişken bir konuyu ortaya koymakta, istatistik verilerin kapanına sıkışmış tüm ciddi ve ayrıntılı incelemelerden daha anlamlı ve uygun düşmektedir.

Bir yerde yaşayan insanların, tarım, hayvancılık, balıkçılık vb. faaliyetlerden oluşan ekonomik yapıdan, ham madde üretimini esas almış bu iş kolları dışına yönelmesiyle, farklı karakterde yerleşmeler ortaya çıkmıştır. Yerleşik toplumlarda kırsal alanlarda yürütülen faaliyetlerin düzenlenmesi, tüketim fazlası ürünlerin ticaret ve endüstri yoluyla değerlendirilmesi, birtakım ihtiyaçların karşılanması ve hizmet akışının düzgün işlemesi, şehir denilen yerleşmeleri doğurmuştur. Buna göre yönetim, güvenlik, ticaret, endüstri, ulaştırma, sağlık, eğitim ve kültürle ilgili faaliyetler, şehirlerin asıl işlevlerini yani şehirselleşme fonksiyonları oluşturmaktadır. Bu sayılan iş alanları, kırlardan çok farklı bir hayat tarzını ve mekân organizasyonunu beraberinde getirmektedir. Yeni hayat tarzı şehirlerin görünümünü, nüfuslarını, yerleşme içindeki farklı faaliyet ve faydalanma alanlarını değiştirmekle kalmamış, kendine bağlı ve bağımlı etki bölgelerini de doğurmuştur.

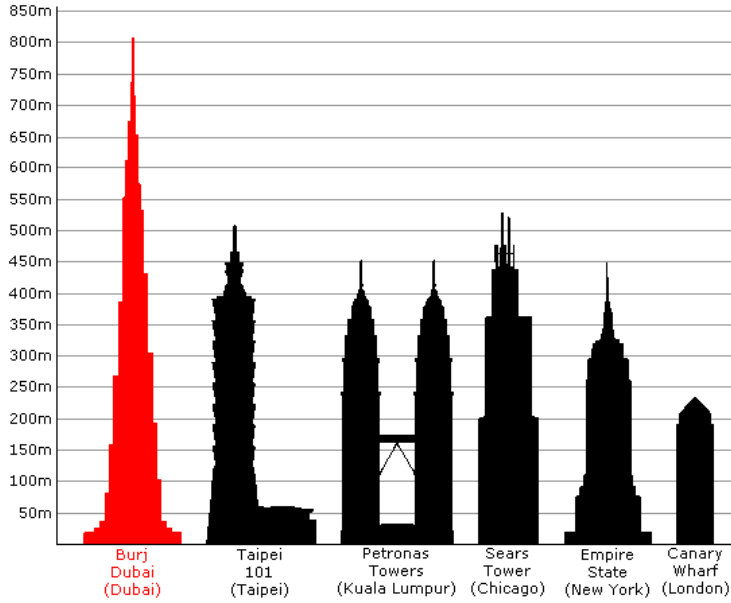
Kentler her şeyden önce, kır yerleşmelerine nazaran kalabalık, nüfusun toplanma alanlarıdır. Çok sayıda insanın bir araya gelmesi, çeşit ve sayı olarak zengin iş imkânlarının şehirlerde ortaya çıkmasıyla ilgilidir. Hem şehrin bizzat kendisinde yaşayan hem de belli bir bölgenin insanlarına hizmet sunma, ekonomik hayatta canlılık ve uzmanlaşmayı beraberinde getirmektedir. Kır ekonomisinde çiftçi, çoban, balıkçı gibi yalın mesleklerden söz edilebilirken, şehir ortamında ticaret veya toplum hizmetleri, birçok mesleği içerecek şekilde zenginleşmiştir. Şehirselleşmelerde yerleşmenin içi aynı zamanda faaliyet alanıdır ve buna göre mekânın farklı kesimleri, değişik işlevler üstlenmiştir.

Nüfusun kalabalık oluşu ve merkezi iş alanları, kenti oluşturan yapıların çok katlılığını da sağlamıştır. Kırsal yerleşmelerde çoğunluğu bir iki katlı olan evlerin, şehirlerde gökdelenler meydana getirecek kadar yükseklik kazanması³, onların görüntü farklılığını da yaratmıştır. Böylece şehir, yatay yönde yayıldığı gibi dikey yönde de büyümüştür. Oturma alanlarında, insanların ekonomik faaliyet tipinin izlerinden çok,

³ Dubai'deki The Burj Khalifa (Dubai)'nin yüksekliği 818 m.dir. New York'ta 11 Eylül 2001'de yıkılan Dünya Ticaret Merkezi'nin 1. kulesi 527m. idi.

barınma işlevini ve gelir düzeyini gözlemlemek mümkündür. Nihayet kentler, sosyal bağların, insan ilişkilerinin boyut değiştirdiği, zayıfladığı sosyolojik bir yapı sergileyen yerleşmelerdir.

Şekil 11 Dünyanın en yüksek yapıları.

Kentlerin çoğu, bir bölgedeki merkezi konumları gereği doğmuş ve gelişmişlerdir. Endüstri öncesi dönemde şehir, kolay savunulabilen bir yerde kurulmuş, sınırlı bir alanın ticaretini yürüten merkez durumundaydı. Buralarda insanların ürettiği malların ticareti yapılır, Pazar yeri, kasaba ve şehrin en merkezî kısmını oluştururdu. O dönemin kentsel yerleşmelerinde, el sanatlarına dayalı ve yerleşmenin her tarafına yayılan imalat faaliyetleri de gerçekleştirildi.

Heterojen toplum yapısı, mesleğe dayalı sınıflar ve sınıfların farklı konutları, endüstri öncesi kentlerinin diğer özellikleri arasında sayılabilir. Halen bu özellikleri taşıyan kentlere, bilhassa az gelişmiş ülkelerde sıkça rastlamak mümkündür. Ülkemizde de pek çok kasabanın ve kentin yerel pazar özelliği taşıdığı, çevresinin ticaretini organize ettiğini, buraların aynı zamanda yönetim fonksiyonunu yürüttüğü gözlenmektedir. Haftanın bir gününde (*bazen birkaç gün veya semtte*) kurulan pazar, sayıları azalsa da kimi yerde yılda bir gerçekleştirilen panayır, kasaba ve şehirlerin en canlı olduğu zaman ve mekânı belirlemektedir.

Günümüz kentlerinin sosyal ve ekonomik yapılarında endüstrinin ayrı bir yeri vardır. Beş bin yıldan beri var olan şehirler, Endüstri Devrimi'nin ardından dünyada sayısal olarak arttıkları gibi, büyüklük olarak da çok gelişmişlerdir. Bu sayede dünyada kırsal nüfusun egemenliği sona ermiş, kentsel yerlerde yaşayanların miktarı kırlardakini hemen hemen geçmiştir.

5.2.Kentsel Yerleşme Tipleri

5.2.1.Kasaba

Kasaba (*town*), kentsel yerleşmelerin ilk basamağını oluşturur. Gelişmiş ülkelerde kasabalar, fabrikaların yanı sıra, benzer işlevler arasında rekabetlerin devreye girdiği yerler durumundadır. Bu nedenle birçok kilise, aynı ürünleri satan pek çok dükkân buralarda yer almaktadır. Yine endüstrileşmiş ülkelerin kasabaları geniş mağaza zincirlerine, kreşten liseye veya üniversiteye kadar eğitimle ilgili çok sayıda kuruma da sahiptir. Kasabaları, sahip oldukları demir yolu ve istasyonu, otobüs terminali, sinema, oyun salonları ve tiyatro gibi ulaşım ve eğlence tesisleri ile daha küçük yerleşmelerden ayırt etmek mümkündür. Doğal olarak kasabaların büyük olanları, söz konusu donanımlardan daha fazlası ve gelişkinlerini barındırır.

Türkiye'de de kasaba yerleşmeleriyle sıklıkla karşılaşılır. Buldukları alanda yakın çevreye idari, ticari, eğitim ve sağlıkla ilgili hizmetler sunan kasabalar, kırsal kesim insanının şehirselleşme olarak ilk tanıdığı ve en fazla ilişkide bulunduğu, aynı zamanda da başka şehirlere ve bölgelere ulaşım bağlantısının yapıldığı yerlerdir. Türkiye'deki kasabaların fonksiyonel yapısında tarımsal etkinlikler ve onunla bağlantılı olarak şekillenmiş ticaret ve el sanatları dikkat çekerken, idari örgütlenmenin bir gereği olarak yönetim işlevi de kendisini kuvvetle hissettirmektedir (*Tarım ve hizmet kasabaları*).

5.2.2.Kent (Şehir)

Avrupa'da eskiden şehir, büyük kiliseli bir kasaba olarak tasvir edilirdi. Açıkçası dinsel rolün gücü ile şehir (*city*) kavramı arasında ilişki kurulurdu ki, bu o yerleşmenin büyüklüğü ve önemini hesaba katmayan bir yanılgı idi. Günümüzde işlevlerin son derece çeşitlendiği, imalat ve hizmete ilişkin tüm faaliyetlerin görüldüğü yerlere şehir denilmektedir. Ayrıca şehirler, kasabalardan daha geniş ve çok daha fazla ekonomik

işlevleri, bu arada mali kurumları olan, fonksiyonel uzmanlaşmanın ileri düzeylere ulaştığı yerleşmelerdir. Türkiye’de 20.000’den fazla nüfusa sahip, yerel veya merkezî yönetim görevi üstlenmiş, ticaret, endüstri ve toplum hizmetleri sektörlerinin ön plana çıktığı, nüfusu arttıkça genişleyen etki alanı olan yerleşmeler kent niteliği taşımaktadır.

5.2.3. Metroliten Kent

Park, Burgess ve McKenzie 1930’larda Chicago çevresinde yerleşmeler arasındaki etkileşimi gözlemek suretiyle ilk yeni kentsel yeni bir olgudan söz ettiler: Metroliten kent. Onlar, ulaşım ve haberleşme düzeyinde kentsel yerleşmeler arası karşılıklı etkileşimin birçok yönden değiştiğini ve büyüklükler ve işlevler yönünden yeni bir farklılaşmanın varlığını ileri sürdüler (Kıray, 2003: 105). Metroliten kent, çeşitli faaliyetlerin farklılaştığı, imalat faaliyetlerinin en büyük kentten çevredeki orta büyüklükteki kentlere kaçtığı, çalışma yeri ile oturma yeri arasındaki mesafenin arttığı, ana kentin çevresinde yöre (alt) kentlerin oluştuğu ve çeşitli büyüklükteki kentler arasında çok hareketli bir ilişkiler düzeninin kurulduğu, bütün bunlara rağmen ilişkilerin yayıldığı bölgenin merkezindeki ana kentin yoğun sosyal, ekonomik ve yönetsel ilişkilerde her şeye egemen olduğu ve denetlediği bir yeni birim olarak betimlenmiştir.

Metroliten kentin merkezi iş alanındaki karmaşık örgütler ve faaliyetler bu büyük kentsel alanın bütününde ekonomik, sosyal ve politik yaşamı etkilemekteydi (Kıray, 2003: 108). Metroliten kentin iş alanı, kentin ve bölgesinin kumanda merkeziydi ve burada o kenti, bulunduğu bölgeyi hatta ülkeyi ilgilendiren önemli kararlar alınmaktaydı. Buralarda sanayi, emek, haberleşme, devlet bürokrasisinin en üst örgütleri ve bunlar arasındaki karşılıklı etkileşimi sağlayan kurumlar ve iş örgütleri bulunmaktaydı (Kıray, 2003: 109).

Metroliten kentin merkezi, banka, borsa, aracı kurumlar gibi finans kuruluşlarına sahipti. Kentin bu bölgesi aynı zamanda kültür yaratma ve yayma mekânı özelliği de taşımaktaydı. Yazılı ve görsel medya kuruluşları, reklam ajansları; tiyatro, bale, konser, galeri, müze gibi sanatsal faaliyet alanları, dışarıdan gelenler için otel, lokanta vb. işyerleri, örgütlenmiş mağazalar ile çok uzmanlaşmış perakende satış yerleri yığılmış haldeydi.

Küreselleşme süreciyle birlikte kentsel sistemlerde meydana gelen değişim ve dönüşümlerle gelişmiş ülkelerin metropoliten kentleri de etkilemiş, ileride görüleceği üzere onların bir kısmını kent bölgelere dönüştürmüştür.

Günümüzde dünyada bir milyondan fazla nüfusu olan ve halen veya geçmişte metropoliten özellikli birçok kent bulunmaktadır. 1800 yılında nüfusu bir milyonu bulan şehir olarak sadece Londra vardı. 1850’de Paris, 1870 ‘de New York ona eklendiler. XX. Yüzyılın başlangıcında bu sayı 11’e çıktı. 1940’da 51, 1970’de 129, 1990’da 174 tane olan milyonluk şehir sayısının 2015’te 411’e ulaşacağı tahmin edilmektedir (Sadık, 1996: 31).

Dünyada 1990 yılında, 5 milyondan fazla nüfuslu 23 (2015’te 59 olacağı sanılıyor), 10 milyondan çok insanın yaşadığı 8 şehir (23’e ulaşması bekleniyor) bulunmaktaydı. Burada esas ilginç olan husus, 20. Yüzyılın ortasında, dünyanın en kalabalık 15 şehrinin 11’inin gelişmiş ülkelerde bulunmasına karşılık, 21. Yüzyılın ilk çeyreğinde, en fazla nüfuslu 15 şehrin 13’ünün az gelişmiş ülkelerde yer alacak olmasıdır.

Günümüzün milyonluk şehirlerinin neredeyse 1/3’ü siyasi başkent, 1/3’ünden fazlası, büyük ticari liman şehri ve diğerleri özellikle yüksek düzeyde endüstriyel üretim ve iç ticaret gerçekleştiren, çok fonksiyonlu şehirlerdir. Bunlardan bir kaçı eskiden başkentti ve hâlâ eski saygınlık ve niteliklerini koruyan şehirlerdir (*İstanbul, St.Petersburg, Rio de Janeiro, Karaçi gibi*).

Milyonluk şehirlerin ulaşım kolaylıkları vardır ve çoğu deniz kıyılarında ya da gemi seferlerine elverişli ırmak veya göl kenarlarında kurulmuşlardır. Birkaç liman şehri dışında, hemen hepsi endüstrileşmiş veya verimli tarımsal bölgelerde bulunmaktadırlar. Bazıları kendi ülkelerinin toplam nüfuslarının önemli bir kısmını bünyesinde barındıran en önemli şehirlerdir (primate city). Buenos Aires, Santiago, Kopenhag, Paris ve Viyana bunlara örnek gösterilebilir.

5.2.4. Birleşik Kent (Konürbasyon)

İlk defa 1915 yılında kullanılan konürbasyon⁴ terimi, geniş alanlar üzerinde kasaba ve şehirlerin oluşturduğu bir nüfus yığılma, toplanma alanıdır. Başka bir şekilde söylenecek olursa birleşik kent, irili ufaklı birden fazla kentsel yerleşmenin toplamıdır. Her

bir birleşik kentte yaygın endüstriyel ya da çeşitli işlerle ilgili alanlar, büyük ölçekli alışveriş ve eğlence hayatı bulunmaktadır.

Birçok alanda, sürekli kent büyümesi, normalde bir milyonu aşan bazen 5 milyon, hatta daha fazla nüfusu içeren birleşik kentlerin ortaya çıkışına ve yayılmasına neden olmaktadır. Genelde yoğun endüstri veya ticarete dayanan konürbasyonlar, önemli kömür yatakları ya da doğal limanların çevresinde yer almışlardır. Bunun birkaç istisnası da vardır.

Çoğu konürbasyon bir plân ve şekilden yoksundur. Konürbasyonlar sık bir ulaşım ağına sahip olmalarına rağmen, kendi içindeki hareket, trafik sıkışıklığı ve yolların eksikliği yüzünden güç olabilir. İşçi sınıfının konutları ve fabrikalarla kuşatılmış olmak, konürbasyonların merkezi kısımlarının yaygın özelliğidir. Tek tip yörekent (suburb) alanları, onların dışındaki alanları karakterize eder.

İki tip konürbasyondan söz edilebilir: Çok sayıda ayrı kasaba ve şehrin birleşmesiyle sonuçlanan, çok merkezli (*çekirdekli*) konürbasyonlar bunlardan ilkidir. İkincisi ise, büyük bir şehrin genişlemesiyle ortaya çıkmış tek merkezli konürbasyonlardır. Birinci grubun örneklerini, ABD’de Pittsburg Bölgesi, Almanya’da Ruhr kömür havzası, Polonya’da Yukarı Silezya (*Katoviçe çevresi*) oluşturur. İkinci gruba örnek olarak Londra, Paris, Buenos Aires, Sydney ve Chicago verilebilir. Ülkemizde de İstanbul’u böyle bir yerleşme oluşumunun ikinci grubuna katmak yanlış olmaz. Genelde çok merkezli konürbasyonlar, eski ülkelerin (*Avrupa’dakiler gibi*), tek merkezli konürbasyonlar yeni ülkelerin ana özelliğidir (*Amerika, Afrika ve Avustralya’dakiler gibi*).

5.2.5.Dev Şehir (Megalopolis)

Yakın zamanların bir yerleşme kavramı olan megalopolis; kasabalar, kentler, hatta bileşik kentlerin bir araya gelerek oluşturdukları dev bir kentsel kuşaktır. Dünyanın bazı bölgelerinde, yakın zamanlarda geniş kentsel alanlar gelişmektedir. Bu geniş kentsel kuşaklar ya da başka bir deyişle megalopolis, büyük çaplı metropoliten bölgelerdir. Bunlar kilometrelerce uzunlukta ve daha önceleri konürbasyon özelliği taşıyan yerlerin

⁴ Conurbation, Fransızca’da, ayrı şehirlerin genişleyerek birbirleriyle birleşmeleri ve tek bir büyük şehir içinde kaynaşmaları anlamına gelmektedir. Türkçede konürbasyona karşılık olarak, birleşik kent, küme kent, kentler topluluğu, bitişik küme kent gibi terimlerden biri kullanılabilir

birleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Megalopolislerin bazıları, ABD'nin Atlas Okyanusu kıyısında ve Japonya'da olduğu gibi doğal olarak gelişmişler, bazıları da Hollanda'da olduğu üzere tasarım ve plân sonucunda oluşturulmuşlardır. Gelecekte Liverpool'dan Kuzey İtalya'ya kadar uzanan muazzam bir şehrsel kuşağın doğabileceği ileri sürülmüştür. Bu kuşak, Londra'nın içinden geçtikten sonra, Dover Boğazı ötesinde, Randstad'dan (*Hollanda*) Ruhr Havzası(*Almanya*), Lorrain (*Fransa*) ve Cenevre'ye (*İsviçre*), Alp Dağları'nı atlayıp, oradan Milan ve Torino'ya (*İtalya*) erişecektir. Bu bölge, 1280 km. uzunluğunda ve 80 milyon insanın yaşadığı bir alanı kapsayacaktır.

Foto 25 ve 26. A.B.D. de iki kent: New York ve Chicago.

5.2.6.Küresel Kent (Dünya Şehri)

Günümüzde kentler çok boyutlu ve çok nedenli bir süreç olan küreselleşme⁵ sürecinden etkilenmektedirler. Kentler, küreselleşmeyle yaşanan dönüşümün gerçekleştiği bir alan olmakla kalmayıp, aynı zamanda bu sürecin ekonomik, politik ve sosyo-kültürel boyutlarına yön veren birer aktör haline gelmişlerdir. Kıta, bölge, ülke düzeyinde etkileri olan küreselleşme, mekânsal olarak esas kentleri doğrudan etkisi altına almıştır. Yeni mekânsal oluşumlar, sermaye birikimi yoluyla şekillendiğinden, bu

⁵ Küreselleşme (globalisation) en yalın haliyle, dünya çapında ekonomik ilişkilerdeki yaygınlaşmayı, ideolojik anlamda kutuplaşmaların çözülmesini, yeniden liberalleşmeyi, kültürlerin, inançların, ideallerin ulusal sınırlar dışına taşarak birbirine daha fazla benzeşmesini ifade etmektedir. *Küreselleşmenin ekonomik boyutu*; yeni buluşlar, yeni üretim teknikleri, yeni ulaşım sistemleri, sermaye ve finans alanındaki yeni gelişmeleri içererek, üretim ve yatırım süreçlerinin ve finans piyasalarının dünya ölçeğinde organize olmasını ifade eder. *Küreselleşmenin teknolojik boyutu*; mikro işlemciler ve bilgisayarlar sayesinde bilgi üretim süreçlerindeki değişikliği, bunun yönetim-üretim-dağıtım işlevlerine etkisini, nitelikli eleman ihtiyacını, devletin yetki ve egemenlik alanının sınırlanmasını, yereli küresele taşımayı ve kültürlerin etkilenmesini anlatmaktadır. *Politik olarak küreselleşme*; yeni bir dünya düzenini haber vermektedir. Bu süreçle kimilerine göre tek (ABD), kimilerine göre ise çok kutuplu (ABD, AB ve Japonya) bir dünya ortaya çıkmıştır. Bir taraftan üst kimlik arayışları sürerken, diğer taraftan yerel fark ve kimlikleri meşru kılmayı amaçlayan politik yapı belirmiştir. Küreselleşme kültüre de etkide bulunmuştur. İletişim ve haberleşmede yaşanan gelişmeler, dünyayı kültürel bütünleşme ve çözülme süreçlerinin yer aldığı tek bir mekâna dönüştürmüştür. Küreselleşme sürecinin çevresel ve mekânsal sonuçları da olmuştur. Küreselleşme teknolojik gelişmeler sayesinde erişilebilirlik mesafesinin kısalmasına neden olmuş, mekânsal yakınlaşma ile bir anlamda dünya küçülmüştür.

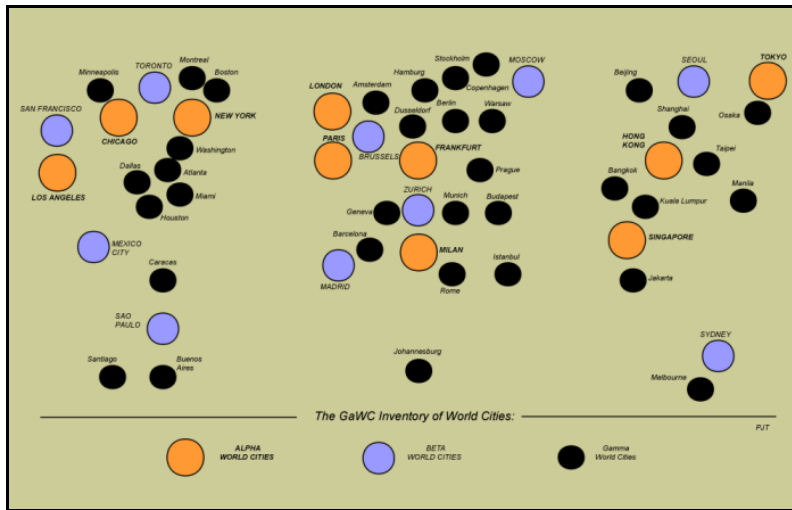
sermayenin yatırıma yönelmesi kentler üzerinden gerçekleşmektedir (Karabağ, 2002). Ulaşım, iletişim ve üretim teknolojisindeki gelişmelerle ortaya çıkan yeni ekonomik yapının yönetim ve denetimi, kendi içinde kademelenmiş, iş bölümü yapmış, uzmanlaşmış ve işlevleriyle farklılaşmış bir kentler sistemi aracılığı ile yürütülmektedir (DPT, 2000). Bu yeni gelişme, belirli bir ulus-devlet içinde yer alan ve bu devletin bir parçası olan şehir tanımlamaları yerine veya yanında tüm dünyayı kapsayacak etki alanı oluşturabilen ve bunun için dünyanın diğer şehirleriyle küresel bir yarışa girmiş olan, küreselleşmeyi hem etkileyen hem de ondan etkilenen bir kent tanımının ağırlık kazanmasına neden olmuştur (Karakurt, 2004). Literatürde kentlerin 1980’li yılların ortalarından itibaren dünya ölçeğinde tanımlandığı görülmektedir. Friedmann’ın (1986 ve 1995) “dünya kenti”(world city), Castells’in (1989) “bilgi kenti” (informational city), Tim ve Hubbard’ın (1996) “girişimci kent” (entrepreneurial city), Smith’in (1999) “ulus-üstü kent” (transnational city) ve Sassen’in (1991) “küresel kent” (global city) olarak tanımladıkları kent kavramı aralarındaki bazı farklılıklara karşın dünya çapındaki kenti işaret etmektedir.

Dünya kenti, küresel ölçekte ulus üstü şirketler ve onların denetim ve yönetim işlevlerinin düğüm noktalarıdır. Buralar büyük finansal merkezler; ulus üstü şirketlerin yönetim karargâhı (bölgesel yönetim karargâhlarını içeren), uluslar arası kuruluşlar; yüksek düzeyli iş hizmetleri ve başlıca taşımacılık ve iletişim düğüm noktalarıdır. Küresel ekonomi ile bütünleşmiş ve onu kumanda eden kentler, ekonomik güç ve ölçeklerine göre sıralanırlar. Birincisi, küresel etki alanı ve denetim kapasiteleri olan küresel kentler; ikinci olarak, bölgesel etki alanı ve denetim kapasiteleri olan dünya kentleri (alt küresel şehirler); nihayet ulusal etki alanı ve denetim kapasiteleri olan üçüncü sıra kentler (Friedmann, 1986, 1995). Sassen (1991) küresel kentleri, tüm dünya için finansı yönlendiren ve ileri düzeyde hizmet işlevleri sunan pazarlama ve üretim yerleri olarak görmektedir. Taylor ise küresel şehri, sahip oldukları küresel donanımına bağlı olarak önem sırasına göre, “alfa, beta ve gama” diye üç gruba ayırmaktadır. Taylor ve Walker, (2001) İstanbul’un Doğu ile Batı arasında bir bağlantı yeri olarak geleneksel rolünün canlandığını, Doğu Avrupa şehirleri ile bir grup oluşturduğu ve küresel şehirlerarasında yer aldığını belirtmektedirler.

5.2.7.Kent Bölge

Küreselleşme olgusuyla birlikte sıkça karşılaşılan kavramlardan bir diğeri de kent bölgesidir. Küreselleşmeyi sosyo-mekânsal bir süreç haline getiren kent bölgenin “Küresel Kent” veya “Dünya Kenti”nden farkı bir bölgeyi içermesidir. Tekeli’ye (2005) göre; tek bir kenti değil, içinde çok sayıda yerleşmenin bulunduğu bir sistemi ifade eden kent bölge, metropoliten kentten⁶ farklı olarak kent bölgelerde yer alan yerleşmeler bir merkeze bağımlı olmayan, kendi başına yeterli bir yerleşme alanıdır. Kent bölgede, hiyerarşik olmayan, yatay ilişkiler ve esnek üretim yapısı gözlenir ki, belli bir merkeze göre tanımlanmış bir ilişkiden söz edilmediği için kent bölgede mekânsal olarak çok daha geniş alanlara yayılabilen yüksek düzeyli ilişkilerden söz edilebilmektedir (Tekeli, 2005: 76). Kent bölge, bünyesindeki yerleşmelerle küresel ekonomiye entegre olmuş, çok merkezli bir yerleşme sistemi veya bir metropoliten merkez çevresinde oluşan, etkileri üst üste çakışan bir kentler konürbasyonu ve birbirine yakın kentler ağı sayılmaktadır (Tekeli, 2005: 76).

Şekil 12 Küresel kentlerin sembolik dağılımı.

Kent bölgenin sosyal bileşimi, yüksek gelir eşitsizliği ve heterojen yapıdan oluşan iki belirgin özelliğe sahiptir. Kent bölgelerin küreselleşmiş esnek üretimi ve refah devletinin önemli ölçüde aşınmış olması; ortaya yüksek gelirli çalışanlar grubunu çıkarırken, örgütlenmiş mavi yakalı (işçi) işgücünü marjinalleştirmekte ve devre dışı

⁶ Sanayi toplumunun Fordist üretimine karşılık gelen metropoliten alan, ana kent ile onun etrafında yer alan merkeze bağımlı uzmanlaşmış sanayi uydu kentlerinden oluşuyordu.

bırakmaktadır. Öte taraftan kent bölgenin yarattığı ekonomik fırsatlar, dünyanın her yerinden buralara göç çekmekte ve fırsat ve tehlikeleri bir arada barındıran kozmopolit bir ortam yaratmaktadır (Tekeli, 2005: 77).

Fordist üretimin metropoliten yapısından esnek üretimin kent bölgesine geçiş yaşanan yerlerde değişik türden dönüşümler de gerçekleşmektedir. Merkezi iş alanlarında bazı işlevlerin kent dışında yer seçmesi nedeniyle bir boşalma-çöküş yaşanmaktadır. Büyük kent yeni yerleşim alanlarına yayılırken, eski kentte yıpranmış konutlar, terk edilmiş eski sanayi tesisleri, yüksek suç ve işsizlik oranları ve vergi kayıpları belirmiştir. Ayrıca bu görünümü düzeltmek için kent merkezinde dönüşüm ve yenileme projeleri ile seçkinleştirme süreci başlatıldı. Dönüşüm beraberinde yerel yönetim anlayışını da değiştirdi ki yerel yönetimler tüketimi örgütlenme alanından çekilme yanında yerel girişimciliğin önderliğini üstlenmeye başladılar. Bu noktada kent bölgenin dünya ekonomisine eklenerek sürekli yarışabilirliğini yeniden üretebilmesi için gerekli adımların atılması ve yenilikçiliğin uygulamaya konulması çok kritik önemdedir. Bu çok sayıdaki aktörün karşılıklı etkileşimiyle yerel yönetimden kent bölgesi yönetimine geçiş demektir.

5.3.Kentlerin Doğuşu ve Büyüme Tarihi

İlk kasabaların dünyada ne zaman ve neden doğduğu tam olarak bilinmemekle birlikte, bazılarının büyük ihtimalle zengin tarımsal bölgelerin ortasında köylerin gelişmesiyle, diğerlerinin ise, çiftçiliğin zor, ama ticaret ve el sanatlarının mümkün olduğu yerlerdeki merkezlerden ortaya çıktıkları sanılmaktadır.

İlk gerçek şehirselleşmelerin doğuşu, tarımsal gelişmelerin (tekerlekli araba ve sabanın icadı gibi), teknolojik (yelkenli gemilerin, kanal sistemlerinin ve maden işleme becerilerinin gelişmesi gibi) ilerlemelerin sayesinde, bazı insan topluluklarının çiftçiliği bıraktığı, Neolitik çağ boyunca mümkün olmuştur. İnsanlar, ancak tarımın tüketilenden fazlasını üretecek kadar etkin olduğu zamanlarda, işlerini (el sanatları, ticaret ve toplum organizasyonu gibi) çeşitlendirmiş ve kasabalarda yaşamaya başlamışlardır.

Gıda üretimi ve üretim fazlasının meydana gelmesinin ardından, bu fazlalığın toplanması, saklanması ve tekrar dağıtılması için gerçekleştirilen örgütlenme şehirlerin

doğuş nedenidir. Zamanla gelişen ve hacmi artan ticaretin birtakım kurallarla yapılması, onun aksamaması için yolların ve yerleşmelerin güvenliğinin sağlanması, yönetici ve onlara bağlı güvenlikçilerin belirmesine yol açmıştır. Yönetim gücü ile din örgütü de bazı yerleşmelerin ayrılmaz bir parçası hâlini almıştır. Böylece, yerleşik hayata geçmiş, tarım ve hayvancılıkla uğraşan insanların yaşadığı yerler dışında, temeli ticarete dayanan ve dinsel güçlerle (*tapınaklarla*) desteklenen tüccar, ruhban, yönetici ve asker sınıflarının yer aldığı; toprakla doğrudan ilginin azaldığı toplanma alanları, şehirler olmuştur.

Dünyada ilk şehirselleşmeler, Mezopotamya'da milattan önce 5000 ile 3000 yılları arasında ortaya çıkmıştır. Tapınak ve sarayların yanında doğan kentler, dinsel motifler taşıyan insanların kehanetleri altında ticarî işlevlerini geliştirmişlerdir. Dicle ve Fırat havzalarının güney kesimi, bu dönemde yoğun bir nüfusa sahipti ve buradaki en önemli şehir olan Babil 80.000'den fazla nüfusu barındıracak kadar büyümüştü. Mezopotamya Bölgesi'nin diğer önemli şehirleri, Uruk, Ur, Lagash'tır.

Ticaretin gelişip yayılması, Mısır (Memphis, Thebes), İndus Vadisi (Mohenjo-dara, Harappa), Çin (Cheng-Chon, An-yang), Orta Amerika (Teotihuacan, Tenochtitlan) ve Orta Andlarda (Cuzco, Tihuanaco), yeni kasabaların ortaya çıkmasını sağlamıştı. Milattan önce 1500 yıllarında Doğu Akdeniz civarında şehirselleşmeler yaygınlaşmış, Knossos (*Girit*), Truva (*Türkiye*), gibi şehirler bu bölgede çoktan yerlerini almıştı. Bu yerleşmeler, deniz kıyısındaki uygun konumlarından faydalanmak suretiyle, öncesine göre daha uzak bölgelerle ticarî bağlantılar sağlayabildiler. Bakır ve bronz, çok kullanılan madenler hâle geldi, kâğıt üretildi ve o günün bilinen dünyasının zenginlikleri başka yerlere de ulaştı.

M.Ö. VIII. Ve VII. Yüzyıllarda, Atina gibi şehir devletler, Akdeniz çevresinde yeni yerleşmeler kurdukça, Yunan uygarlığının gelişmesi, şehirselleşme hayat fikrinin daha da yayılmasına neden olmuştur. Yeni teknolojik atılımlar; geliştirilmiş gemiler, araçlar, silahlar ve ticari ve şehirselleşme hayatı teşvik eden madeni paralar, bu dönemlerde ortaya çıkmıştır.

Roma İmparatorluğunun yükselişi, ekonomik ilerlemeyi ve yeni idarî sistemleri daha geniş bir alana yaymıştır. Bu, Kuzeybatı Avrupa'da Bordeaux, Köln, Lyon, Paris gibi şehirlerin ortaya çıkışından çok önce değildi. İngiltere'deki York, Lincoln, Exeter,

Colchester, Winchester ve diğer *chester* şehirleriyle birlikte, Londra'da bu dönemde kurulmuştur. Tek başına Roma, 250 bin nüfusa sahip olacak kadar büyürken, stratejik ve ticarî nedenlerle kurulan koloni merkezleri bile, kalabalık nüfusları barındırır hâle geldiler. İşte bu şehirler sayesinde Roma İmparatorluğu, harita üzerinde kültür, hukuk ve dilini başka yerlere yayabilmişti.

Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra, şehir büyümesi sınırlı ölçüde gerçekleşmiştir. Bazı şehrsel yerleşmeler gelişmekle birlikte, birçoğu yerinde saymış, önemli bir kısmı da tamamen yok olmuştur. Bu durum, kısmen o devirde, Avrupa'da egemen olan Saxonların, Hunların, Gothların ve Vandalların, doğuştan çiftçi ve çoban olmaları ve bu kavimlerin büyük şehirler yerine, küçük köy toplulukları şeklinde yaşamayı seçmelerinden kaynaklanmaktadır. Roma İmparatorluğu'nun ve şehirlerinin çöküş yıllarında, İslâm âleminde şehirleşme nispeten canlılığını koruyordu. Oysa Avrupa'da, şehrsel hayat fikrinin tekrar uyanışı ve şehirlerin genişlemesi, Orta çağa kadar mümkün olamamıştır.

XI. yüzyıldan itibaren ticaret tekrar yayılmış, yeni endüstriler ve araçlar geliştirilmiş, nüfus artmıştır. Bu dönemde, bazı eski Roma şehirleri yeniden imar edilirken, birçok yeni şehir kurulmuştur. Avrupa'nın bu yeni şehirlerinden bazıları, katedral, kale ve pazarlar etrafında gelişirken, bazıları kıyılarda liman olarak, kimileriye, önemli ticaret yollarının kavşaklarında doğmuştur.

Amsterdam ve Venedik gibi büyük şehirler, bu dönemin eseri olarak belirirken, Paris ve Londra gibi başkentler büyüyerek, 1600 yılında 200.000 kişiyi barındırır hâle gelmiştir. Bu arada Alman şövalyeleri ve tüccarları, şehir hayatı düşüncesini Doğu Avrupa'ya taşımışlar, Faslılar İspanya'da Granada ve Cordoba gibi yeni şehirler oluşturmuşlardır.

Yeni Dünya'da (*Amerika kıtasında*) ilk şehirler, Orta çağda ortaya çıkmıştır. And Dağları ve Orta Amerika'da, İnka ve Aztek uygarlıkları şehirler kurmuşlardır. Amerika kıtasının diğer yerlerindeki şehrsel gelişmeler ise, Avrupalıların yaptığı keşiflerin ve kolonileştirme faaliyetlerinin bir sonucu olarak meydana gelmiştir. Bu yerleşmelerin en eskileri, kıyılardaki küçük ticaret noktalarından başka bir şey değildi. Ancak bunlar da

sonraları, kendi art ülkelerini (*hinterland*) bulmak suretiyle ticarî kimlikleriyle geliştiler. Williamsburg (*Virginia*), Montreal, Boston, New Amsterdam (*daha sonra New York adını aldı*), Rio de Janeiro, Avustralya'da Melbourne ve Sydney, bu devrenin ilk şehirleri arasında sayılabilir.

Dünyadaki şehrsel yerleşmelere bilinen en kapsamlı eklenme ve şehirlerin yaygınlaşması, 18. Ve 19. Yüzyıllarda olmuştur. Tarımdaki gelişmeler, artan ticaret ve daha etkin ulaşım bağlantıları sayesinde şehirlerin boyutları gelişmiş, büyümeleri hızlanmış, karakterleri değişmiştir. Yeni ham maddelerin kullanımı, güç kaynakları ve makineler, bir bütün halinde endüstri devriminin kazançları olarak, ilk endüstri şehirlerinin doğmasını mümkün kılmıştır. Bunlardan Birmingham, Bradford ve Middlesbrough gibi bazıları, mevcut yerleşmelerin üzerine eklenirken, diğerleri kömür ocaklarının üstünde ya da yakınında ilk defa ortaya çıkmışlardır. Bu şehirler, her bakımdan farklıydılar ve aşırı kalabalık işçi sınıfının konutları, fabrika ve imalathaneler etrafında gelişmişlerdi. Bu tip şehirler, İngiltere'de doğmakla birlikte, kısa sürede kıta Avrupa'sında, daha sonra A.B.D., Rusya, Japonya'da, XX. Yüzyılda Çin, Güney Amerika ve Afrika'da görülmeye başlandılar. XIX. Yüzyılın sonunda Paris, Berlin, Viyana, St. Petersburg, Moskova, 1 milyonu aşan nüfuslu şehirler kategorisine çıkmışlardı. Bu devrin yazarları, nüfusun şehirlerde toplanmasını, yüzyılın en önemli olayı olarak dile getirmişlerdi.

20. Yüzyılda dünya şehirleşme düzeni, 1950'lerden itibaren yeni bir çehre kazanmış, dünya çapında benzerlikler yanında, farklılıklar da göstermiştir. Batı Avrupa, Kuzey Amerika ve Japonya'da yüksek şehirli nüfus oranları, endüstrileşmenin yarattığı bir sonuç olarak belirirken, Orta ve Güney Amerika'da, Asya'da ve dünyanın diğer bölgelerinde, aşırı nüfus artışıyla, petrol gibi enerji kaynakları sayesinde ortaya çıkmıştır. Yeni iş imkânları ve endüstri tesislerinin yeteri kadar bulunmadığı durumlarda, kırların yoğun nüfus baskısı, şehirleşmenin yeni yüzü haline gelmiştir.

1950'de dünyanın en kalabalık şehirleri sıralamasında New York, Londra, Paris, Moskova, Essen, Chicago ilk on arasında yer alırlarken, 2015 yılı tahminlerinde bunlardan hiç biri dereceye girememektedir. Onların yerine, Bombay (*Hindistan*), Lagos (*Nijerya*), Cakarta (*Endonezya*), Sao Paulo (*Brezilya*), Karaçi (*Pakistan*), Pekin (*Çin*), Dakka (*Bangladeş*) ve Mexico City'nin (*Meksika*) ilk sıralarda olacağı ön görülmektedir. Bu

şehirlerdeki şehirleşme süreçleri, gelişmiş ülkelerdekinden çok farklı bir manzara sunmaktadır. Yoksulluk, işsizlik, yetersiz alt yapı ve barınma imkânları, çevresel bozulma, gelişmemiş sosyal hizmetler, hızlı ve yeni şehirleşmenin olumsuz sonuçları olmaktadır.

5.4.Kentleşme(Şehirleşme)

Kentleşme, dar anlamda şehir sayısının ve şehirlerde yaşayan nüfusun artmasıdır. Şehir nüfusu bir yandan doğumların ölümlerden fazla olmasından, öte yandan köylerden, kasabalardan gelenlerle, göçlerle artar. Gelişmekte olan ülke şehirlerinde doğurganlık eğilimleri genellikle azaldığından şehirleşmenin daha çok köyden şehre nüfus akınlarıyla beslendiği söylenebilir. Anlaşılacağı üzere şehirleşme, zaman içindeki değişmeyi, süreci anlatan dinamik bir kavramdır.

Kentleşme sadece bir nüfus hareketi olmayıp, bir toplumun ekonomik ve toplumsal yapısında değişikliklere yol açan bir olaydır. Bu nedendir ki, kentleşme hareketini, sanayileşmeye ve ekonomik gelişmeye paralel olarak, şehir sayısının artması ve şehirlerin büyümesi sonucunu doğuran, toplum yapısında, artan oranda örgütlenme, iş bölümü ve uzmanlaşma yaratan, insanların davranış ve ilişkilerinde kente özgü değişimlere neden olan bir nüfus birikim süreci olarak tanımlamak daha doğru olur. Bu bağlamda nüfus büyüklüğü, nüfus artış hızı, kadın nüfusun işgücüne katılımı, kentin üretim yapısı ve kentteki ağırlıklı tarım dışı faaliyet kolu sayısı, örgütlü işgücü piyasasında faal erkek nüfus oranı, bir kazanç karşılığı çalışan kadın nüfus oranı, kentteki ağırlıklı meslek grubu sayısı ve kentin sosyal yapısı şehirleşme değişkeni olarak kullanılacak ölçütler arasında sayılabilir (Yüceşehin ve Özgür, 2009).

Son iki yüz yıla damgasını vuran bir olgu olarak kentleşme, dünyada cereyan eden sosyal ve ekonomik sorunların temel nedenlerinden biridir. Kentsel yerleşmeler, boyut ve sayı olarak büyümeye devam ederken, dünya nüfusunda, kentsel yerlerde yaşayanların oranı da artmaktadır. 1900 yılında dünya nüfusunun sadece %10'u kentsel iken, günümüzde %50 seviyesine ulaşmıştır. Kentleşmenin nedenleri, hem karmaşık hem de çeşitlidir.

5.4.1.Kentleşme Nedenleri

Tarımsal Yapıdaki Değişim: Tarım alanında gerçekleştirilen ilerlemeler ve makineleşme, kırlarda hayatını sürdüren nüfusun önemli bir bölümünün iş gücü fazlası haline dönüşmesine, aynı zamanda da artan gıda arzı, daha fazla tarım dışı nüfusu besleme potansiyeline neden olmuştur. Böylece kırsal kesimdeki doğal nüfus artış temposunun yüksekliği sayesinde, şehre gitmek için serbest kalan nüfusun büyüklüğü her geçen gün artmıştır. Kapalı ekonomi biçiminden piyasa ekonomisine geçiş, kırsal toplumda yapısal değişim ve dönüşümlere yol açmıştır. Az gelişmiş ülkelerde tarımsal verimliliğin ve kişi başına tarımsal gelirin düşük, toprak mülkiyetinin dağılımı dengesiz, kırsal aktivitelerin istihdam yaratmada yetersiz oluşu yanında, tarımsal teknoloji düzeyinin olması gerekenin altında olması kırsal toplumlardaki değişim/dönüşümde etkili olmuştur (Özer, 2004: 55).

Endüstrileşme: Özellikle ham madde ve enerjiye bağlı olarak gelişen büyük çaplı imalat faaliyetleri, fabrikaların belli yerlerde toplanmasına yol açmıştır. Zamanla dışarı açılmak zorunda kalan endüstrilerin gelişmesi, kârlı hâle gelmesi ve büyük çaptaki üretim, iş gücü gerektirmiş, endüstriyel üretim arttıkça iş gücü talebi daha da büyümüştür.

Pazar Potansiyelinin Artışı: Endüstrinin gelişmesi, ticaret odaklı yerlerin öneminin de artmasını sağlamıştır. Kasaba ve şehirler, tüketim malları için hazır ve büyük pazarlar oluşturmuş ve böylece yeni endüstrileri kendisine çekmiştir. Bu yeni endüstriler, kendileri ile birlikte yeni iş gücü kaynakları getirmiş ve bu sayede kartopu etkisi ortaya çıkmıştır. Böylece şehrsel büyüme, kendi kendisini destekler hâle gelmiştir. Endüstri halkaları ulaşımın gelişmesine neden olurken, kasabalar yol merkezlerine dönüşmüşlerdir. Yeni durum, çoğu kere bu yerleşmelere, montaj endüstrilerini çekmek şeklinde sonuçlanmıştır.

Büyüyen Hizmet Sektörü: Hizmet sektörü; ticaretin artışı, yaşam standartlarının yükselişi ve daha fazla sosyo-ekonomik örgütlenme gereksinimi nedeniyle büyüme eğilimine girmektedir. Perakende ticaret, eğlence ve yönetim gibi hizmetler, doğaları gereği kasaba ve şehirlerde merkezleşmişlerdir.

Taşımacılıktaki Gelişmeler: İyi bir ulaşım ağı, sadece şehirlerin ana yollar üzerinde gelişmesine ve şehir nüfusunun ihtiyacı olan gıda maddelerine kolay erişebilmesine

hizmet etmez. Bunun yanında nüfus hareketlerini de canlandırır. Bu sayede insanlar, kırsal alanlardan şehirlere eskisine göre daha kolay ve hızlı gidebilme imkânını elde ederler ki, sonuçta kentsel alanlar net göç kazanırlar. İngiltere’de demiryolları, Türkiye’de de karayollarındaki gelişme, şehirleşmede önemli bir etmen olmuştur. Avrupa’da pek çok kasaba, istasyona kavuştuktan sonra gelişmeye başlamıştır. Bazı yerleşmeler ise, demiryolu endüstri kasabaları olarak doğmuşlardır. XX. Yüzyılda motorlu araçlar, şehirleşmeyi daha da ileri taşımak suretiyle, şehirlerin çevreye yayılmasına, banliyölerin ortaya çıkmasına, köylerin yatakhane yerleşmelerine dönüşmesine neden olmuştur.

Toplumsal ve Kültürel Çekicilik: Şehirler, özellikle de büyük, eski veya kültürel kimliği kuvvetli olanlar, çevresindeki nüfusu, sinema, tiyatro, sanat galerileri gibi sosyal imkânlar sayesinde kendilerine çekebilirler. Birçok insan şehirselleşmenin merkezine yakın olmaktan keyif alır. Şehirler ayrıca kırsal bölgelere göre daha iyi temel hizmetler (gaz, elektrik, su, kanalizasyon vb.) sunarlar ki, bu da nüfusu şehirlere çeken bir özelliktir.

Eğitim Hizmetleri: İnsanlar daha fazla bilgiye sahip olduklarında, hayata dair hedef ve hırsları büyür. Onun içindir ki insanlar şehirleri, fırsatların sınırsız ve başarıya daha kolay erişilebilecek merkezler olarak görmektedirler. Kitle yayın organları, bilgiyi geniş alanlara yaymak suretiyle, insanların ufuklarının genişlemesine neden olmaktadır.

Doğal Nüfus Artışı: Şehirler çoğunlukla göçler sayesinde büyürler. Ancak büyümenin bir kısmı doğal nüfus artışlarıyla sağlanır. Avrupa için doğum oranları şehirselleşen alanlarda daha yüksektir. Çünkü göç edenlerin çoğunluğu ana-baba olma çağındadır. Üstelik şehirlerin daha fazla refah sunması, aileleri genişlemeye teşvik etmektedir.

Algılama: Çoğu zaman insanlar, şehirde hayatın kırsal alanlardan daha iyi olacağını ve şehrin taşının toprağının altınla kaplı olduğunu düşünürler. Bu algılamayla şehre gelenler, buraya yerleştiklerinde durumun hiç de öyle olmadığını kısa sürede anlamalarına rağmen, geri dönmeyi göze alamazlar.

5.4.2. Kentleşmenin Nitelikleri

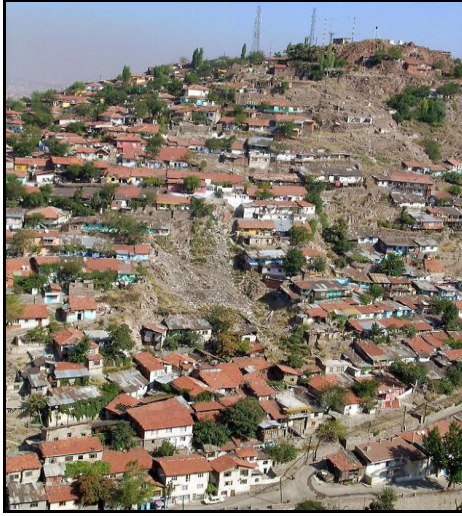
Dünyadaki kentleşmenin belli başlı nitelikleri şöyle sıralanabilir:

1. Dünya üzerinde kentleşme düzeyi, ülkeden ülkeye değişmektedir. Zira bu olaya neden olan etmenler, etkinlik ve zamanlama açısından farklı takvimlerle işlemiştir. Geçmişte, şimdi gelişmiş dünya diye isimlendirilen ülkelerde, yüksek bir kentleşme ile kırların hızla boşalması olayı yaşanmıştır. Böylece bu ülkelerin nüfuslarının %75'i kentsel yerleşmelerde hayatını sürdürür hâle gelmiştir.
2. Gelişmekte olan ülkelerde, yakın zamanlara kadar kentleşme ya çok yavaş işliyor ya da hiç yoktu. Bugün durum tersine dönmüştür. İngiltere, Almanya, ABD gibi ülkelerde, kentsel hayatın olumsuzluklarından kaçarak kırsal kesime göç edenlerle, şehirlere gelenlerin dengeli olması nedeniyle, nüfusun şehirselleşmesi sabit kalmaktadır. Diğer taraftan gelişmekte olan ülkelerde şehirleşme, gelişmeye giden yol olarak görüldüğü için, hızlı şehirselleşme ortaya çıkmıştır. Demografik anlamı bir şehirleşme, dünya genelinde geline nokta dır.
3. Aslına bakılırsa, bu noktada iki eğilimin akla gelmesi gerekir. Bunlardan ilki, gelişmiş ülkelerde, nüfus anlamında olmasa bile, fiziki anlamda şehirler büyümeye devam etmektedir. Aynı miktarda, ancak daha az yoğunlukta bir insan kitlesi kentlerde yaşamaktadır. İngiltere ve Galler'de toplam kentsel alan 1900 ile 1960 arasında ikiye katlanırken, şehirselleşme oranı %77'den %80'e çıkabilmiştir. Düşünümesi gereken ikinci husus ise, gelişmekte olan ülkelerde, şehirleşme oranının kasaba ve şehirlerin büyümesinin imâ ettiği kadar hızlı olmadığıdır. Kırsal ve kentsel nüfus hızla artmaya devam etmektedir. Kentlerde yaşayan nüfus oranlarının %25'in üzerine çıkabilmesi için epey zaman geçmesi gerekecektir. Kırsal kesim, daha yoğun nüfusludur. Fakat buralarda yaşayan insanlar, nitelikleri itibarıyla tarıma bağımlıdırlar.
4. Dünyada kentleşme, her zaman aynı kalıbı göstermediği gibi, her yerde de aynı oranda ilerleme kaydetmez. Avrupa ülkelerinde, şehirleşmenin yaygın bir durum ortaya koyduğu ve şehirselleşme nüfus artışının, çok sayıdaki kentsel yerleşmenin yardımıyla olduğu gözlenmektedir. Buna karşılık, Afrika ve Güney Amerika'daki az gelişmiş ülkelerde, şehirleşmenin belli yerlerde yoğunlaştığı, bunun sonucu olarak da birkaç tane büyük şehrin belirlediği saptanmaktadır.

5. Dünya genelinde 1995 ortalaması %45 olan kentleşme oranı, gelişmiş ülkelerde %75 (kentsel nüfus oranı Belçika'da % 97, İngiltere'de %90, Hollanda'da % 89'dur), az gelişmiş ülkelerde %38, geri kalmış ülkelerdeyse %22'dir (Ruanda'da %6, Uganda ve Etiyopya'da %13, Nepal'da %14'tür).
6. Kentleşme hem avantaj hem de dezavantajlar sunan bir olgudur. Kentleşme, bir taraftan maddi ve ekonomik ilerlemeye, yüksek hayat standartlarına, daha etkin ve uzmanlık gerektiren hizmetlere ulaşılmasına, yeni teknoloji ve becerilerin gelişmesine neden olmakta, zenginliğin elde edilmesiyle de sanat, edebiyat, müzik ve felsefe gibi kültürel faaliyetlerde ilerleme kaydedilmektedir. Öte yandan kentleşme, dünyanın en verimli tarım arazilerini işgal ve tehdit etmekte, su teminini güçleştirmekte, çöp ve arıtma sorunları doğurmakta, ciddi trafik sıkışıklığı yaşanmakta, ses, su ve hava kirliliğine neden olmakta, insanlar üzerindeki baskı ve gerilim yaratmaktadır.
7. En kötü haliyle kentleşme (özellikle şehirlerin hızlı büyümesiyle), sağlıksız yapılaşmaya ve yoksulluğa neden olabilmektedir. XIX. Yüzyılda İngiltere'de arazi sahipleri ile müteahhitlerin mümkün olan en küçük yere, çok sayıda insanı yerleştirme arzusu, sırt sırta taraça evler ile çok kiracılı, niteliksiz ve ucuz blokların doğmasına yol açmıştır. Elbetteki bu sıkışık binalar, ev kıtlığı sorununu çözmüş ve büyük bir ihtimalle de zamanın kırsal konutlarına göre, daha iyi hayat şartları sağlamıştı. Günümüzün Afrika, Güney Amerika ve Asya'sında gecekondular mahalleleri (*shanty town*), bir çok şehrin olağan eklentileri durumuna gelmiştir. Sürekli ve iyi bir işi olmayan, yetersiz ev ve sosyal imkânlarla sahip, kırsal ve şehir içi alanlardan gelen insanlar, şehrsel yerleşmelerin kenar kesimlerinde yerleşmektedirler. Bu gibi yerler, aralıksız gelen insan selleri ile başa çıkamamakta, sonuçta yeni gelenler şehrin kenarına, kendine ait olmayan yerlere yerleşmekte ve buralarda hurda metal, tahta ve bulabildikleri en ucuz veya parasız sağladıkları çeşitli malzemelerle derme çatma kulübeler yapmaktadırlar. Bazıları nispeten iyi durumda olmakla birlikte, bu kulübeler topluluğu çoğu kere, okul, asfalt yol, şehir şebeke suyu, kanalizasyon, elektrik ve sağlık hizmetlerinden yoksun farklı karakterde bir yerleşim oluşturmaktadır. Yangın riski yüksek olan bu yerlerde

yetersiz alt yapıdan dolayı salgın hastalıklar yaygın hâldedir. Bunlar yerini ağır bir tempoda daimi konutlara bırakmakta, bu konutlar ise, çoğu zaman sefalet yuvası haline dönüşen, çok katlı apartman blokları şeklinde olmaktadır (Hong Kong ve Rio de Janeiro'daki gibi). Türkiye'de de gecekondu zamanla özellikle ana yolların kenarlarından başlamak suretiyle yeni apartmanlara dönüşmektedir. Yenilenen binalar, eskiye oranla çok daha nitelikli olmaktadır.

Foto 27. Ankara Altındağ'da gecekondu.

5.4.3. Türkiye'de Kentleşme

Türkiye hızlı bir kentleşme süreci yaşamaktadır. Bu süreç ile bir yandan mevcut kentlerin nüfuslarının artışıyla büyümesi, hatta metropoliten nitelik kazanması diğer yandan yeni kentlerin ortaya çıkmasıyla da kendini gösterirken, kırsal yerleşim birimlerinde hayatını sürdüren insanların toplam nüfustaki payı gerilemektedir. Ülkede 50 yılı aşkın süreden beri demografik anlamda bir kentleşme olayı gerçekleşmektedir. 2009 yılı sonu itibarıyla 72.561.312 olan ülke nüfusunun 54.807.219 kişisi şehirsiz yerleşimlerde yaşamaktadır ki bu Türkiye'nin ulusal şehirleşme düzeyinin %75'i aştığına işaret etmektedir.

Türkiye'de 1955 yılında 20 binin üzerinde nüfusa sahip sadece 55 yerleşme varken, bu sayı 2000'de 308'e ulaşmıştır. 20 binden fazla nüfuslu yerlerde yaşayan nüfus da hızla artarak 1955'teki 4,4 milyon seviyesinden 2000'de 40 milyona çıkmıştır (Özgür, 1998 ve 2004). Kentleşme hareketi sonucunda Türkiye'deki tüm kentler aynı ölçüde

büyümemiştir. Özellikle 100 bini aşkın nüfuslu yerleşmeler esas toplanma alanları olmuşlardır. 1955'te 100 binden fazla nüfuslu 6 kent (İstanbul, Ankara, İzmir, Adana, Bursa ve Eskişehir) ile karşılaşıldığı halde bu sayı, 1975'te 25'e, 1990'da da 43'e 2000 yılında ise 58'e yükselmiştir. Bu kentlerdeki nüfusun artışı ise baş döndürücüdür. Nitekim 1955'te 2,4 milyon olan bu yerleşmelerin nüfusu, 1975'te 9 milyona, 2000 yılında neredeyse 30 milyona varmıştır. Bunun anlamı, 1955'te kentlerde oturanların %56'sı 100 binden fazla nüfuslu yerleşmelerde toplanmışken bu oranın 2000'de %75'e çıktığıdır. Ayrıca Türkiye'nin 500.000'den fazla nüfusa sahip kentsel yerleşmelerindeki nüfusun miktarı da 16,5 milyonu İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa ve Adana metropollerine ait olmak üzere 20 milyonu aşmıştır. Diğer bir deyişle ülke toplam nüfusunun %43,5'i 100 binden fazla nüfuslu kentsel yerleşmelerde %25'i de milyonluk beş metropolde yaşamaktadır. Buna göre Türkiye'de kentleşme, bir bakıma metropolleşme süreci şeklinde devam etmektedir. 2009 yılı için 16 Büyükşehir Belediyesi sınırları içinde 33.102.608 kişi oturmakta, bu da ülke nüfusunun %45'ine, şehirselleşme nüfusunun da %60'ına karşılık gelmektedir.

Türkiye'de nüfusun şehirleşme oranı %75'i aşmış, kırsal yerleşmelerde yaşayanların oranı ise %25'in altına gerilemiş olmakla birlikte ülkenin tüm bölgelerinin aynı derecede şehirleştiği söylenemez ve bölgeler arasında önemli farklarla karşılaşılır (Çizelge 3).

Çizelge 3 Coğrafi Bölgelere göre şehirselleşme, kırsal ve toplam nüfus, 2009

Coğrafi Bölge	Toplam Nüfus	Şehirselleşme Nüfus	Kırsal Nüfus	Şehirleşme Düzeyi %
Akdeniz	9252902	6499564	2753338	70
Doğu Anadolu	5761752	3165027	2596725	55
Ege	9517153	6882805	2634348	72
Güneydoğu Anadolu	7462893	5095745	2367148	68
Karadeniz	6994595	3958800	3035795	57
Marmara	21384145	19315564	2068581	90
Orta Anadolu	12187872	9889714	2298158	81
Türkiye	72561312	54807219	17754093	76

Kaynak: TÜİK, 2010

Kentleşme düzeyinin en yüksek olduğu bölge %90 ile Marmara Bölgesi'dir. 13 milyona yaklaşan nüfusuyla Türkiye'nin en kalabalık kenti İstanbul, Bursa (1.9 milyon),

Kocaeli (1.4 milyon), Sakarya, Balıkesir, Edirne en önemli şehirsal alanlar ve kentleşme odaklarıdır.

Marmara Bölgesi'nden sonra kentleşme düzeyi en yüksek bölgeler, Orta Anadolu ve Ege bölgeleri olarak sıralanmaktadır. Orta Anadolu Bölgesi'nde, Ankara (4.3 milyon), Konya(1 milyon), Kayseri, Eskişehir, Sivas, Kırıkkale kentleri kentleşme düzeyinin yükselmesinde etkili olurken, Ege Bölgesi'nin önde gelen kentleşme odakları; İzmir (3.9 milyon), Manisa, Denizli, Aydın, Uşak, Kütahya, Afyon şeklinde belirlenir. Özellikle Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgelerinden yoğun şekilde göç alan Akdeniz Bölgesi'nde kentleşme % 70 düzeyindedir ve Adana (1.6 milyon), Antalya, Mersin, Kahramanmaraş, Osmaniye, Isparta, İskenderun ve Antakya kentsel nüfusun toplanma alanlarıdır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde toplam nüfus içinde kasaba ve şehirlerde yaşayanların (*kentleşme*) oranı, biraz da ülke içi yerinden olan zorunlu göçmenler sayesinde %68 düzeyine çıkmıştır. Güneydoğu Anadolu'da özellikle 100.000'den fazla nüfuslu kentler önemli bir nüfus toplanma alanı oluşturmuştur. Gaziantep (1.3 milyon), Diyarbakır, Şanlıurfa, Batman, Adıyaman, Siverek, Viranşehir ve Kızıltepe, bölgenin en kalabalık ve nispeten alt ve üst yapı donanımları daha iyi durumdaki merkezlerdir.

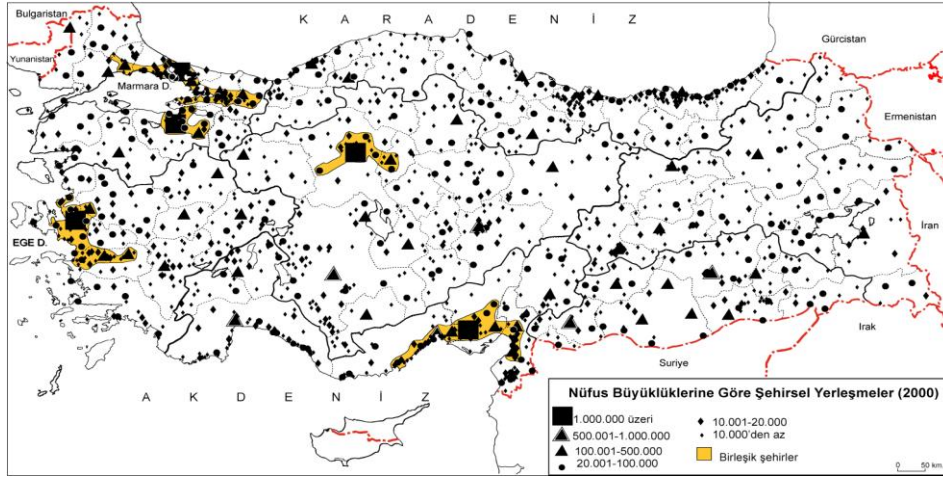
Karadeniz (%57) ve Doğu Anadolu(%55) bölgeleri, Türkiye'nin kentleşme oranı en düşük coğrafi bölgeleridir. Bu iki bölgede kasabalar doğa koşulları gereği şehirlerin görevlerini üstlenmişlerdir. Karadeniz Bölgesi'nde Samsun, Trabzon, Çorum, Tokat, Ordu, Zonguldak, Karabük; Doğu Anadolu Bölgesi'nde ise, Malatya, Erzurum, Van, Elazığ, Erzincan nüfus miktarı nispeten fazla kentsel yerleşmelerdir.

Büyük coğrafi bölgelerin bölümlerinde bir veya iki merkez kentleşmenin odak noktaları olmuşlardır. Marmara'da İstanbul, Bursa ve Edirne, Ege'de İzmir ve Kütahya (son zamanlarda Afyon atılım halindedir), Akdeniz'de Antalya ve Adana, Güneydoğu'da Gaziantep ve Diyarbakır, Doğu Anadolu'da Erzurum, Van ile Malatya-Elazığ, Orta Anadolu'da Ankara, Eskişehir, Konya, Kayseri, Sivas, Karadeniz Bölgesi'nde Trabzon, Samsun ve Zonguldak-Karabük bu durumdaki kentlerdir.

Türkiye'de şehirleşmenin coğrafi dağılımında ikinci özellik, belli alanlarda kentsel yerleşmelerin kümelenmesidir. Çorlu-İstanbul- İzmit körfezi çevresi-Adapazarı kuşağı,

İzmir çevresi, Mersin-Adana-Osmaniye-İskenderun kuşağı (Çukurova) ve Antakya-Kahramanmaraş oluşu, Orta ve Doğu Karadeniz kıyı şeridi, Zonguldak-Karabük yöresi böyle bir dağılımda ilk dikkati çeken kentleşme kümeleridir.

Şekil 13. Türkiye’de kentsel yerleşmelerin dağılışı ve birleşik kent oluşan alanlar (2000).

Türkiye’deki kentleşme olayında, Cumhuriyetin ilk yıllarında yavaş bir seyir sözü konusu iken, temel endüstri kuruluşlarının kentleşmede hafif bir canlılık unsuru oluşturdukları belirlenir. II. Dünya Savaşı’ndan sonraki yıllarda, özellikle 1950–1960 devresinde ülkede gerçekleşen yapısal bazı değişiklikler (tarımda makineleşme, karayolu yapımına hız verilmesi, daha önceleri endüstri yatırımlarında isteksiz olan özel sektörün bu alanda devreye girmesi vb.) kentleşme olayının ivme kazanmasında etkili olmuştur. 1963 yılı sonrasındaki planlı kalkınma dönemlerinde endüstrinin yurt sathına dağıtılmasına yönelik önlem ve özendirmeler, ilk zamanlarda İstanbul, Bursa, İzmir, Ankara ve Adana çevrelerinde yoğunlaşan kentleşmenin ülkenin doğusuna kaymasına yardımcı olmuştur. Ancak Türkiye’nin kentleşmesi ile endüstrileşmiş Batı ülkelerinin kentleşme biçimi arasında ayrılan noktalar vardır.

Gelişmiş ülkelerde kentleşme, tarihî süreci içinde genellikle endüstrileşme ve kalkınma birlikte yürümüştür. XIX. Yüzyıl Avrupa’sında büyük kentleri dolduran nüfus kitleleri, endüstri devrimi ve onu izleyen gelişmelerle iş imkânı bulabilmişlerdir. Bu ülkelerde tarımın yapısı ve verimliliği boğaz tokluğu düzeyinin üzerinde bir üretim sağlayabildiğinden aynı zamanda kentlerdeki endüstrinin ilerlemesine de yardımcı olmuştur. Bunun yanı sıra endüstrileşmiş ülkelerde yüzyıl başında dahi nüfus artış hızı %2’yi aşmıyordu. Böylece Avrupa ve Kuzey Amerika kentlerinin nüfus artış hızının

nispeten yavaş olduğu bir devrede, endüstrileşmeye paralel/kalkınmaya ayak uydurmuş bir kentleşme süreci yaşadıkları söylenebilir.

Oysa Türkiye'nin de içinde yer aldığı az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerde kentleşme olgusu, nüfusun tüm dünyada patladığı bir yüzyıl olan XX. Yüzyılın ikinci yarısında hız kazanmıştır. Tıp alanındaki ilerlemeler, salgın hastalıkların tedavisini mümkün kılmış, savaşların yarattığı psikolojik, toplumsal ve ekonomik tahribat azalmış dolayısıyla bir taraftan doğumlar artarken diğer yandan ölüm oranları önemli ölçüde gerilemiş, böylece doğal nüfus artışı hızlanmıştır.

Türkiye'de 1950'den sonra yıllık ortalama nüfus artış hızı %2'nin altına hiçbir dönemde inmemiştir. Aksine kentleşme olaylarının hareket kazandığı 1950–1960 yılları arasında %3'e yaklaşmıştır (1955–1960 arasında %2,9) Ülkede buna ek olarak kalkınma ve bunun endüstriye yönelmesiyle kentleşme eş zamanlı gerçekleşmemiştir. Nüfusun baskısı, köylerde mülkiyet yoluyla arazileri karınlarını doyuramayacak ölçüde küçülmüş ve parçalı hale gelmiş çiftçileri, makineli tarımla işlerini traktöre, biçerdövere kaptırmış topraksız insanları, ulaşım imkânlarının gelişmesi, bir kısım kentlerdeki az sayıdaki endüstri tesisinin çekiciliği ile yoğun şekilde kentsel yerleşmelere yönelmiştir. Çünkü kentler marjinal yaşam imkânları sunmaktadır. Ekonomik, malî ve idarî alt yapıdan yoksun büyük kentler/metropoller bu marjinalite koşan insanlarla ortaya çıkmıştır.

İnsanların birden bire ve büyük kitleler halinde yığılmasına hazırlıksız yakalanan kentlerde, endüstriyel iş imkânları, gelenlerin hepsine yetecek boyutta olmadığından, köylü nüfus özel bir hizmet tipi doğurmuştur. Bu hizmet kesiminde yani işportacılık, ekonomik asalaklık, kılık değiştirmiş işsizlik tipleriyle pekişmiştir. Ekonomik sorunları farklı olmakla birlikte buralarda kent görüntüsünde bozulma belirtileri ve gecekondulaşma ile dile gelen ciddi dengesizlikler gözlenir hale gelmiştir. Ülkemiz kentleşmesinde bu gün gelinen nokta, endüstrileşmeden hizmet unsurları ağır basan kentler ile gerçek bir kentli haline dönüşebilmeleri uzun bir süreç gerektiren köy ile kenti bir arada yaşayan ve kimlik sorununu aşmaya çalışan insan topluluklarıdır.

5.5.Endüstri Öncesi Kentler

Endüstri öncesi kentin temel özellikleri şöyle sıralanabilir:

- ▶ Nüfusları günümüz kentlerine göre azdır.
- ▶ Savunma amaçlı surlar gerisinde kurulmuşlardır.
- ▶ Genelde plânsız ve şekilsizdirler.
- ▶ Kent fizyonomisinde dini yapılar, saraylar dikkat çekicidir.
- ▶ Tarıma dayalı yerel ticaret ve el sanatları temel ekonomik işlevlerdir.
- ▶ Meslekî, etnik veya aile yapısına bağlı gruplaşmalar görülmektedir.

Endüstri öncesi kent ile endüstri kenti arasındaki fark, pek çok şeyi açıklamaya yetmez. Turizm merkezleri, yatakhane kasabaları ve askerî garnizon yerleşim alanları gibi bir çok şehirselleşmiş alan, bu iki kategoriye girmemektedir. Bununla birlikte, iki şehirselleşmiş yerleşme türünün karşılaştırılmasıyla, endüstrileşmenin yerleşmeler üzerindeki etkisi ölçülebileceğinden, bunların tanımlanmasında büyük faydalar vardır.

Birçok kasaba ve şehir, önemli şehirselleşmiş merkezler hâline gelmelerine rağmen, hiçbir zaman Endüstri Devrimi ile ortaya çıkan değişimleri yaşamamıştır. Bunlar endüstri öncesi şehirler olarak isimlendirilmektedirler. Bu kavram, Gideon Sjoberg tarafından ilk defa 1960'da, "*Endüstri Öncesi Şehir: Geçmiş ve Bugün*" başlıklı eserde dile getirilmiştir.

Endüstri öncesi şehirselleşmiş yerleşmeler, ortak bazı özelliklere sahiptir. Bir kere bunlar genelde az nüfusluydular ki, nüfusları nadiren 100 bini aşardı. Sonra, genelde savunma maksadıyla yapılmış surların içinde yer almışlardı. Bu kasaba ve şehirler, iç içe evleri, dar ve düzensiz sokakları ile bir plân ve şekilden yoksundu. Avrupa'daki bu tip şehirlerin ufki görünümündeki tekdüzeliği, saray, şato veya dinî yapılar bozmaktaydı.

Endüstri öncesi şehirler, yerel tarımsal ürünlerin pazarı olmak ve küçük el sanatlarını barındırmak gibi iki temel işleve sahipti. Bu işlevler aynı zamanda, zayıf ulaşım imkânları ile araziden yararlanma paternleri içinde görünürdü. Buralarda bütün sosyal, idarî ve dinî binalar şehrin merkezinde tesis edilmişti ki, bu tesisler varlıklı ailelerin görkemli evleri tarafından kuşatılırdı. Servet ve buna bağlı toplumsal statü, fakir insanlar şehrin kıyısında yaşayacak şekilde merkezden kenarlara doğru düşerdi.

Ayrıca bu çevrenin ötesinde, tarımla geçinen insanlar veya gürültülü, etrafa kötü koku ve gazlar salan tehlikeli işlerde çalışanlar otururdu. Bazı durumlarda bir kenar mahalle (*faubourg*) surların dışında, sadece yabancılar için de kurulabilirdi. Buna ek olarak bu şehirlerde, meslekî, kültürel, etnik veya aile grupları belli yerlerde topluluklar şeklinde, hücreli bir yapı ortaya koyarlardı. Binaların kalabalık ve kümelenmiş olduğu mahallelerde,

araziden yararlanma tipleri birbirine geçmiş haldeydi. Yani bu mahallelerde, birden fazla fonksiyonu olan arazi parselleri olabilmekteydi. Bir mabet, aynı zamanda bir okul, hatta bir alışveriş yeri, bir insanın satacağı malları, ürettiği, sakladığı ve başkalarına sattığı, basit bir ev işlevini görebilirdi.

Şüphesiz endüstrileşmenin etkilemediği şehirlerin hepsi, aynı nitelikleri taşımamaktadır. Üçüncü dünya ülkelerinde, Delhi (*Hindistan*), Lahor (*Pakistan*), İbadan (*Nijerya*) gibi pek çok endüstri öncesi eski şehirle karşılaşılabılır. Avrupa'daki bir çok şehir, Orta çağ boyunca, endüstri öncesi şehir tipine uymaktaydı ve bunlardan bazıları hâlâ neredeyse hiç bozulmamış olarak ayakta durmaktadır. İngiltere'de Norwich, İtalya'da Venedik, Hollanda'da Amsterdam, Belçika'da Bruges, Almanya'da Heidelberg, örnek olarak sayılabilir (Foto 17). Bu şehirlerdeki modern ticarî ve endüstriyel gelişme, Orta çağa ait eski kısımlarının dışında meydana gelmektedir. Endüstri öncesine ait kısımları, plânlı sınırlamalar ve olumlu koruma politikaları sayesinde ayakta durmaktadır.

Foto 28 Heidelberg kenti (Almanya).

5.6.Plânlı Kentsel Yerleşmeler

Hemen her çağda, plânlı şehirlerin ortaya çıktığı görülmüştür. Bu kasaba ve şehirler, belirli bir gelişim sürecinin sonucunda bu görünümü almamışlar, aksine tasavvur edildikleri tarzda inşa edilmiş ve geliştirilmişlerdir. Romalılar, tıpkı Eski Yunanlılar gibi, kentlerin sokakları ve arazi parselleri için ızgara şekilli bir kent plânı benimsemişlerdir. Sonra Orta çağın ilk dönemlerinde, surları olan, kırsal kesimin servetlerini ve insanlarını saldırılardan korumak maksadıyla, krallar veya yerel baronlar tarafından bina edilen askerî

kasabalar, daha plânlı şekilde yapılmışlardır. Bu tip kasabalar, Fransa'nın Akitanya Bölgesi'nde (*Montauban gibi*), Galler'de (*Flint, Caernafon gibi*) ve Kuzey İngiltere'de (*Carlisle*) yaygındı. Buralar daha sonraları ticarî merkezler halini almışlar ve askerî fonksiyonlarını yitirmişlerdir.

XV. ile XVIII. Yüzyıllarda Rönesans dönemi boyunca kasaba ve şehirler, ekonomik ve askeri nedenlerle değil, salt gösteriş için plânlıydılar. Kudretli hükümdarların ortaya çıkışı ile refahın artışı ve hepsinden önemlisi zevk zenginliği sayesinde, ihtişamı ve mükemmelliği hiçbir zaman aşılamayacak yerleşmelerin kurulması söz konusu oldu. Çoğu kere sarayların etrafında gelişmiş bu kasabalar, genelde kare ya da hilâl şeklindeki plânlara ve Barok (*Bizans ve Klasik tarzları farklı bir şekilde birleştiren mimari akım*) mimariye sahipti. Avrupa'daki hayranlık uyandıran bu yerler arasında Versailles, Karlsruhe, Nancy, Potsdam ve Mannheim gibi şehirler de bulunmaktadır (Foto 18). İngiltere'de Bath (kaplıca kasabası), Buxton, Harrogate, Leamington ve Tunbridge Wells de bu kapsamda düşünülebilecek, gösterişli şehirlerdir.

Foto 29 Plânlı kentlere bir örnek: Karlsruhe (Almanya).

Diğer plânlı şehirler, idari amaçlar için ve çoğu kez başkent olarak inşa edilmişlerdir. Bunların başında gelen St.Petersburg, 1703'te Büyük Çar Peter tarafından kurulmuştu. Daha sonraki örnekler, Washington, Ottawa, Yeni Delhi ve Canberra'dır. Ortak özelliklere sahip bu şehirlerin, yönetim binalarını merkeze alma gayreti içinde, fonksiyonel etkinlik ile estetiği birleştirmeye çalışan düzgün plânları vardır. Her biri

yabancıların gözünde, ülkelerin prestij ve ününü zenginleştirmek amacıyla, şehirselleştirme yeri niteliğinde yapılmaya çalışılmıştır.

Plânlanan başkentlere güncel iki örnek 1950'lerde kurulmuş olan Brasil ve İslamabat'tır. Brasil, İç Brezilya'nın merkezinde, kıyılara ve özellikle güneydoğuya olan göçleri tersine çevirmek niyetiyle yapılmıştır. Burası, cesur mimarisi ile beğeni ve eleştiri toplayan geleceğe ait bir şehirdir. İslamabat, eski Rawalpindi kasabasının yakınında kurulan ve sadece Pakistan'ın yeni bir idari şehir oluşturma çabası için değil, fakat aynı zamanda, büyük bir endüstri merkezi kurma eğiliminin sonucu olan bir şehirdir. Şehir, doğrusal paternde inşa edilmiş, modern fonksiyonellik ile geleneksel İslâm çizgisini birleştirmeyi amaçlayan bir görünüm sunmaktadır.

Foto 30 ve 31 Rawalpindi ve modern başkent İslamabad (Pakistan)

5.7.Kentsel İşlevler (Fonksiyonlar)

Geniş anlamıyla yerleşme konusunda fonksiyon, yapılan işi, faaliyet ve faydalanmaları ifade etmektedir. Başka bir deyişle fonksiyon birbirine bağımlı şekilde durabilen tüm faaliyetleri kapsamaktadır. Şehirlerin genel karakterleri, ancak oradaki fonksiyonların ortaya konabilmesiyle anlaşılabilir. Bir yerleşmeye ait fonksiyonel özellikler, kendisi dışındaki etki alanıyla da yakından ilişkilidir. Bu bakımdan şehrin fonksiyonları, yerel, bölgesel veya dünya ölçeğinde olabilir. Bunlardan yerel fonksiyonlar, bir şehirde ve onun yakın çevresinde yaşayan nüfusun ihtiyaçlarına cevap verecek boyutlarda olurken, bölgesel fonksiyonlar sayesinde şehirden etkilenen alanın sınırları genişler, sunulan mal ve hizmetlerin çeşit ve niteliği artar. Bazı şehirlerdeyse yapılan işler, alınan kararlar, üretilen mallar dünyanın her yerine hitap edecek hâle gelir. İşte bundan dolayıdır ki

şehirler, donatımların(*idari, sosyal, endüstriyel, ticari, ulaşım ile ilgili, turistik, askeri, kültürel, sağlığa dair*) toplandığı bir merkez ile bu donatılardan faydalanan insanların yaşadığı alandan(*şehir bölgesi veya etki alanı*) oluşan bir sistemdir. Bu sistemin odak merkezi olan kasaba ve şehirler, aynı zamanda etkilediği alanın sosyal ve ekonomik olarak dışarıya açılmasına yardımcı olan kapılarıdır.

Endüstri öncesi dünyada bir şehir, üç fonksiyonla temsil edilirdi: şato ile simgelenen *idari fonksiyon*, pazarın işaret ettiği *ticari fonksiyon* ve nihayet tapınak marifetiyle *dini fonksiyon*. Bunlar bir ölçüde bu merkezi yerin kökenini de oluşturmaktaydı. Endüstri Devrimi, şehirselleşmenin fonksiyonları arasına imalatı yerleştirmiştir. Ulaştırma ve depolama da daima önemini koruyan bir faaliyet olmuştur.

Günümüzde bu temel işlevlerin varlığını sürdürdüğünü, bazılarının daha da geliştiğini görmekteyiz. Yönetim sadece kamu alanında değil, onunla birlikte çeşitli özel hizmet birimlerinde önemli sayılabilecek bir aşama kaydetmiştir. Düzenli ordular sayesinde, şehirlerde askeri fonksiyonlar belirginleşmiş, eğitim, sağlık ve kültür, hatta boş zaman değerlendirilmesi konularındaki ilerlemeye bağlı olarak, şehirselleşme fonksiyonları zenginleşmiş, kasaba ve şehirlerde bunlarla ilgili faaliyet alanları doğmuştur. Böylece şehirler ekonomik fonksiyonları yanında sosyal ve kültürel işlevlerle donatılmıştır.

Düzenli olarak mal ve hizmet sunumu ve bunun sonucunda ortaya çıkan paranın değerlendirilmesi, şehrin önde gelen görevleri arasındadır. Ekonomiyi yönlendiren ticaret fonksiyonuyla, bir bölgenin veya her hangi bir yerleşim yerindeki insanların günlük ihtiyaçlarından, lüks tüketim maddelerine kadar olan talepleri karşılanmakta, bu sayede üretici ile tüketici arasında aracılık yapılmaktadır. Bu faaliyetler şehrin genellikle merkezi iş alanlarında yürütülmektedir. Küçük ve orta ölçekli şehirlerde çarşı diyebileceğimiz kesimde ve genelde yerleşmenin her köşesinden kolay ulaşılabilecek merkezi bölümünde bu alan gelişmiştir. Şehirler büyüdükçe ticaretin toplandığı alan, böyle bir merkezi yerde bulunmakla birlikte, şehrin yayılış alanı içerisinde kendine yeni yerler de bulmaktadır. Bu sayede büyük şehirlerde çok sayıda ticari fonksiyonun yürütüldüğü alan ortaya çıkmaktadır. Küçük bir Anadolu kasabası olduğu dönemlerde Ankara'nın ticaret alanları Ulus-Samanpazarı çevrelerinde yoğunlaştığı halde, bugün Kızılay semti ve yakın çevresi ikinci ve belki de daha önemli bir merkezi iş sahası haline almıştır.

Bunun dışında hemen her semtin küçük ölçekli çarşı kesimi, genelde en işlek cadde ve sokaklarda belirmiştir. 1990'lı yıllardan itibaren Ankara şehrinde ticari fonksiyonda yeni bir eğilim kendisini hissettirmeye başlamıştır ki, şehrin yayılış alanındaki genişlemeye paralel olarak, şehrin çoğu kere yeni gelişen oturma alanları ile merkezi iş alanları arasındaki kısımlarına büyük alışveriş ve hizmet tesisleri kurulmuştur. Pek çok ticari ürünün bulunduğu, aynı zamanda kültürel hizmetler de sunan bu merkezler, ticari fonksiyonun işleyiş mekânını değişikliğe uğratmıştır.

Şehirselleşmelerdeki ticaretle ilgili faaliyetler, sadece mal arz ve talepleriyle sınırlı değildir. Elde edilen kazancın değerlendirilmesi, korunması, artırılması veya yatırıma çevrilmesi için, banka, sigorta ve kredi kuruluşları gibi başka iş alanlarını da var olması gerekir. Bunlar kasaba ve şehir esnafına hizmet sunmanın ötesinde, kırsal ile kent ilişkilerinin gelişmesinde, kırsalın kentlere bağlanmasında etkin görev üstlenirler.

Endüstri Devrimi, kentsel gelişmenin odak noktasını imalat faaliyetlerine çevirmiştir. Daha önceleri de el sanatları şeklinde karşımıza çıkan endüstri işlevi, kentsel yerleşmelerin değişmez faaliyetleri arasında yerlerini almıştır. Ev, atölye ve fabrika tipinde olmak üzere farklı karakterler gösteren endüstri faaliyetleri, yerleşmelerin görüntü, yaşam biçimi ve büyüklüklerini etkileyen bir fonksiyondur.

Kasaba ve şehirlerin içinde, kenarında veya biraz uzağındaki endüstri faaliyet alanları, her ne kadar kentsel merkezliyetin gelişmesindeki etkisini yitirseler de, şehir için önemini sürdürmektedirler. Bu fonksiyon, kimi şehirlerin endüstri şehri unvanını almalarını sağlayacak boyutlara ulaşabilmektedir. Ülkemizde Karabük, Gebze, İzmit, Kırıkkale, Bozüyük, Bursa, Çorlu, Seydişehir, endüstri, yani ham maddelerin fiziksel ya da kimyasal bileşenlerinde değişiklikler yapmak suretiyle mamul madde üretimi eyleminin çok önemli olduğu şehirlere örnek gösterilebilirler.

Yerleşilmiş bir yere şehir denilebilmesi için oranın mutlaka yönetim merkezi olması gerekmez ise de, yönetsel işlevin (idarî fonksiyon) şehirlerin değişmez işlevlerinden biri olduğuna da şüphe yoktur. Yönetim hizmetleri, şehirlerin kolay ulaşılabilir kesimlerinde doğmuş ve gelişme göstermiştir. Türkiye kasaba ve şehirlerinin en merkezi kısımlarında, belediye, kaymakamlık, valilik ya da kamu yönetimine dair bina ve tesislerin yer alması, yönetimin şehirselleşmelerdeki önemini vurgulamaktadır. Hatta bir kısım yerlerde

şehirselleşmenin kimliğini dahi bu işlev vermektedir. Yönetimsel işlev aynı zamanda, adli ve askeri faaliyetleri de beraberinde getirmektedir.

Kentler ekonomik işlevleri yanında sosyal işlevleri de olan yerleşmelerdir. Okul öncesi kurumlardan başlayan lisansüstü eğitim veren enstitülere kadar uzanan geniş bir yelpazede sunulan eğitim ve öğretim hizmetleri, şehirlerin önde gelen işlevlerindedir. Kentin karmaşık yapısı içinde bazen geniş bazen dar bir alan işgal eden bu faaliyetler, kimi şehirlerin bu sayede ünlenmesine yol açmıştır. Onun içindir ki İngiltere’de Oxford ve Cambridge, Almanya’da Tübingen ve Erlangen, İspanya’da Salamanca, ABD de Princeton, birer üniversite kenti olarak değerlendirilmektedirler. Bu gibi yerlerde sosyal ve ekonomik hayatı sürükleyen fonksiyon eğitimidir. Eğitim/öğretim bu kadar özel görevler doğurmasa da şehirlerin belli alanlarını kaplamaktadır. Ankara şehirden örnek verilmek istense, ilk akla gelecek yer Beşevler semti olurdu. Bu semtte Ankara ve Gazi üniversitelerinin fakülte ve yüksek okulları, Milli Eğitim Bakanlığı’nın kurum ve kuruluşları çok geniş bir alana yayılmak suretiyle Ankara şehri içerisinde eğitim fonksiyon alanı oluşturmuştur. Ankara’nın daha önce dışında oluşturulmuş ODTÜ, Hacettepe Üniversitesi, Bilkent Üniversitesi ve YÖK, ÖSYM gibi kurumlar Eskişehir yolu güneyinde bir bütünlük meydana getirmişlerdir.

Kültür alanları da kentler için önemli mekânlardır. Kültürel işlevler kentlerin belki de en ayırt edici işlevleri arasındadır. Zira bu gibi faaliyet ve faydalanma alanlarını kır yerleşmelerinde bulmak neredeyse imkânsızdır. Müzeler, kütüphaneler, tiyatrolar, sinemalar, sanat galerileri ve diğer gösteri salonları, gazete ve yayınevleri kültür fonksiyonunun başlıca mekânlarını oluştururlar.

İslâm ülkelerinde cami, Hıristiyan toplumlarda kilise ve katedraller, diğer din ve inançlarda değişik isimlerle anılan tapınaklar da kentlerin kültürel fonksiyonlarına katkı sağlarlar. Bazen dinsel unsurlar bir şehrin en önemli fonksiyonu hâlini dahi alabilmektedir. Mekke, Kudüs, Vatikan, İran’da Meşhed ve Kum Irak’ta Kerbela, Asya’daki bazı Budist tapınakların bulunduğu şehirler bu özelliktedir. Paris’in tüm Avrupa’nın kültür başkenti olması boşuna değildir. ABD’de Newyork şehrinin Broadway semtinin gösteri alanlarını bir araya getirmesi, şehrin arazi kullanımında farklı bir desen meydana getirmektedir (Bu

şehirde, 7 ile 8. Caddeler ve 41 ile 53. Sokaklar arasında çok sayıda tiyatro bulunmaktadır).

Sağlık hizmetleri de kentsel bir diğer işlevdir. Kentsel yerleşmenin nüfusu ve etki alanına bağlı olarak kasaba ve şehirlerde, sağlık konusunda faaliyet gösteren hastane, klinik, poliklinik, dispanser ve tıp merkezleri, tıbbi laboratuvar ve muayenehaneler, diş ve hayvan sağlığıyla ilgili hizmet birimleri, yerleşmelere yeni görevler yüklemektedir. Bu fonksiyonu yürüten alanlar, şehirlerde dağınık halde bulunabileceği gibi, belirli bir semtte de yoğunlaşabilmektedir. Ankara şehrinde Sıhhiye semti, sağlık faaliyetlerinin kuvvetle hissedildiği bir alandır. Sağlık Bakanlığı da dâhil olmak üzere Numune, Yüksek İhtisas, İbn-i Sina, Hacettepe Tıp Fakültesi ve hastanesi, Hıfzı Sıhha Enstitüsü, tıbbi laboratuvarlar, sağlık araç-gereçleri ve ilaç satış yerleri, hatta cenaze levazımatçıları ve özel ambulans hizmeti veren iş yerleri, bu semtte toplanmışlardır.

Bazı yerleşmelerde askeri fonksiyonlar, şehrin genel karakterine damga vuracak şekilde yayılma imkânı bulmuşlardır. Türkiye’de stratejik öneme sahip bölgelerde veya askeri eğitim birliklerinin bulunduğu yerlerde asker nüfusun fazlalığı, yer aldıkları şehir ve kasabaların hayatını derinden etkilemektedir. Babaeski, Keşan, Gelibolu, Sarıkamış, Burdur bu gibi yerleşmelere örnek olarak verilebilir. Garnizon şehri denilebilecek bu yerleşmelerden askeri birlikler çekildiğinde ya da asker sayısı azaltıldığında, bu şehrsel yerlerin diğer fonksiyonlarında da bir gerileme gözlenmektedir.

Şehirlerin en geniş fonksiyon alanlarından birisi de şüphesiz oturma (ikâmetgâh) alanlarıdır. İnsanların çalışma saatleri dışındaki zamanlarını geçirdikleri bu alanlar, bazen yatay bazen dikey bazen de her iki doğrultuda gelişmek suretiyle şehirlere farklı bir görünüm kazandırır. Genel olarak şehirlerin merkezi iş alanlarının oturma alanlarıyla kuşatıldıkları belirlenir. Ancak oturma alanlarının şehir sakinlerinin gelir durumuna ya da şehrin gelişimindeki farklı süreçlere bağlı şekilde yayılış alanlarında değişik görünümler ortaya çıkabilmektedir.

5.8. Merkezi İş Alanı

Merkezi iş alanı (*Central Business District-CBD*), genellikle şehrin kalbi ve şehrsel ulaşım sistemi için odak noktasıdır. Burası şehrin ticari, toplumsal ve kültürel hayatının merkezidir. Merkezi iş alanı (MİA), şehrin belirgin karakteristiklerinden bir kaçını elinde

bulundurmaktadır. Ancak günümüzde küreselleşmenin yarattığı bazı dinamikler nedeniyle özellikle metropoliten alanlarda merkezi iş sahasında bir çöküş yaşanmaktadır. Kentsel saçaklarda yer alan alış-veriş merkezleri (AVM) nedeniyle MİA'larda ticari faaliyetlerde gerileme yaşanmakta, çok uluslu şirketler ve ulusal hizmet sektöründeki şirketlerin yönetim merkezleri kent çevresine doğru kaçış eğilimi göstermektedir.

Merkezi İş Sahasının Başlıca Özellikleri

- a. Şehrin bu bölümünde, imalat faaliyeti, gazeteler gibi birkaç özel faaliyet alanı dışında yoktur(*İmalatın olmayışı*).
- b. Merkezi iş sahası, büroların bir araya toplandığı bir alandır. Zira çalışanlar ve müşteriler için merkezi yerler kaçınılmazdır. Bürolar, belli kuşaklarda yer tutma eğilimindedir(*Büroların bir araya toplanması*).
- c. Binalarda çok katlı gelişme söz konusudur. Yüksek arazi fiyatları, binaların yukarıya doğru(*dikey*) gelişimini teşvik etmektedir. Bu yüzden merkezi iş sahasının gerçek alanı(*çok katlılık nedeniyle*) yataydaki alanından çok daha fazladır(*Binalarda çok katlı gelişme*).
- d. Merkezi iş sahalarından yayaların daha fazla yararlanması sağlanmaya çalışılmıştır. Onun içindir ki, 1960'lardan beri şehirselleşme yönetimi, merkezi iş sahası içinde araç hareketlerine sınırlandırma getirmiştir. Yayalara açık olma(*Pedestrianizasyon*), tehlikesizce alış veriş yapma anlamına gelir. Bazı kasaba ve şehirlerin merkezleri bu niteliğini kaybetmiştir(*Yaya öncelikliliği*).
- e. Merkezi iş sahalarında geniş ölçekli yeniden yapılaşma söz konusu olmaktadır. Kimi binaların yerine yenilerinin yapımı için, alan temizlemesi gerçekleştirilmektedir. Bazı durumlarda merkezi iş sahası, şehrin içine yayılma eğilimi gösterir ki, bu, oturma alanlarıyla uyumsuzluk yaratır. Yeniden yapılanma(*gelişme*), bazı işlerin azalmasına yol açarak merkezi iş sahasının merkezini de değiştirebilir (*Yeniden gelişme*).
- f. Çok katlı bloklar nedeniyle, merkezi iş sahasında araziden yararlanma tarzında değişiklikler olur. Böylece dikey bir kuşaklanmadan bahsedilebilir. Genellikle mağaza ve hizmetler alt katlarda toplanmışlardır(*Dikey kuşaklanma*).

- g. Yüksek kiralar, merkezi iş sahasında daha az sayıda insanın ikâmet etmesi sonucunu doğurur. Onun için merkezi iş sahası, çoğu kere geceleri ıssız, cansız bir alan görüntüsü verir. Ama bazı büyük şehirlerde lüks apartman daireleri bu kesimde yer alabilir (*Düşük ikâmetgah nüfusu*).
- h. Perakende satış yerleri, genelde merkezi iş sahasında bir araya gelir. Kalabalık nüfus, mağazaların büyüklük ve çeşitliliği, bu tarzda bir ticareti bir araya getirmiştir. Merkezde, büyük mağaza zincirlerinin halkaları olan şubeler, hâkim durumdadır. Özel birtakım iş yerleri, ulaşılabilirlik derecesi daha düşük yerlerde bulunmaktadır (*Perakende satıcıların toplanması*).

5.9.Kentsel Etki Alanı

Kentsel yerleşmeler, tecrit edilmiş halde değildirler. Zira her kasaba ya da şehrin, onu çevreleyen alan ile fiziksel, ekonomik ya da toplumsal bir bağı vardır. Bu karşılıklı etkileşim, çift taraflı fayda sağlayacak hareketlerin yardımıyla gerçekleşir. Bunun içindir ki, insan, mal, para ve bilgi akışı şeklinde, merkezi bir şehirselleşmenin çevresindeki alana, çevresindeki alanın da bu yerleşmelere etkileri söz konusudur. Bu tip işlevsel bölgeler; etki alanı, etki kuşağı, şehre bağlı alanlar ve şehirselleşen alanlar gibi çeşitli isimlerle anılırlar. Bir etki alanı, diğer taraftan hem kırsal hem de kentsel alanları içerir. Bu etki alanı, bir merkezi kent tarafından etkilenir ki, karakteri de bu kentin yapısı ile belirlenir.

5.9.1.Kentsel Etki Alanlarıyla İşlevsel İlişkiler

Tarımsal ilişkiler: Çevredeki kırsal alanlar, bir kasabaya gıda maddeleri, özellikle meyve, sebze ve süt ürünleri temin ederler. Karşılığında kasaba onların tarımsal ürünleri toplama ve pazarlama merkezi rolü oynar.

Endüstriyel ilişkiler: Şehrin fabrikaları çevreden sağlanan ham maddeleri mamul hale dönüştürebilir (*kereste atölyeleri, demir işleri, konserve endüstrisi vb.*). Yakındaki dar bir kırsal alan, tarım aletleri, suni gübre, ulaştırma araçları gibi, kasaba tarafından sağlanan imkânlardan yararlanırlar.

Ticarî İlişkiler: Çevredeki alanlar, bir kasabanın dükkânlarının müşterilerinden bir bölümünü oluştururlar. Karşılık olarak kasaba, mesleki ve sağlıkla ilgili özel hizmetleri onlara verirler.

Günübirlik Seyahat İlişkileri: İnsanlar çalışmak üzere, belki biraz uzak mesafedeki küçük kasabalar ya da küçük köylerden şehre doğru seyahat ederler. Ters yönde ise, bazı kasaba sakinleri, iş için çevredeki kırsal alanlarda kurulu küçük ölçekli endüstri tesislerine gidebilirler.

Toplumsal İlişkiler: İnsanlar çevredeki alanlardan kente, sunulan eğlence, dinlenme ve kültüre dair (tiyatro, müze vb.) imkânlar için gelirler. Pek çok şehir sakini, aksi yönde kırsal bölgeye veya kıyılara piknik, eğlence ve gezmek üzere seyahat ederler.

5.9.2. Kentsel Etki Alanlarının Büyüklük ve Şekli

Christaller'in teorik pazar alanının aksine, etki alanları, merkezi yerlerin nüfus ve fonksiyonlarına göre ne düzenli şekillenmiş ne de aynı büyüklüktedir. Bazı şehir etki alanları, yer şekillerine bağlı olarak şekillenir. Bu alanlar vadiler boyunca uzanabildiği gibi, dağlar, akarsular ya da kıyı çizgileri tarafından kesilmiş olabilir. Bazıları ulaşım ağına bağlı şekil kazanır. Demiryolu istasyonları yakınında genişler veya yıldız şeklini alacak tarzda ana yollar boyunca uzanır. Bazı şehir etki alanları küçük, diğer bir kısmı ise, çok büyüktür. Kimi kasabaların çevrelerindeki bölgelerle güçlü fonksiyonel bağlantıları olduğu halde, bir bölümünün bu bağlantıları zayıftır.

Şehir etki alanlarının büyüklüğünü etkileyen birçok etmen vardır. Bu etmenler, kasaba ve şehirlerin kendi karakterini, sunulan şehrsel imkânları, iş yapısını ve bölgenin nüfus yoğunluğunu içermektedir. Büyük şehrsel yerleşmelerin genelde geniş, küçüklerin dar etki alanları olmasına rağmen, eşit büyüklükteki yerlerin aynı genişlikteki alana hizmet vermesi gerekmemektedir. Aynı büyüklük ve fonksiyonlara sahip bu yerleşmelerin kendi bölgeleri üzerinde eşit bir etki ortaya koymaları söz konusu değildir.

Endüstri ve madencilik kasabaları, bazı küçük karma fonksiyonlu kasabalardan daha az alışveriş imkânı sağlarlar. Bu nedenle de daha sınırlı bir etki alanları vardır. Diğer bir kısım kasabalar, kendi çevreleri üzerinde, orantısız genişlikte etki ortaya koyarlar. Ulaşım merkezleri, idari merkezler veya turistik konaklama yerleri bu durumdadır.

Bir kasabanın istihdam yapısı, iki unsurun bileşimi olarak değerlendirilebilir. Şehirde, ihracat amaçlı mal ve hizmet üretimi için çalışanlar (*city-forming*) ile sadece şehir nüfusunun ihtiyaçları için çabalayanlar (*city-serving*) yer almaktadır. İkincisinin varlığı, birincisinden kazanılan gelirlere bağlıdır. İlk anılan sektörlerde çalışanların oranının yüksek olduğu bir kasaba, normalde bu oranların düşük olduğu başka bir kasabadan, daha geniş bir alanı etkileyecektir. Turistik konaklama merkezleri bu son duruma örnek oluştururlar.

Nüfus yoğunluğunun bir hayli düşük olduğu ya da kasabalar arasındaki mesafenin arttığı alanlar geniş, nüfus yoğunluğunun yüksek veya kasabalar arasındaki mesafenin azaldığı bölgelerde dar şehir etki alanları üretme eğilimindedirler.

Etki alanlarının büyüklüğü ve şekli, yerleşmeden yerleşmeye değişir. Bu kavram dinamiktir ve ekonomik, sosyal, teknolojik şartlara göre değişikliklerle karşılaşılır. Ulaşım, şehirselleşme imkânları ve insan davranışındaki gelişmeler böyle bir değişikliğin nedenleri olabilir. İnsan taşımacılığının gelişmesi veya motorlu araç kullanımının yaygınlaşması, şehir etki alanını genişletecektir. Buna karşılık kötüleşen ulaşım, ters etki yapacaktır. Benzer şekilde, yeni bir otoyol bölümü ya da köprünün açılışı, şehrin etkisini alansal olarak artıracaktır. Yeni hizmete girmiş bir alışveriş merkezi, bir kente daha uzaklardan gelecekleri cesaretlendirirken, herkesin sevdiği bir mağazanın kapatılması, şehrin kendine çektiği alanı daraltıcı etkide bulunabilir. Örnekler çoğaltılabilir. Kısacası kent etki alanının büyüklüğü ve şekli, mekânda olduğu kadar, zaman içinde de farklılık gösterir. Bu etki alanları, her hangi bir zaman kesiti için benzersizdir denilebilir.

6.Günümüzde Yerleşme Sistemlerinde Yaşanan Dönüşümler

Günümüz dünyasında ve dolayısıyla yerleşme sistemlerinde önemli değişim ve dönüşümler yaşanmaktadır. Bunları açıklarken genellikle dört temel toplumsal süreçten yararlanılmaya çalışılmaktadır.

1.Ulus devletler dünyasından küreselleşmiş bir dünyaya geçiş. Haberleşme ve ulaşım alanındaki büyük teknolojik gelişmeler, her türlü toplumsal ilişkide uzaklığın caydırıcılığını azaltmış ve ülkelerin sınırları akım ilişkileri üzerindeki denetleyiciliklerini önemli ölçüde kaybetmiştir. Bir ülke içinde yaşayanların kaderi üzerinde ülke dışında alınan kararların belirleyiciliği büyük ölçüde artmıştır.

2.Sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçiş. Bilgisayar teknolojisindeki gelişmeler, bilgiyi üretim faktörlerinden biri haline getirmiştir. Bu gelişme, insanın potansiyelini ve yapabilirliğini arttırmıştır. Endüstri Devrimi, insan kapasitesini kaslarının uzantısında arttırmışken, Bilgi Devrimi, bu kapasiteyi insan beyninin uzantısında güçlendirmektedir.

3.Kitlesele (Fordist) üretimden esnek üretime geçiş. Endüstriyel üretim süreçlerinde, belli bir üretimde uzmanlaşmış makinelerle, ölçek ekonomilerini en çoğa çıkarmaya çalışan, niteliksiz emeğe dayanan seri kitlesele üretimden, genel kapasiteli makinelerle, dışsal ekonomileri en çoğa çıkarmayı hedefleyen, nitelikli/çok yönlü emeği kullanan, tüketici taleplerine duyarlı, çeşitlenmiş üretime geçilmektedir.

4.Modern düşünceinin aşınması ve post-modern yaklaşımların önem kazanması. Modernizm, bilim, ahlak ve estetiği birbirinden ayrı otonom alanlar olarak görmekte, her üç alanın da evrensel geçerliliği olacak şekilde kurulabileceğini varsaymaktadır. Sorunlara her yerde bilimsel yaklaşımlarla en doğru çözümler üretilebileceği iddiasındaydı. Modernizmin aşınması ile artık yerel bilginin önemi, çoklu çözümlerin mümkün olduğu fark edilmeye başlanmıştır. Bu da demokrasinin çoğulcu ve katılımcı süreçlere açılmasına imkân tanımaktadır (Tekeli vd., 2006: 12).

6.1.Ulus Devletler Dünyasından Küresel Bir Dünyaya Geçiş

Küreselleşme sözcüğü, 20.yüzyılın sonlarında çok geniş kapsamda pek çok süreci tanımlamak için kullanılan bir metafordur. Eski uluslar arası kapitalist dünyanın ulus devletlere dayalı işbölümünün yıkılması ve yerine ülke sınırlarıyla kısıtlı olmayan ağlar şeklindeki akımlar ve bağlarla bütünleşmiş yeni bir küresel (ulus üstü) kapitalist ekonominin oluşması, küreselleşme sürecinin en belirgin özelliğidir. Küreselleşmenin genelde üç gelişmenin ürünü olduğu kabul edilmektedir.

1.Kapitalist sanayi üretiminin çok büyük boyutlara ve kapsama ulaşması ile uluslar arası şirketlerin yatırımlarını yönlendirdikleri Doğu Asya ülkeleri gibi yeni sanayileşen ülkelerin ortaya çıkması. Artık birçok malın üretimi değişik ülkelerde üretilen parçaların bir araya getirilmesiyle meydana gelmektedir. Bir bakıma post-Fordist üretim biçiminin karakteristik özelliklerinden olan yatay yeniden bütünleşme tüm küresel mekânda gerçekleşmektedir.

2.Dünyanın birçok eski sanayi bölgesinin sanayisiz hâle gelmesi. Gelişmiş ülkelerde özellikle emek-yoğun sanayiler, küresel rekabete dayanmayıp işçi ücretlerinin çok daha ucuz olduğu ülkelere gittiği için buralardan ayrılan sanayinin bıraktığı alanları sanayiden farklı kullanışlar için geliştirmeyi amaçlayan projeler uygulanmaktadır. Bölgesel ticaret, iş ve eğlence merkezleri kurulması, en yaygın uygulanan projelerdir.

3.Emek yoğun sanayilerin terk ettiği gelişmiş ülkelerde daha önce olmayan sanayilerin ortaya çıkması. Özellikle bilgisayarla ilgili çok nitelikli işgücü gerektiren yeni teknolojilere dayalı sanayiler, başta ABD olmak üzere gelişmiş ülkelerin belirli yörelerinde sanayi alanları oluşturmaktadır.

Küreselleşmenin iki boyutu, sermayenin küreselleşmesi ve işgücünün küreselleşmesi olarak tanımlanabilir. Bu süreçte ulus devletlerin ekonomik egemenliği azalmıştır. Sermayenin küreselleşmesinde üretim, ticaret ve finans konularındaki tartışmalar yoğunluk kazanmıştır. Üretimle ilgili olarak sanayi sermayesinin genişlemesi, nüfuz etme kapasitesinin artması ve ağlar şeklinde örgütlenmesi küreselleşmenin bugünkü aşamasının en önemli özelliğidir.

Küreselleşme sürecinde ticaret rejimlerinde liberalleşme önem kazanmış, bu kapsamda ulus devletler ithal ikamesine dayalı korumacı politikaları terk ederek uluslar arası mal akımı ve ticaretini kolaylaştıran politikaları benimsemişlerdir. Diğer taraftan uluslar arası ticaret sisteminde önemli yeni düzenlemeler olmuş ve Avrupa Birliği, NAFTA gibi bölgesel bloklar kendi içlerinde gümrüksüz ticaret olanakları sağlamak suretiyle iç pazarı genişleterek firmaların üretim etkinliğinin arttırmayı ve uluslar arası ticarete rekabet edebilme kapasitelerini geliştirmeyi amaçlamışlardır.

Dünya finans sisteminin entegrasyonunu ve küresel düzeyde sanayi, ticaret ve finans sermayelerinin sorunsuz döngülerini sağlamak için güçlü uluslar arası kuruluşlar yaratılmıştır. Finans kuruluşlarının dünya çapında ticaret ve iş merkezleri, turizm tesisleri gibi taşınmaz mallara yatırıma da yöneldiği bölgeler ve ülkeler düzeyinde yapılan analizlerde görülmektedir. Örneğin Avrupa'da ABD ve Doğu Asya ülkeleri kökenli yatırımların payı hızla artmaktadır. Dünya kentlerinin yeniden şekillenen hiyerarşisi içinde küresel ekonominin finansman operasyonlarının politik ve ekonomik yönetimlerini sağlayan komuta merkezleri bu kentlerde yer almışlardır.

Sermayenin küreselleşmesinden çok sık söz edilmesine karşın, emeğin küreselleşmesi özellikle gelişmiş ülkeler tarafından engellenmek istenmektedir. Gelişmiş ulus-devletler sınırlarını dünyadaki eşitsiz gelişmeyi sürdürmek için insan akımlarını engellemekte kullanmaktadırlar. Ama bu denetimler her zaman başarılı olmamaktadır. Ülkeler hatta kıtalar arası yasal veya kaçak işgücü yer değiştirmeleri ve gönüllü olanların yanı sıra zorunlu göçler işgücünün yeryüzü mekânındaki dağılımını sürekli olarak değiştirmektedir. Başka ülkelere misafir işçi getirilmesi yer yer sürmektedir. Diğer taraftan fakir ülkelere zengin ülkelere kaçak işçi götürme yer altı dünyasının önemli bir uğraş alanı haline gelmiştir. Bölgesel savaşlar ve doğal afetler ise mülteci akını yaratmaktadır. Bu nedenlerle kaçak işçi ve mülteci sorunları dünyanın gündemini daha fazla meşgul eden ve BM gibi uluslar arası kuruluşların üzerinde daha fazla çaba sarf ettikleri konular haline gelmiştir. Böylece işgücü piyasaları ülke sınırlarının denetleyiciliğini zayıflatacak yönde etkiler yaratmaktadır.

Sermayenin ve işgücünün küreselleşmesi, kent mekânlarının ekonomik, politik ve kültürel olarak bugüne kadar görülmemiş şekilde heterojenleşmesine yol açmıştır. Küresel yatırım sermayesi ile bilgi akımları, göçler ve teknolojik buluşlar, kent mekânını ve yerel sermaye-emek ilişkilerini yeniden şekillendirmektedir. Yeni sanayi mekânları oluşurken, sınıf kimlikleri yeniden tanımlanmakta ve kentlerde sınıfsal-mekânsal ayrışma yeniden biçimlenmektedir. Bu gelişmelerin sonucu olarak günümüzde oldukça farklı bir kent mekânı, kentlerde yeni sosyal hareketler ve kentlerin yönetimine ilişkin yeni yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.

Küreselleşme olgusunu, kuramsal ve pratik bakımlardan açıklayan yeni epistemolojik ve politik yaklaşımlar oluşmaktadır. Glokalization (Küyerelleşme) terimi bu kapsamda ortaya çıkmıştır ve yerelin küresele, küreselin yerele katılması anlamında kullanılmaktadır. Böyle bir terminolojinin çıkış nedeni, küreselleşme ve yerelleşmenin birbirinden kopuk, ayrı süreçler olarak ele alınmasına olan tepkidir. Bu terimin ortaya atılmasıyla vurgulanmak istenen, küreselleşmenin dünya ölçeğinde bir olgu olmasına karşın insan ölçeğinden başlamak üzere her düzeyde yerelleşmesidir. Ayrıca insanların faaliyetleri ve düşünceleri yerel olmasına karşın bu faaliyet ve düşünceler yaşanan kentten başlamak üzere küresel düzeye kadar çıkan ölçeklerdeki faaliyet ve düşüncelerden

etkilenmekte ve bunları etkilemektedir. Küreselleşme bir taraftan üstten gelen bir güç şeklinde piyasaları ve üretim sistemlerini devletler üstü rekabet kriterlerine göre düzenleyip sermaye akımlarını yönlendirirken, aynı zamanda uluslar arası firmaların piyasaya girmelerini mekânsallaştıran ve üreticilerin potansiyellerinden yararlanmayı amaçlayan girişimleri kapsamaktadır.

6.2. Kitlesele (Fordist) Üretimden Esnek Üretime Geçiş

Kitlesele üretim, sanayi toplumunun simgesi olarak kabul edilmiştir. Ölçek ekonomilerinden yararlanarak büyük boyutlara ve üretim kapasitelerine ulaşan fabrikalarda üretim, belirli işleri yapmak için geliştirilmiş makinelerle ve Taylorist işbölümü ve disiplini içinde yapılmaktaydı (Tekeli vd., 2006: 13). Düşey bütünleşme olarak tanımlanan süreçle üretimin hemen her bölümünün aynı fabrikanın çatısı altında gerçekleştirilmesinin ölçek ekonomileriyle desteklenmesi büyük ölçekli fabrikaların ortaya çıkmasının önemli bir nedeniydi. İşbölümünün üretimi rutinleştirerek basitleştirmesi toplumda mavi yakalı işçi sınıfının oluşmasına yol açmış, kitlesele nitelik kazanan sanayi üretimiyle birlikte hizmetler, finansman kuruluşları ve yönetim hizmetlerindeki hızlı gelişmeler ise beyaz yakalı işgücünün sayısı ve toplam işgücü içindeki payının hızla artmasına neden olmuştur. Kent mekânıyla ilişkili olarak sanayi bölgeleri ve tek başlarına kurulan fabrikalar genellikle kentlerin uç alanlarında, yöre kent türü konut yerleşmelerine yakın konumlarda yer alırken, beyaz yakalıların çalıştığı kent merkezleri ise burada kentin ve hatta metropoliten alanın bütününe hizmet eden ticaretin de konumunu güçlendirmesiyle hem alansal hem de yapı yoğunluğu bakımından bir artış göstermiştir.

Fordizmin krize girmesiyle bu üretim biçimindeki düşey bütünleşmenin yerini düşey ayrışma almaya başlamış, bunun sonucunda sanayi üretiminde yatay yeniden bütünleşme olarak tanımlanan bir ilişki içinde çok sayıda farklı kuruluş arasında belirli bir iş bölümü ve işlevsel ilişki halinde gerçekleştirilmesi eğilimi hâkim olmaya başlamıştır. Birçok ülkede böyle ilişkiler içindeki kuruluşları barındıran sanayi kompleksleri veya sanayi bölgeleri ortaya çıkmıştır. Bu gelişmelere paralel olarak yeni bir esnek uzmanlaşma ve esnek sermaye birikim rejimi ortaya çıkmış ve hızla yaygınlaşmıştır. Fordizmin kriziyle birlikte Fordist düzenleme sistemi de çöküntüye uğramıştır (Tekeli vd., 2006: 14). Günümüzde bu gelişmeleri içeren dünya ekonomik düzenini tanımlayan kavram post-

Fordizmdir. Bu kavram, çağdaş kentsel endüstriyel kapitalizmin ortaya çıkan yeni biçim ve karakteristik eğilimlerini geniş kapsamda tanımlamaktadır.

Post-Fordizmin önde gelen özelliğinin esneklik olduğu sanayi coğrafyası literatüründe vurgulanmaktadır. Esnekliğin artması yeni teknoloji bölgelerinin, uzmanlaşmış el emeğine dayalı sanayi bölgeleriyle finans, sigortacılık ve gayrimenkulle ilgili hizmetlerin gelişmesine yol açmıştır. Esnek üretim, üç ana boyutuyla tanımlanmaktadır: teknolojik, organizasyonel ve mekânsal dönüşümler.

Yeni teknolojiler, bilgisayar yardımıyla üretim bantlarının farklı tip malların üretimi için kolayca değiştirilebilmesini, talebi anında karşılayabilecek üretim yapılarının oluşmasını, stoklama, işçilik ve diğer maliyetlerde tasarruf yapılabilmesini mümkün hâle getirmiştir.

Organizasyonel açıdan şirketlerin birleşme ve ayrılmalarının, parçası oldukları ana holdingin yapısına ve işleyişine olumsuz etkiler yapmadan gerçekleşmesi mümkün hâle gelmiştir. Üretimin düşey ayrışması, gerek ürün türlerinde gerekse üretimin örgütlenmesinde çok sayıda yenilik getirmiştir. Teknolojik ve organizasyonel değişiklikler yeni alansal gelişmelere, kent mekânının ekonomisinin yeniden yapılanmasına ve post-Fordist sanayi metropolünün oluşmasına yol açmaktadır. Sanayinin post-Fordist yeniden yapılanması, ABD gibi bazı gelişmiş ülkelerin metropollerinde sosyal ve mekânsal eşitsizlikleri arttırmaktadır. Üretimde işçilik maliyetini düşürme çabası, post-Fordizmin ve esnek üretimin toplumdaki eşitsizlikleri arttırdığı şeklindeki eleştirilerin başta gelen nedenidir. Uzmanlaşmış teknik personel ile bir bölümü kaçak işçilerden oluşan düşük ücretli düz işçilerin arasındaki orta sınıflar hızla erimekte ve sayıca çok küçülmektedir. Bu süreçte bir taraftan işsizlik artarken, diğer taraftan çalışanların gelir düzeyleri arasındaki farklar büyümektedir.

Esnek olarak uzmanlaşan sanayi gelişmiş ülkelerin yanı sıra gelişmekte olan ülkelerde de son yıllarda hızlı ilerleme göstermektedir. Afrika, Asya ve Latin Amerika'nın başarılı sanayi bölgeleriyle ilgili yapılan değerlendirmelerde aşağıda sıralanan özelliklerin başarının başlıca belirleyicileri olduğu ortaya konulmuştur:

1. Uzmanlaşma ve tamamlayıcılık (örneğin düşey ayrışma)
2. Firmalar arasında yatay işbirliği

3.Yerel sosyal ve kültürel ilişkiler dokusunun sürdürülmesi

4.Sanayinin gelişmesi için hükümetler tarafından etkili programların uygulanması

Bu özellikler, yeni teknolojilerin gelişmekte olan ülkelere de kolayca erişerek post-Fordist üretim biçimlerinin buralarda da yaygınlaşmaya başladığını ortaya koymaktadır. Şüphesiz post-Fordist üretim biçiminin yaygınlaşması, özellikle bu ülkelerde Fordist üretimin ortadan kalkması anlamına gelmemektedir. Pek çok büyük ölçekli fabrika üretimini sürdürürken, özellikle yeni kurulan sanayi tesislerinin genellikle öncekilere göre küçük ölçekli ancak daha ileri teknoloji kullanan kuruluşlar olduğu ve yeni oluşan sanayi bölgelerinde yatay işbirliğinin yaygınlık gösterdiği görülmektedir.

6.3.Dünyanın Yeniden Bölgesel Farklılaşması ve Kent Bölgelerin Oluşumu

Yerleşme yapısındaki meydana gelen dönüşüm, üç farklı mekânsal temsil yoluyla ortaya koyulabilir: Alansal ve noktasal dağılım ile ağsal temsiller. Alansal temsil olarak yeryüzünün bölgesel farklılaşmasındaki dönüşüm, noktasal dağılım olarak kentlerin büyüklük dağılımlarındaki değişimler ve bir başka düzeydeki alansal temsil olarak her kentin alanının mekânsal farklılaşmadaki dönüşümleri, son olarak da ağsal temsili kullanarak ulaşım sistemlerindeki değişimler ele alınabilir.

Kentsel bölge kavramı, büyük şehirlerin etrafında bulunan kentsel yerleşme kümelerini tanımlamak için kullanılmaktadır. Bir kent bölgesi (city region), çevresindeki yerleşme kümeleri ile ilişkisinden dolayı hızla büyüyen, büyük bir kent tarafından hâkim olunan ve yukarıdaki ikinci bakışa uyan tüm yerleri kapsamaktadır. Bu yerler işlevsel bakımdan birbirleriyle ilişkilidir. Bazıları uydu kasabası (*commuter town*), bazıları imalat merkezi, bazıları ise, alışveriş ya da yönetsel kasaba olabilir. Fakat ne olurlarsa olsunlar, hepsi sosyal ve ekonomik bağlarla (ve hatta çoğu kere devam eden inşaat alanları ile) birbirlerine bağlılıkları söz konusudur. Böyle bir kent bölgesi, çoğu zaman hafif endüstri tesisleri ile kuşatılır ve gevşek dokulu konürbasyon ya da bir megalopolise bile benzeyebilir.

Geçmiş dönemlerin hâkim tartışması olan endüstriyel kentçilik, endüstriyel bölgecilik şeklinde yeniden formüle edilmektedir. Artık bölge, eskiden olduğu gibi politik-ekonomik süreçlerin bir sonucu değil, günümüzün kapitalist sisteminde sosyal yaşamın temel bir birimi olarak ele alınmaktadır. Bölge içindeki ekonomik faaliyetlerin birbirlerini

etkileyerek ve bölgenin sağladığı piyasa mekanizması içinde elde edilen avantajlarla pozitif dışsallıklardan yararlanarak gelişmeyi (kalkınmayı) sağlamaları Storper (1997) tarafından **reflexivity** kuramıyla açıklanmaktadır. Bu kuram gelişmeyi iki önemli süreçle ilişkilendiriyor. Birincisi, şehir ve bölge ayrımının ortadan kalkması ve yerine bölgesel kentçilik (regional urbanizm) kavramının gelmesi. Toplumsal yaşamın içinde temel hareket unsuru haline gelen bölgelerin yalnızca büyük metropoliten merkezlerin etrafında oluşmadığı, aynı zamanda birbirleriyle bölgesel olarak tanımlanmış kentsel odaklar ağı şeklinde görülmesi gerektiği vurgulanmaktadır. İkincisi, kentsel bölgenin gelişmeyi sağlayıcı kapasitesinin ve gücünün yeniden anlaşılması. Ekonomik faaliyetlerin birbirine yakınlığı, ilişkisi, yerelliği, birbirlerine olan bağımlılıkları ve bir arada bulunmalarının (yığılmalarının) gelişme dinamikleri oluşturduğu, teknolojik buluşların teşvik ettiği ve karşılıklı öğrenmeyi hızlandıran ortamları yarattığı belirtilmektedir. Bu tür ekonomik avantajlar, kentsel bölge içinde ekonomik faaliyetlerin ve yerleşmelerin hızla gelişmesine ve bölgenin, ekonomik ve sosyal yaşamın temel mekânsal birimi haline gelmesine yol açmıştır. Kentsel bölge olarak tanımlanan alan içindeki sanayi ve servisler birbirleriyle işbirliği ve etkileşim içinde yer aldıkları coğrafi alanın kültüründen etkilenerek ve bir bölümü yazılı olmayan yerel bilgiyi kullanarak hızlı gelişme göstermektedir. Diğer bir deyişle kentsel bölge içinde oluşan yığılma ekonomileriyle pozitif dışsallıklar yaratarak ekonomik faaliyetlerdeki gelişmeyi hızlandırmakta ve artık bu gelişmeler metropoliten alanın merkezindeki kent yerine kentsel bölge içinde meydana gelmektedir. Ancak günümüzde kentsel bölgelerin gelişmesi, daha önce açıklandığı üzere küreselleşme dinamikleriyle de ilişkilidir. Bazı ülkelerde belirli bölgeler çok yüksek hızda gelişirken bazı bölgeler gelişmenin dışında kalmışlar yani dışlanmışlardır.

Yığılma ekonomileri ve pozitif dışsallıkların öneminin, düşey ayrışma ve yatay yeniden bütünleşmenin hâkim duruma geldiği post-Fordist üretim biçiminde giderek arttığı ortaya çıkmaktadır. Bir bölümü sanayi bölgeleri halinde örgütlenen birbirleriyle karşılıklı ilişki ve işbirliği içinde faaliyet gösteren sanayi kuruluşları bir arada olmanın ulaşım, taşımacılık ve iletişim maliyetlerinde yarattığı tasarruflardan yararlanmaktadır. İleri teknoloji kullanan sanayi kuruluşlarının gereksinim duyduğu nitelikli teknik personel ve diğer eğitilmiş veya çalışarak beceri kazanmış işgücü bölge içinde sayıca artmakta, bir

kuruluşta çalışarak bilgi ve becerisini geliştiren işgücünü kullanan diğer kuruluşlar dışsal yararlar sağlamaktadır. Gelişen iletişim teknolojilerinin sayesinde kent merkezinde yer almak zorunluluğu ortadan kalkan pek çok araştırma ve servis kuruluşlarının da kentsel bölgede yer seçmesiyle teknolojik gelişme ve buluşlar için uygun ortam, işbirliği olanakları ve yeterli sayıda nitelikli personel arzı sağlanmış olmaktadır. Fordist üretim biçiminde çoğunlukla kentlerin merkezi semtlerinde yer alan araştırma-geliştirme faaliyetleriyle banliyölerde konumlanan sanayi kuruluşları arasındaki ilişki kentsel bölgeye yayılmış olarak sürmektedir. Post-Fordizmin başta gelen özelliklerinden olan üretimde esnek uzmanlaşma, sanayi kuruluşlarıyla araştırma-geliştirme kuruluşları arasındaki işbirliği gereksinimini arttırmıştır.

Dikey bütünleşmenin hâkim olduğu Fordist dönemde, üretimin tümüne yakınının aynı çatı altında gerçekleştirildiği ve çok sayıda mavi yakalı işçi çalıştıran fabrikaların, işçilerin konutlarının bulunduğu kentlere yakın veya buralardan kolay erişilebilir konumda olmalarının sağladığı avantajlar post-Fordist üretim biçiminde ortadan kalkmaktadır. Bunun yerine, sanayide hâkim duruma gelmekte olan yatay yeniden bütünleşme ve esnek uzmanlaşma, üretim, araştırma-geliştirme ve servis kuruluşları arasındaki işbirliğini arttırdığından, bu kuruluşlar beraberce arsa fiyatlarının ucuz olduğu, trafik sıkışıklığı ve otopark sorunlarının yaşanmadığı kentsel bölge içinde yer seçmektedir. Kentsel bölge içindeki ulaşımda rahatlık ve hız artarken maliyetin düşmesi, iletişim olanaklarının yüz yüze ilişki kurulması gereğini büyük ölçüde ortadan kaldıracak şekilde gelişmesi pek çok faaliyetin kent merkezinden koparak kentsel bölgede yer seçmesine yol açmaktadır. Üretimde esnek uzmanlaşmanın etkisi ve dağıtımda, iletişim olanaklarındaki hızlı gelişmenin yardımıyla büyük depolama servislerine gerek bırakmadan malların perakendeciye kısa süre içinde hızla ulaştırılabilmesinin olanaklı hâle gelmesi, gerek sanayi kuruluşları gerekse fabrikalarla perakende satış mağazaları arasında mal akımının çoğunlukla karayolundan TIR ve kamyonlarla taşınmasına yol açmıştır. Bu süreçte demiryollarının yük taşımacılığındaki payı azalmakta, karayollarının payı artmaktadır. Sanayi kuruluşlarının demiryolu güzergâhları üzerinde yer seçmeleri bir avantaj, hatta bir zorunluluk olmaktan çıkması, kentsel bölge içinde yayılmayı kolaylaştırmış ve ulaşım sistemlerinin sanayinin yer seçimindeki belirleyiciliği oldukça azalmıştır.

İş yerlerinin kentsel bölgeye yayılması, beraberinde konutları da getirmekle birlikte, düşük yoğunlukta yerleşme deseninin olduğu bölgelerde etkin bir kamu ulaşım sistemi oluşturulmadığı için işe gidiş-geliş yolculukları çoğunlukla özel araçlarla yapılmaktadır. Bu nedenle işe gidiş-geliş için özel arabasından başka alternatifi olmayan kişileri tanımlayan *tutsak sürücü* kavramı ortaya çıkmıştır. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde kentsel bölgede yer seçen iş yerlerinin çalışanları için servis araçlarıyla ulaşım olanağı sağlamaları özel araca bağımlılığı azaltmaktadır. Zaten özel araç sahipliğinin oldukça düşük olduğu bu ülkelerde herkesin özel aracıyla işe gidip gelmesini beklemenin gerçekçi olmadığı bilinmektedir.

Küreselleşme, kentlerin bölgesi içinde yayılarak sınırlarının kalkması sürecini pekiştirmektedir. Diğer bir deyişle, kentlerin sınırlarının kalkması ölçek ve kapsamalarının genişleyerek küresel nitelik kazanmaları anlamına gelmektedir. Böylece bir taraftan kentsel gelişme mekânsal olarak kentsel bölgelere yayılarak sürerken, diğer taraftan kentler işlevsel olarak küresel üretim, ticaret ve finans faaliyetlerinin parçası haline gelmiştir. Şüphesiz burada sözü edilen kent, kentsel bölge içinde dağılmış faaliyetlerin bütünüdür.

Fordist üretim döneminin belli üretimlerde uzmanlaşmış bölgesel yapıları, yaşanan dönüşümler karşısında önemli krizler geçirmeye başlayınca, dönüştürerek yeni dünya koşullarına uyumlarını yaparken, üretimlerini çeşitlendirerek kentsel dışsallıklarını en çoğa çıkarmaya çalışmışlardır. Dünya mekânının kentsel bölgeler halinde farklılaşması böyle bir gereksinimin sonucudur. Yeryüzü mekânının böyle bir farklılaşması olacağı kabul edilince kentsel bölgeler dışında kalan yörelerin nasıl dönüşüm geçireceği konusunda da belli öngörülerde bulunmak gerekecektir. Geri kalan alanların nasıl bir dönüşüm geçireceğine ilişkin değişik senaryolardan söz edilebilir. Bunlardan biri iyimser bir senaryodur. Dünyada çevreselci kaygıların ağır basması sonucu kentsel bölge dışı alanların sürdürülebilir bir gelişmenin gerekleri doğrultusunda biyolojik çeşitliliğe zarar vermeyen bir yeniden yapılanma öngörmesidir. İkinci ve kötümser senaryo ise, dünyadaki kapitalist gelişmenin eşitsiz büyüme karşısında duyarsızlığını sürdürmesi ya da arttırması kabulüne dayandırılabilir. Bu durumda kent bölgeleri olmayan alanlar dışlanmışların ve yoksulluğun mekânı haline gelebilecektir.

6.4. Kent Nüfuslarının Büyüklük Dağılımlarındaki Değişmeler

Dünyanın yaşadığı dönüşümün mekânsal yönü üzerinde odaklanıldığında geliştirilen açıklamalar doğal olarak mekânın nasıl temsil edildiğine bağlı olmaktadır. Mekânın alansal bölünmelerle temsil edilmesi halinde bölgesel farklılaşmalardaki değişmeler üzerinde durulmak zorunda kalınacaktır. Oysa mekânsal yapının nokta dağılımları (yerleşmeler) olarak temsil edilmesi yolu seçiliyorsa, yaşanan dönüşümler yerleşmelerin büyüklük dağılımlarındaki değişmeler halinde ortaya koyulmaktadır.

Mekânsal yapı, yerleşmelerin büyüklüklerine göre mekânsal dağılımlarıyla betimleniyorsa, bu yapıya ilişkin öngörüler de büyük ölçüde nüfus dinamiklerine ve nüfusun mekânsal yığılma eğilimlerine bağlı olarak yapılmak durumunda kalmaktadır. Böyle bir ele alışıta biri kötümser, ikisi daha iyimser üç senaryo oluşturulması mümkündür.

Kötümser Senaryo: Mega Kentler

Gelecek yıllarda dünya yerleşme sisteminin kaderini belirleyecek olan, gelişmekte olan ülkelerin nüfus dinamikleri olacaktır. Gelişmiş ülkelerin bir kısmında nüfus artışı kendisini yenileme düzeyinin bile altına düşmüş durumdadır. Gelişmekte olan ülkelere ise hala yüksek nüfus artışı ve kentleşme oranları sürmektedir. Nitekim 2010 yılında dünyada 10 milyondan fazla nüfuslu 30 mega kent olacağı, bunların da 23'ünün gelişmekte olan ülkelere bulunacağı tahmin edilmektedir (UNCHS-Habitat, 2001). 1990'ların başında gelişmekte olan ülkelerin kentli nüfuslarının yaklaşık olarak yarısı, nüfusu 1,5 milyon olan 360 kentte yaşamaktadır (Bartone, 1991: 411). 21.Yüzyılın başlangıcında ise bu nüfus büyüklüğünün üstüne çıkan yerleşme sayısının 520 olacağı sanılmaktadır. Bu dünya nüfusunun yaklaşık ¼'ünün bu sayıdaki noktada toplanması demektir. Gelişmekte olan ülkelere kentsel alanlarda kişi başına ortalama kentsel üretim, ülke ortalaması olan kişi başına gayri safi milli hasıladan yüksektir. Toplam nüfus içinde kentlerde yaşayanların oranı arttıkça milli gelirin daha büyük bölümü kentlerde yaratılmış olacaktır. Bu ülkelerin ekonomik dinamiğinin kaynağını kentler oluşturmakla birlikte bu kentli nüfusun yaklaşık olarak ¼ mutlak yoksulluk sınırını altındadır. Günümüz dünyasında gelir eşitsizliği görmezlikten gelinemeyecek bir gerçekliktir. Dünya nüfusunun en zengin % 20'sinin geliri, en yoksul %20'sinin gelirinin 150 katıdır (The Hague Report, 1992). Kısa süre içindeki gelişmelerin bunu değiştirmesi de beklenmemektedir.

Yakın gelecekte dünya yerleşme sisteminin alacağı biçime ilişkin bu kestirimleri küreselleşme, esnek üretim yapma ve bilgi toplumuna geçişin sonucu olarak görmek doğru olmayacaktır. Bu kestirimleri, sözü geçen dönüşümleri dünyanın bir kısmının gerçekleştirip, diğer kısmın gerçekleştirememesinin bir sonucu olarak görmek daha doğru olacaktır. Yerleşme sisteminde nüfusun büyük bölümünün yaşam kalitesi düşük kentlerde yığılması, beraberinde mega kentler kavramının gelişmesini getirmiştir. Bu kavram geleceğe yönelmenin yol göstericisi olmaktan çok, kronik sorunlardan dert yanmanın bir ifadesi olarak kullanılmaktadır.

Günümüz dünyasında büyük nüfus toplanma alanları (agglomerasyonları) sadece nüfus büyüklük gruplarına göre sınıflamak ve bu gruplar içine giren yerleşmeleri aynı kategoride görmek çok yanıltıcı olmaktadır. Bu yerleşmeleri nüfus büyüklüklerine göre sınıflamak yerine denetim güçlerine, sermaye yığılmasına, kentin iç bütünleşmesine, dünya sistemine eklenmesine göre sınıflamak ve farklılaştırmak daha doğru olur. Böyle bir bakış açısı bizi daha iyimser “dünya kenti” ve “küresel kent” senaryolarına götürmektedir.

İyimser Senaryo 1: Dünya Kenti

Kentlerin küresel düzeydeki rollerini, uluslar arası işbölümünün mekânsal organizasyonuna dayanarak tanımlayan dünya kenti kavramı, John Friedmann tarafından geliştirilmiştir. Bu kavramın çıkış noktasını bazı kentlerin küresel sermayenin ana üsleri haline gelmesi oluşturmuştur. Bu kentler arasında zaman içinde değişebilen bir hiyerarşi oluşmakta ve bu kentlerde küresel sermayenin ana üs noktaları olmanın sosyal ve politik sonuçları açığa çıkmaktadır. Friedmann dünya kenti kavramına yedi önermeyle açıklık kazandırmaya çalışmıştır (Friedmann, 1986 ve 1995):

(1) Bir kentin dünya ekonomisine uyumu ve uluslar arası işbölümünde üstlendiği işlevler o kentte ortaya çıkan yapısal değişimlerin belirleyicisi olmaktadır.

(2) Bazı önemli kentler uluslar arası sermaye tarafından ana üs olarak kullanılmakta, küresel üretim ve pazarlama buralardan yapılmaktadır. Bu nedenle dünya kentleri karmaşık bir mekânsal hiyerarşi içinde bulunmaktadır.

(3) Dünya kentlerinin küresel denetim işlevleri, onların üretici sektörlerinin ve işgüçlerinin yapısına ve dinamiğine yansımaktadır.

(4)Dünya kentleri, uluslar arası sermayenin yoğunlaştığı ve birikiminin toplandığı başlıca yerlerdir.

(5)Dünya kentleri yurt içinden ve dışından gelen çok sayıda göçmenin yerleştiği yerlerdir.

(6)Dünya kentleri, sanayi kapitalizminin mekânsal ve sınıfsal ayrışma gibi başlıca çelişkilerinin ortaya çıktığı yerlerdir.

(7)Dünya kentinin büyümesinin yarattığı sosyal maliyetler, devletin bu iş için gelirleriyle orantılı olarak ayırabileceği kaynakların çok üzerinde olmaktadır.

John Friedmann'ın dünya kenti için ortaya koyduğu 7 önerme, bu kentlerin işlevleri ve yapılarıyla ilgili olmasına karşın, kendisinin dünya kenti üzerine yaptığı çözümler, küreselleşmenin kent mekânına etkileri üzerine olmaktan çok, kentler arasındaki bağlantı ve ilişkilerle dünya kentleri hiyerarşisini belirlemeye yöneliktir. Gerçekte küreselleşmenin başta gelen özelliğinin üretim, ticaret ve finansmanın dünya mekânına yayılması ve bu faaliyetlerin hiyerarşik ilişkiler içindeki kentlerden denetlenip yönetilmesi nedeniyle kentler ve bölgeler arasındaki bilgi, sermaye ve mal akışları oldukça büyük yoğunluğa ulaşmıştır. Bu akışlar, kentlerin ve bölgelerin birbirleriyle ilişkisini tanımlamakta olup, aralarındaki ilişkinin yoğun olduğu kent ve bölgelerde küresel pazar için mal ve hizmet üretiminin yoğunlaştığı görülmektedir. Küreselleşmenin kentlerin gelişmeleriyle ekonomik, sosyal ve mekânsal dönüşümlerinin önde gelen belirleyicisi olduğu günümüzde kentler ve bölgeler arasındaki ilişkilerin araştırılması, kentlerin küresel düzeydeki rollerini, bununla ilişkili olarak da yapısal özelliklerini, gelişmelerini ve dönüşümlerini anlamaya ve tanımlamaya olanak vermektedir.

Dünya kentleri senaryosunda dünya nüfusunun az sayıdaki büyük kentlerde toplanması öngörüsü dile getirilmektedir. Ama dünya kenti kavramı, mega kent kavramından farklı olarak bir yakınmanın değil, geleceğe dönük bir programın işaretini veren bir iyimserliği taşımaktadır.

İyimser Senaryo 2: Küresel Kent

Küresel kent senaryosu hakkındaki yazında belirleyici faktör, küresel ekonomik operasyonların yönetimini ve uzmanlaşmış hizmet işlevlerinin görülmesini sağlayan, sınırları aşan küresel kentler ağıdır. Bu nedenle, gerçekte bu senaryoda tek bir küresel

kentten değil, bir küresel kentler ağından söz edilmektedir. Her küresel kent ancak bir ağın parçası olarak var olmaktadır (Sassen, 2003). Sassen (2003), küresel kent modelinin yedi temel hipotezini şu şekilde tanımlamıştır:

(1)Küreselleşmeyle ekonomik faaliyetlerin coğrafi dağılımı ve birbirleriyle bütünleşmesi geliştikçe, şirketlerin faaliyetlerinin merkezden yönetimi, koordinasyonu, servisi ve finansmanı çok daha önemli ve karmaşık duruma gelmiştir.

(2)Merkezi işlevlerin karmaşıklık düzeyi yükseldikçe, şirketlerin kendi yönetim merkezlerinde tüm işleri yapabilmelerinin imkânsızlaşması nedeniyle muhasebe, hukuk, halkla ilişkiler, bilgisayar programcılığı, telekomünikasyon ve diğer benzeri hizmetleri yüksek düzeyde uzmanlaşmış servis şirketlerinden satın almaları anlayışı gelişmiştir.

(3)Sözü edilen servis şirketlerinin çok karmaşık ve küreselleşmiş piyasadaki faaliyetleri, yığılma ekonomileri oluşturabilmektedir. Bu şirketlerin kompozisyonu, yetenekleri ve farklı alanlarındaki uzmanlıkları, kentlerin belirli çevrelerini bilgi merkezi haline dönüştürmüştür. Böyle bir kentte bulunmak, başka bir şekilde tekrarlanamayacak bilgi ortamında yaşamak anlamına gelmektedir.

(4)Şirketlerin karmaşık ve standartlaşmamış hizmetleri kendi bünyelerinde sağlamak yerine dışarıdan satın alma eğilimleri geliştikçe, yığılma ekonomileri ve bunun sonunda kent merkezlerine olan bağımlılıklar ortadan kalkmaktadır. *Küresel kentin anahtar sektörü, yüksek uzmanlaşma düzeyine erişmiş ve ağlar şeklinde örgütlenmiş hizmet sektörüdür.*

(5)Uzmanlaşmış servis şirketleri küresel düzeyde hizmet sundukları için ağlar şeklinde örgütlenmiş küresel iştirakler ve ortaklıklardan oluşmaktadır. Bunun sonucu, ülke sınırlarının ötesinde kentler arası ilişkiler ve ağların ortaya çıkmasıdır. Bu gelişme ülkeler arası kentsel sistemin oluşması olarak da tanımlanabilir. Böyle bir gelişme, kentlerin ekonomik gelişmesinin kendi hinterlandları ve ülkeleriyle ilişkili olmaktan uzaklaştığı anlamına gelmektedir.

(6)Yüksek düzeyde profesyonellerin ve yüksek kârlar elde eden uzmanlaşmış şirketlerin varlığı kentlerde mekânsal ve sosyo-ekonomik eşitsizliği arttırmaktadır.

(7)Uzmanlaşmış hizmet sunan şirketlerin yanı sıra enformel bir hizmet sektörü de gelişmektedir. Bunun nedeni, daha küçük ölçekli yerel şirketlerin, küreselleşen uzmanlaşmış şirketlerle formel piyasada rekabet edememeleridir.

Sonuç olarak, küreselleşmenin küresel kent kavramıyla ele alınması, birinci olarak küresel ekonominin yönetimi, servisi ve finansmanının vurgulanmasını doğurmaktadır. İkinci olarak, küreselleşmeyi incelerken kent üzerinde yoğunlaştığında, üst düzey profesyoneller ile dezavantajlı kesimler arasında giderek artan gelir ve güç eşitsizliği gündeme gelmektedir. Üçüncüsü küresel kent kavramı, aynı zamanda ekonominin ağlar şeklinde örgütlenmesine işaret etmektedir. Çünkü finans, uzmanlaşmış hizmetler, yeni çoklu medya sektörü ve telekomünikasyon hizmetleri, özellikle farklı kentlerde yer ararak aralarında ağlar oluşturmaktadır. Küresel finans, hukuk, muhasebe, telekomünikasyon gibi hizmetler ülke sınırlarını aşan konularla ilgilenmektedir. Dördüncü olarak ülke sınırlarını aşan ağsal ilişkilerden söz ederken, benzer ilişkilerin politik, kültürel, sosyal vb alanlarda da giderek geliştiğinin altının çizilmesi gerekmektedir.

6.5.Yerleşme Formunun Yeniden Yapılanması

Mekânın alansal ve noktasal dağılım olarak temsilinin ortaya çıkardığı iki kavram arasında bir geçiş kurulabilir. Büyük bir kenti, bir nokta olarak değil de bir alan olarak gördüğümüzde, bu alandaki farklılaşmalarla kentin biçiminin yeniden yapılanması açıklandığında kentsel bölgeye geçişin dinamikleri de açıklanmış olur.

Sanayi üretiminde post-Fordist üretim biçimine geçişin ortaya çıkardığı bölgesel kentleşme ile küreselleşme sonucunda kentlerinin sınırlarının kalkması büyük ölçüde aynı anlama gelmektedir. Yerleşmelerin coğrafyada yayılım biçimleri ile ekonomik ve toplumsal faaliyetlerin mekânsal farklılaşması yukarıda açıklanan nedenlerle değişmektedir. Eski yerleşme yapıları iki mekânsal sürecin etkisiyle yeniden yapılanmaktadır. Birlikte etkili olan bu iki süreç:

(1)Yersizleşme veya yere bağı azalması (deterritorialization).

(2)Yeniden bir yerle ilişkilendirme (reterritorialization) dir.

Yersizleşme kavramı, bir yere veya mekânla ilişkili toplumlara (aile, mahalle, kent, metropol, bölge ve hatta ülke) bağı zayıflaması, hatta kaybolması anlamında

kullanılmaktadır. Bazıları bu kavramı sınırların olmadığı bir dünyanın yaratılması ve coğrafyanın sonu anlamında kullanmaktadır.

Yeniden bir yerle ilişkilene kavramı ise; yeni biçim ve ilişkiler içinde sosyal mekânsallık ve bir yere bağlı kimlik oluşumu anlamında tanımlanmaktadır. Çoğu kez bu oluşumlar, eskisinin yenilenmesi olmayıp yeni yapıların ortaya çıkması şeklinde gerçekleştiği vurgulanmaktadır. İki süreç birlikte, eski yerleşme kalıplarının yerini yenilerinin almasını sağlamaktadır.

Yerleşme kalıplarındaki değişikliklerden ilki, gelişimi kentsel bölgeye yayılan kentlerin sınırlarının ve nüfus büyüklüklerinin belirlenmesinin imkânsız hale gelmesidir. Dünya kenti hiyerarşisinde üst sıralarda yer alan bazı kentlerin nüfusları, bugüne kadar görülmemiş boyutlara ulaşmıştır. Ülkeler düzeyinde de küresel ilişkilerin odak noktası olan kentlerde sanayi ve hizmetler, diğer kentlere göre daha hızlı gelişirken, bu kentlerin nüfusları da öteki kentlerden daha hızlı artmaktadır. Gelişimin kentsel bölgeye yayılması nedeniyle kent sınırları anlamını yitirmiştir.

Fordist üretim biçiminin hâkim olduğu dönemde finans kuruluşları, merkezi ve yerel yönetimlere ait kuruluşların büyük bölümü ve şirket merkezleri, kentlerin merkezi iş sahalarında yer seçmişlerdi. Kentlerin merkezi iş alanları güçlenirken, 19.yüzyıl sonlarında başlayan yöre kentleşme (banliyöleşme) hareketi giderek hız kazanmıştır. Üst ve orta gelir grupları, yatakhane kentlerine dönen yöre kentlerde yer alırken sanayi de kentlerin uç alanlarına/çeperlerine taşınmış, konut ve sanayi ile birlikte ticaret, diğer bazı tüketim, kültür ve iş hizmetleri de yöre kentlere yerleşerek buraların yaşam kalitesinin yükselmesine katkıda bulunmuşlardır. Kentlerin mekânsal yapısındaki bu gelişmeler, hem beyaz yakalıların çalıştığı iş yerlerini kent merkezinde konumlandırarak güçlü kent merkezlerinin oluşmasına hem de sanayi, bazı iş yerleri ve konut alanlarının kent çeperlerine saçılmasını (desantralizasyonunu) özendirerek yöre kentleşmenin ve kentlerin saçaklarında sanayi bölgeleriyle diğer çalışma alanlarının oluşmasına katkıda bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Kentsel gelişimin kentsel bölge içine yayıldığı, kent merkezlerinin yoğunluğunun azalarak kısmen boşalma sürecine girdiği günümüzde, yöre kentler de artık kentlerin uç alanlarını oluşturmaktadır. Kentsel bölgede, kır-kent ayrımının ortadan kalktığı ve bu bölge

tümüyle kentleşme sürecine girdiği için; yoğun kent merkezi, düşük yoğunluklu yöre kentler ve kent çevresinde sanayilerden oluşan kent yapısı, artık devrini tamamlamış olmaktadır. Yöre kentler, kentsel bölge içinde az yoğun yerleşme niteliklerini korumakta, ancak kentin uç alanları olarak tanımlanamamaktadır.

Kentsel bölgeye yayılan kentsel gelişme sürecinde, ticaret merkezleri ve ofis binalarından oluşan alt merkezler ortaya çıkmaktadır. Kent merkezlerinin boşalmasıyla ilişkili olan bu oluşum, yer yer talebin üzerinde gayrimenkul (taşınmaz) arzına yol açmaktadır. Literatürde sınır kenti (edge city) olarak isimlendirilen bu merkezler, kentsel bölgeye dağılmış konut ve iş yerlerinden kolay ulaşılabilen ana ulaşım eksenlerinin kenarında veya yakınlarında kurulmaktadır. Böylece kentsel bölgenin sınırı, merkezindeki kentin de sınırı olurken, konut ve sanayinin yanı sıra ofisler ve ticari kuruluşlardan oluşan alt merkezlerde kentsel bölgenin önemli arazi kullanışları haline gelmişlerdir. Kentler, iş yerleri, konutları ve hizmetleriyle kentsel bölgeye yayılırken, merkeze yakın semtler işsiz, dar gelirli ve etnik özellikleri nedeniyle dışlanan gruplara kalmaktadır.

Günümüzde gelişmiş ülkelerin metropollerinin mekânsal yapılarında önemli değişiklikler ortaya çıkmaktadır. Metropolitan merkezin banliyölerinden kırsal alana kadar uzanan bölgede yer alan çok sayıda yerleşme, telefon, TV, bilgisayar/internet gibi elektronik araçlar ve medya olanaklarıyla birbirlerine bağlanarak ekonomik ve kültürel bütünlük oluşturmaktadır. Kentsel bölge olarak tanımlanan birbirleriyle sıkı ilişki içindeki yerleşmelerin yer aldığı oldukça geniş bir alanda önceden metropolitan merkezde yer seçmiş pek çok faaliyet yeni yerler edinmektedir. Merkezden kentsel bölgeye göç ederek desantralize olma süreci, hem sanayi ve hizmetler gibi çalışma alanları hem de konutta görülmektedir. Kentsel bölgenin metropolitan merkeze göre sınırları, ulaşım ve iletişim araçlarının hız ve etkinliğinin artması ve giderek daha çok faaliyetin metropolitan merkezden uzaklaşmasıyla genişlemektedir. Çoğu kamu ulaşım hatlarından uzakta yer seçen iş yerlerinde çalışanlar için işe gidiş geliş yolculuklarını özel araçla yapmak tek seçenek haline gelmektedir.

Metropolitan merkezden kentsel bölgeye yayılma sürerken merkez yeniden biçimlenmeye hazır hale gelmektedir. Çok sayıda kuruluşun kentsel bölgede yer seçmesinin yanında, ticaretin de büyük alışveriş merkezleri halinde metropolitan

merkezin kentsel bölgeden kolayca ulaşılabilen uç alanlarda inşa edilmesi nedeniyle kent merkezlerinde yer yer boşalmalar gözlenmektedir. Merkezlerin cazibesini arttırarak boşalmayı önlemeye yönelik pahalı yeniden canlandırma projeleri pek çok kentte uygulanmaktadır. Diğer taraftan, bazı faaliyetlerin ve binaların, ağ toplumu denilen (Castells, 1996) ağsal ilişkiler içindeki toplumun bağlantı noktaları veya terminalleri haline gelmesi, kent merkezlerinde sanal merkezleşme sürecinden de söz edilmesine yol açmaktadır. Zira bu tür bağlantı noktaları veya terminallerin, parçası oldukları ağsal ilişki içindeki kuruluşun karar verme mekanizması içindeki rolleri ve etkinlikleri çok kısıtlı olabilmektedir. Bu açılımlar da bizi, mekânın ilişki ağları biçiminde temsil edilmesi halinde, mekânın yeniden yapılanmasının ne tür bir kavramsallaştırmayı gerektirdiğini ele alma noktasına getirmiş oluyor.

6.6.Yerleşmelerin İlişki Ağlarındaki Değişmeler

Küreselleşmenin yaşandığı ilişkilerin ya da mal, sermaye ve bilginin, artık ulus devletler içinde hapsedilemediği bir dünyada bir mekânsal yapıyı betimlemenin ilişki ağları üzerinden yapılacağı düşünülmektedir. Yerleşmelerin mekânda noktasal dağılım halindeki temsili bir çıkış noktası oluşturacaktır. Bu temsilde ilişkiler ağının düğüm noktalarını noktasal dağılım halindeki temsilin yerleşmeleri oluşturacaktır. Bu ilişki ağları *graf* olarak kavramlaştırılabileceği gibi, bir *matriks* halinde de temsil edilebilmektedir. Bu matriks üzerinde yapılan işlemlerle yerleşmelerin göreceli önemleri ortaya konulabildiği gibi, ilişki ağlarının niteliksel farklılıklarına da açıklık kazandırılabilir.

Toplumdaki değişik türden akışlar için farklı ağlar ön görülecektir. Örneğin insan ve mal akışları için ulaşım ağları söz konusuysen, haber ve bilgi akışları için elektronik sistemlerden bahsedilebilecektir. İnsan ve mal akışları için yeryüzü mekânının yayılımı hâlâ belli bir ölçüde belirleyici olurken, bilgi ve haber akımları için önemini tamamen yitirmiştir. Hatta yapay uydu üzerinden (satelit) üzerinden haberleşme sistemleri gelişince, belli bir noktayla ilişki kurulmasında bu noktanın bir altyapı sistemiyle daha önce ilişkilendirilmiş olması gereği de ortadan kalkmıştır. Harvey bu tür gelişmelerin **zaman ve mekân sıkışması** yaşanması sonucunu ortaya çıkardığını söylemektedir. Bu beraberinde insan faaliyetlerinin mekânsal ve zamansal yayılımının artışı ortaya çıkarmaktadır. Zaman ve mekâna ilişkin bu iki farklı sonuç aynı zamanda gerçekleşmektedir.

Bir yandan ulaşım teknolojisindeki gelişmeler öte yandan yaşanmakta olan küreselleşme dolayısıyla mal ve insan akışlarında çok büyük artış gerçekleşmektedir. Bu da ulaşım ağlarındaki gelişmeleri yerleşme sistemlerinin değişmesini anlatabilmekte göz ardı edilemeyecek bir öge haline getirmiştir.

1970'li yıllardan bugüne kadar yük taşımacılığında karayolu kullanımı hızla artmış ve en çok kullanılan tür halini almıştır. Yolcu taşımacılığında ise hem karayolu hem de hava yolu en çok tercih edilen türler olmuştur. Her ikisi de çevreyi en çok kirleten taşımacılık türüdür. Avrupa Birliği'nin 1998 yılında yaptığı bir araştırma, sera etkisine yol açan karbondioksit gazı salınımının (emisyonunun) %28'inin ulaştırma sektöründeki trafikten kaynaklandığını ortaya koymuştur (EU, 2001). Çevreye verilen zarar nedeniyle ağırlıklı olarak karayolu ve havayoluna dayalı taşımacılık sistemleri sürdürülebilir sistemler olarak kabul edilmemektedir. Kentler ve ülkeler arası taşımacılığın sürdürülebilir olması için olumsuz çevresel etkilerinin en aza indirilmesi gerekmektedir; bu bağlamda, sürdürülebilir ulaşım için iki çözüm ortaya çıkmaktadır. Birincisi karayolu trafiğini sıkı denetim altında tutarak hem araçların hem de kullandıkları enerji türlerinin en az kirlilik yaratan cinsten olmasını sağlamak; ikincisi ise, gerek yolcu gerekse yük trafiğini çevreyi göreceli olarak daha az kirleten ulaşım türlerine, özellikle demiryoluna aktarmaktır.

Avrupa Birliği (AB) sürdürülebilirlik ilkesi kapsamında çevreye ve ekolojik dengelere en az zarar veren ulaşım çözümlerinin üretilmesi için demiryoluna ağırlık verme yoluna gitmiştir. Ama böyle bir politikanın uygulanabilmesine AB'nin özel koşulları olanak vermiştir. Bir yandan tarihsel olarak Avrupa'nın gelişmiş ve sürekli olarak ilgi görmüş bir demiryolu sistemi bulunmaktadır. Bunun üzerinde çok daha hızlı bir sistemin gerçekleştirilmesi kolay ve ekonomik olmuştur. Öte yandan AB'nin geliştirdiği *Mekânsal Gelişme Perspektifi*'nde çok merkezli bir gelişmeyle AB'nin çekirdek alanındaki yoğunlaşmanın azaltılabileceği öngörülmektedir. Orta vadede dengeli bir mekânsal gelişmenin sağlanması, dengeli bir işgücü pazarına ve sürdürülebilir kalkınmaya ulaşılması beklenmektedir. Bu koşullar AB'nin küreselleşen dünyada yerleşme sistemlerinin gelişmesi konusunda ikinci bir seçenek yaratmasına olanak vermiştir.

AB bu yaklaşımını, öncelikle yolcu taşımacılığını hedefleyen Trans Avrupa Demiryolu Ağı'nın (*Trans-European Rail Network*) yapımı ve geliştirilmeye devam

edilmesiyle gerçekleştirme yoluna girmiştir. Benzer bir demiryolu ağının yük taşımacılığı için geliştirilmesi konusu gündemdedir.

Demiryolları, hem coğrafi nedenlerden hem de demiryolu planlama ve inşaatının beraberinde getirdiği ekonomik nedenlerden dolayı karayolu kadar yaygın olamamaktadır. Bu durumda yük taşımacılığında demiryolu sistemini özendirmek demek, başlangıç noktasında karayolundan başka bir seçenek olmadığı için karayolunda başlayan yük taşımacılığının mümkün olan ilk bağlantıda demiryoluna aktarılmasını sağlamak demektir (Mulley ve Nelson, 1999). Bu politika AB’de ve dünyadaki başka ülkelerde de çok modlu taşımacılık olarak gündem konusudur. Çok modlu taşımacılık için tüm ulaşım türlerinin altyapılarının birbirlerine entegre edilmesi gerekmektedir. Yine AB’de hem yolcu hem de yük taşımacılığı için türler arası entegrasyon ve büyük aktarma istasyonları/noktaları tasarlanmaktadır. Bu modelin kârlılık açısından tercih edilebilmesi, ancak taşıma mesafesinin çok uzun olması veya taşınacak yükün çok ağır olup kamyonun taşıma sınırını aşması nedeniyle fazla sayıda kamyon gerektirmesi gibi özel durumlarda söz konusu olmaktadır.

Yük taşımacılığında demiryolunun etkinliğini kısıtlayan ikinci etken, üretim ve malların dağıtımını gibi lojistik alanlarda yaşanan teknolojik ilerlemeler, eskiye oranla çok daha esnek mal sunum yapısını beraberinde getiren gelişmelerdir. Esnek üretim biçimleriyle beraber malların gereksinim ve talep sahiplerine sunumu da çok daha esnek ve zamana duyarlı hale gelmiştir. Yük taşımacılığı bu yeni örgütlenme biçimlerine ayak uydurmak durumunda kalmıştır. Daha önceleri, üretim noktası-depolama-satış şeklinde işleyen sistem, hem üretimin hem de taşımacılığın çok daha esnek, talebe hızla cevap verebilen ve dolayısıyla tam zamanında (*just in time*) sunum sağlayabilen bir yapıya kavuşmasıyla değişmiştir. Bu yapı içinde malların üreticiden tüketiciye taşınması sürecinde depolama işlevine olan gereksinim gittikçe azalmış ve bu durum maliyetlerde önemli bir düşüş sağlamıştır (Adam, 2001). Tüm bu özellikler, yapısı gereği karayoluna oranla çok daha az bir esnekliğe sahip olan demiryollarının yeni dağıtım biçimlerine uyum sağlamsını zorlaştırmaktadır. Bunun bir sonucu olarak, yeni üretim ve dağıtım biçimlerine çok daha kolay uyum sağlayan karayolu taşımacılığı yük taşımacılığında en büyük payı almaya devam etmektedir.

Bir toplumsal sistemin insan ve mal akış taleplerini karşılamada başvurabileceği çözümler sadece ulaşım altyapısını ve bunlar üzerindeki taşıma hizmetlerini örgütlemekten geçmez. Özellikle enformasyon teknolojilerinin ve altyapılarının gelişmesinden sonra insan ve mal akışlarının haber ve bilgi akışlarıyla ikame edilmesiyle de çözülebilir. Bu durumda değişik akım kanallarının arasında tamamlayıcılık ilişkileri açık hale gelir.

Bu bakış açısı içinde, enformasyon teknolojilerinin ilerlemesiyle beraber işyerine gitmeden bilgisayar bağlantısıyla evden çalışma (*tele-working*) eğiliminin artacağı; alış-verişin, banka ve vergi gibi devlet dairelerinde yapılması gereken işlerin internet üzerinden yürütülebileceği tartışılmaktadır (Stead ve Banister, 2001). Bu gelişmelere paralel olarak çalışma amaçlı yolculukların, okul yolculuklarının, alış-veriş ve banka amaçlı yolculukların sayısında gelecekte önemli bir azalma olacağı öne sürülmektedir. Öte yandan bu tür yolculuklar yerine interneti kullanacak insan sayısının çok sınırlı olacağı; sosyal etkileşim gereksiniminin daha ağır basacağı ve bu nedenle evden çalışma eğiliminin beklendiği kadar güçlenemeyeceği; dolayısıyla enformasyon teknolojisindeki gelişmelerin etkisiyle yolculuk sayılarında önemli bir değişiklik olmayacağı yönünde de görüşler mevcuttur (Tolley ve Turton, 1995; Black, 2001).

6.7.Kent ve Kent İçi Ulaşım Yapılarında Yaşanan Değişimler

Ulaşım teknolojileri ile kent formu arasında tarihsel olarak her zaman güçlü bir ilişki ve karşılıklı etkileşim olmuştur. Ulaşım ve kent formu arasındaki ilişki çift yönlüdür. Kentlerdeki hareketlilik, ulaşım hacmi ve talebi çoğu zaman bu taleplere cevap verebilecek hız ve kapasitedeki yeni teknolojilerin geliştirilmesine ivme veren etkenler olmuş; öte yandan, her yeni ulaşım teknolojisiyle beraber kentlerin büyüme deseni ve formu değişim göstermiştir. Günümüzde de bu karşılıklı etkileşim devam etmektedir.

Ulaşım-kent ilişkisinin tarihi üzerine yazılanlara bakıldığında ise; hep ilk etki türünün, yani ulaşımın kent yapısına olan etkisinin ön plana çıktığı görülür. “Kenti yapan ulaşım” gibi sloganlarla da açıkça yansıtılan bu görüş günümüzde yaşanan son gelişmelere kadar genel olarak kabul görmüş; kentlerdeki ulaşım talep ve sorunlarının çözümünde büyük mühendislik projeleri ile ulaşım yatırımlarının kent formu üzerindeki güçlü etkisinden faydalanılmaya çalışılmıştır. Ancak 20.yüzyılın sonlarında, ulaşım alanında yapılan büyük mühendislik projelerine rağmen karşılanamayan yolculuk talepleri ve artan

trafik sorunları, ulaşım alanındaki sorunların ulaşım dışında çözümleri olabileceği tartışmasını gündeme getirmiş ve kent formunun değiştirilmesine yönelik planlama müdahalelerinin ulaşım sorunlarının çözümünde oynadığı önemli rol anlaşılmaya başlanmıştır.

6.8.Ulaşım Teknolojilerinin Kent Formuna Etkileri

Ulaşım teknolojileri kent formu üzerinde tarihsel olarak önemli bir belirleyici olmuştur. Çünkü her yeni teknoloji yeni bir hız tanımı ortaya koymuş ve bu yeni tanım mekânın kullanımını değiştirmiştir. Teknolojik gelişmeler yolculukların hızını artırdıkça, yolculuklarda sarf edilen süreyi kısaltmaktan çok, yolculukların ortalama uzunluklarını artırmıştır. Dolayısıyla her yeni ulaşım teknolojisiyle beraber kentlerin büyüme olanağı ve mekânda yayılabilecekleri uzaklık artmıştır.

Kentlerin büyüme kapasitesini ve büyüme biçimini belirleyen parametrenin yürüme mesafesi olduğu Sanayi Devrimi öncesindeki kentlerde, kentsel etkinlik alanları birbirine yürüme mesafesi içinde yer seçmek durumunda oldukları için kentler yüksek yoğunluklu ve böylece mekânda göreceli olarak oldukça az alan kaplayan yerleşimler şeklinde gelişmiştir (Black, 1995; Vuchic, 1981). Buhar enerjisinin kullanımı ile demiryollarının gelişmesi kentlerde büyük bir mekansal yayılmaya olanak tanımış, ilk uydu kentler oluşmaya başlamış, daha sonra elektrik enerjisinin raylı sistemlerde kullanılmaya başlamasıyla metro ve tramvaylar yaygınlaşmış ve kentsel gelişme bu sistemlerin hizmet sağladığı koridorlar boyunca yoğun biçimde gerçekleşerek merkezden çevreye uzanan ışınsal kent formunu yaratmıştır (Muller, 1997). 20.yüzyılın başlarında dizel motorun bulunması ise ulaşımda yeni bir teknolojik devrim getirerek karayolları dönemini başlatmış; özel arabaların seri üretime geçilip de yoğunluk tarafından satın alınabilecek fiyatta sunulmaya başlandığı II.Dünya Savaşı sonrası döneme kadar karayollarındaki egemen teknoloji olan otobüs sistemi, raylı sistemler tarafından hizmet götürülmeyen alanların gelişimine olanak tanımış; boşlukların dolmasıyla kentlerin mekânsal gelişimi yine toplu taşımanın gerektirdiği yoğunluk düzeyi korunarak gerçekleşmiştir (Tolley ve Turtony, 1995).

Karayolları döneminde kent mekânında en büyük değişime yol açan ulaşım teknolojisi hiç kuşkusuz özel arabalar olmuştur. Özel araba kullanımının önemli bir artış

göstermeye başladığı 1960'lardan itibaren arabanın sağladığı hızlı yolculuk avantajı ile kentlerin iç mekânlarındaki yoğunluk, kalabalık ve trafik sorunları bir araya gelince, özel araba sahibi yüksek gelirli kentliler için kentlerin kalabalık iç mekânları yerine kent çeperinde doğayla iç içe olan, bahçeli az yoğun yerleşim seçenekleri daha cazip görünmeye başlamıştır. Daha önceki dönemlerde raylı sistemlerin kent dışındaki durakları etrafında yoğunlaşarak gelişen uydu kentler, bu sefer kara yolu ile kolay ulaşılabilen yerlerde, kent merkezinden çok daha uzakta, az yoğun ve yaygın bir formda gelişmeye başlamıştır. Özellikle araba sahipliği oranının yüksek olduğu üst gelir gruplarına hitap eden bu yeni konut alanları, zamanla yüksek gelirli bu kentli kesime hizmet etmek isteyen ticari gelişimleri beraberinde getirmiştir. 1980'lerde ve 1990'larda özellikle belirginleşen bu ticaret desantralizasyonu sonucunda kentlerin çeperlerinde, özel araba ile ulaşımın en kolay olduğu karayolu veya otoyolu kavşaklarında yüksek kapasiteli alışveriş merkezleri kurulmaya başlanmıştır. 1990'larda gözlenen bir başka gelişme, iş alanlarının ve büyük ofislerin de kent merkezi terk ederek özel araba ile erişebilirliğin yüksek olduğu kent-dışı yerlere taşınmaya başlamalarıdır. Bu gelişim de kentlerin dağınık biçimde büyümesini ve az yoğun bir şekilde mekânda yayılmasını desteklemektedir.

Araba kullanımındaki artışın yarattığı uzun mesafelere yayılmış dağınık, az yoğun kent formunun bilişim teknolojilerinin gelişmesiyle desteklendiği sıkça tartışılan konulardan biridir. İleri iletişim teknolojileriyle birbirine bağlanan kent birimlerinin ulaşım ağıyla sağlanan bağlantıları zamanla önemsiz kılacağı, mekândan ve ulaşım ağlarından bağımsız (ve yine dağınık) bir yapının ortaya çıkacağı öne sürülmektedir.

Kentlerde Özel Araba Sahipliği Temel Alarak Çözümlerin Yaratılamayacağıın Anlaşılması. Araba kullanımındaki artış, 1960'lı yılların sonundan itibaren trafik sorunlarını yaratmaya başlamıştır. Dünyanın hem gelişmiş hem de gelişmekte olan kentlerinde arabaların yaygın olduğu ilk dönemlerde trafik tıkanıklığının artmasına paralel olarak yol ağları geliştirilmiş ve kapasite artışlarına gidilmiştir. Bu dönemlerde henüz lastik tekerlekli ulaşım için yeterince gelişmiş bir yol ağı olamayan kentlerde bu çözüm doğaldır. Ancak zaman içinde, özellikle 1970'lerin sonlarından itibaren yol ağının çok yaygın ve gelişmiş olduğu kentlerde bile trafik tıkanıklığının yaşanması, kent içi ulaşım talebinin ağırlıklı

olarak araba kullanımı ile karşılanmasının sakıncalarını ortaya koymaya başlamıştır. Araba kullanımı arttıkça her yeni yapılan yol kısa sürede yetersiz kalmıştır.

Kentlerin merkezi alanlarında yaşanan trafik tıkanıklığı, desantralizasyon eğilimleri de artıran bir etmen olmuştur. Kentlerin ve aynı zamanda çeşitli kentsel işlev ve kullanımların mekânda yayılmasıyla kentlerdeki yolculuk deseni de değişmiş; önceki *uydu kentlerdeki konut-merkezdeki iş yeri* şeklindeki ulaşım ilişkileri örüntüsü yerini *uydu kentlerdeki konut-uydu kentlerdeki iş yeri* ilişkilerine bırakmıştır.

Merkezde toplanmayan ve kent bütününde özellikle yeni yerleşim ve iş alanları arasında dağılan ulaşım ilişkisi sonucunda kentlerin tarihi olarak geliştiği çizgisel ve işinsal koridorlarda yaşanan trafik yoğunluğu bir miktar azalsa da, trafik kentin daha büyük bir alanına yayıldığı için yolculuk mesafeleri uzamaya başlamıştır. Yolculuk mesafelerinin uzun olduğu dağınık kent formlarında toplu taşıma sistemleri de etkin bir hizmet veremediği için aslında bu gelişim, zaman içinde araba kullanımını ve arabaya bağımlılığı arttıran, tutsak araba kullanıcılarını yaratan bir süreçtir.

Özel arabanın sağladığı ulaşım olanaklarına paralel olarak kentlerin mekânda yayılması ve böylece trafiğin de kentte daha büyük bir alana yayılması, ortalama yolculuk mesafelerinin uzaması ve araba bağımlılığının artması, kent içi ulaşım taleplerinin ağırlıklı olarak özel arabaya dayalı sistemlerle çözülmesi sonucu ortaya çıkan beş önemli soruna ışık tutmaktadır.

(1)Araba ile yapılan yolculuklarda mesafenin artması ve trafiğin daha geniş bir alana yayılması sonucu araba emisyonlarının yani hava ve çevre kirliliğinin artması, hatta kentin tümüne yayılması sorunu ortaya çıkmıştır.

(2)Arabaya dayalı ulaşım ve kentleşme modelinde petrol tüketiminin fazla olması nedeniyle, bu tür kentleşmenin gerçekleştiği ülkelerde petrol bağımlılığının arttığı anlaşılmıştır.

(3)Uydu kent gelişimleri ve iş yeri/ofis desantralizasyonu sonucu hızla mekâna yayılan kentlerde, kentin çevresindeki arazilerin ve doğal kaynakların hızla tükendiği, ekolojik dengenin bozulduğu tartışmaları ağırlık kazanmıştır.

(4)Özel araba öncelikli bu yeni kent formunda toplu taşıma sunumunu etkin biçimde yapmak olanaksız hale gelmiş, toplu taşıma hizmet düzeylerinde düşüşler olmuş, bu durum araba sahipliği ve kullanımını daha da destekleyen bir etken haline gelmiştir.

(5)Toplu taşıma hizmet düzeylerinde yaşanan düşüşler özel araba kullanmayan grupların, özellikle de yoksul kesimlerin hareketliliğini azaltmış, bu kesimlerin ekonomik ve kentsel etkinliklerle bütünleşme sürecini son derece olumsuz etkilemiştir.

Araba trafiğindeki artışa paralel olarak yaşanan bu sorunlar kentsel sürdürülebilirlik konusunu gündemde tutmaktadır. Sürdürülebilir kentsel gelişim ve sürdürülebilir ulaşım kavramları kapsamında, kente ve ulaşımına ilişkin sorunların çözümüne yönelik olarak, kullanılan araç ve bunların yakıt türleri üzerine bazı denetleme ve kısıtlamalar getirilmekteyse de, bu sorunların temel çözümü olarak araba kullanımının azaltılması ve araba bağımlı kent ve ulaşım sistemlerinin terk edilmesi gerektiği ileri sürülmektedir. Araba kullanımının azaltılması aslında tüm arabalı yolculukları değil, trafik tıkanıklığının ve hava kirliliği sorunlarının temel nedeni olan hafta içi doruk saatlerde yapılan çalışma amaçlı yolculukları hedef almaktadır.

Arabalı yolculukların azaltılması yönündeki politikaların önem kazanmasına yol açan bir diğer gelişme, ulaşım planlaması geleneğinde yaşanmakta olan kırılmadır. Ulaşım planlamasında geleneksel yaklaşım, trafik tıkanıklığı sorununu gidermek için taşıma yolu ağının kapasitesini arttırmayı öngören, araba kullanımına olan talebi karşılamak için arzı, yani yol sunumunu artırmayı hedefleyen bir çerçeve çizmektedir. Bu yaklaşım 1990'lı yıllarda önemli eleştirilere hedef olmuş ve yol kapasitelerinin artırımıyla trafik tıkanıklığı sorunlarının etkin biçimde çözülemeyeceği anlaşılmıştır. Aslında bu yeni iddia olmayıp, bazı ulaşım araştırmacıları tarafından geçmişte dile getirilmişse de planlama geleneğinde kırılmayı sağlayan olay 1990'ların başında yapılan bir araştırma (Sactra, 1994) sonucuyla ilk defa yollarda kapasite artırımı ile yeni trafik yaratıldığının belgelenmiş olmasıdır. Söz konusu araştırma, trafik sıkışıklığı yaşanan gelişmiş bir kentsel yol ağında, yeni yapılan her yolun ve mevcut yollarda yapılan kapasite artırımının kısa vadede trafiği azalttığını, ancak trafikteki bu rahatlamanın orta ve uzun vadede öncekinden daha çok araba yolculuğu yaratarak trafik düzeyini artırdığını ortaya koymuştur. Kapasite artırımı öncesinde toplu taşıma kullanmayı seçen araba sahipleri ile trafik sıkışıklığı nedeniyle yolculuk yapmaktan

tamamen vazgeçen kişiler yol koşullarındaki rahatlama sonucu arabalı yolculuk yapmaya başlamaktadırlar. Sözü edilen çalışmanın sonuçları, trafik sıkışıklığı koşulları altında yapılan ulaşım ve trafik planlamasında yeni bir dönem açmış, artan talebi etkili biçimde karşılayacak düzeyde bir kapasite sunumunun mümkün olmadığı ve bu tür sunumların tıkanıklığa çözüm olmadığı bulgusu arza dayalı ulaşım politikalarının terk edilmesi sonucunu doğurmuştur. Ulaşım alanındaki bu gelişme, **Yeni Gerçekçilik** (New Realism) olarak adlandırılmaktadır (Goodwin, 1997; Vigar, 2001). Yeni Gerçekçilik terimiyle anlatılmak istenen, daha önce araba yolculuk talepleri hesaplanarak bu talebi karşılayacak kapasitenin arzı yapılırken, artık talep edilen hacimde bir arzın mümkün olmadığı; yapılması gereken müdahalenin araba yolculuk taleplerini değiştirmeye, yani azaltmaya çalışmak olduğudur. Büyük mühendislik projelerinin baskın olduğu ulaşım planlaması anlayışının da terk edilmekte olduğunu gösteren bu politik değişim, 1990'lardan önce de var olan **Talep Yönetimi** yaklaşımını ulaşım politikası alanında gündemin başına taşımıştır (Goodwin, 2001).

Ulaşım Sorunlarının Çözümünde Kent Planlamasının Öneminin Yeniden Keşfedilmesi. Talep yönetimi yaklaşımı çerçevesinde araba kullanımına olan talebin azaltılması ve bu talebin toplu taşıma ve yay ulaşımına yönlendirilmesi hedeflenmektedir. Bu yeni yaklaşım çerçevesinde toplu taşımanın ön plana çıkışı, 1970'li yıllarda başlayan toplu taşıma yatırımlarına dönüş süreciyle ve raylı sistem teknolojilerinde yaşanan gelişmelerle de örtüşmektedir. Araba kullanımının yarattığı trafik tıkanıklığı sorunlarına yanıt olarak ve daha da önemlisi, 1970'lerin başında yaşanan petrol krizinin sonuçları ışığında özel arabaya etkin bir alternatif sunabilmek amacıyla, özellikle Batı Avrupa ve Kuzey Amerika kentlerinde 20.yüzyılın başında yapılan raylı sistem yatırımlarından sonra ilk defa yeniden metro yatırımları yapılmaya başlanmıştır. Öte yandan bu sistemler sınırlı bir yolcu sayısına ulaşabilmiş, araba yolculuklarının ise tahmin edilenden çok daha az bir bölümünün toplu taşıma kaymasını sağlayabilmiştir (Kain, 1988; Black, 1993) Bu olumsuzluklara ek olarak, metro teknolojisinin gerektirdiği yatırım ve işletim maliyetlerinin büyüklüğü, bu yatırımların ciddi biçimde sorgulanmasını beraberinde getirmiştir. Bu kriz, 1979 yılında metro ile tramvay arasında bir teknoloji olarak tanımlanan, metrodan çok daha esnek bir tasarım olanağı sunduğu için işletim maliyetinin yanı sıra yatırım maliyetinin de metroya

göre daha ucuz olduğu Hafif Raylı Sistem teknolojisinin ilk uygulamalarıyla çözülmüştür.1980'li ve 1990'lı yıllarda tüm dünyada, özellikle de gelişmiş ülkelerin kentlerinde hafif raylı sistemlerin yapımında büyük bir artış olmuştur. Ama bu projeler de beklenen sonuçları vermemiştir. Araba kullanımı beklendiği gibi azalmamış, toplu taşımada yolcu sayısı, verimlilik ve hizmet düzeyi artmamış, trafik tıkanıklığı, çevre ve hava kirliliği azalmamış, kent formunda önemli bir değişiklik olmamış, merkezlerde ve yoksul mahallelerde çöküntü önlenememiş, hatta kimi örneklerde artmıştır.

Dünyada çeşitli kentsel raylı sistemlerin beklenen başarıya erişememesinin ardındaki etkenleri araştıran pek çok çalışma yapılmıştır (Babalık, 2002; Wachs, 1997). Bu çalışmalar özel araba yolculuklarını toplu taşıma aktarmak için tek başına raylı sistem yatırımının yeterli olmadığını; bu yatırımların özel araba kullanımını caydırıcı, toplu taşıma kullanımını ise özendirici politikalarla beraber bir paket olarak sunulması gerektiğini göstermektedir. Kent merkezlerinde park yasağı, yayalaştırma, yalnızca toplu taşıma ayrılan yollar ile toplu taşıma ücretlendirme politikaları ve trafik tıkanıklığı ücretlendirmesi (congestion charging) gibi ulaşım sisteminin işleyişine ilişkin müdahaleler araba kullanımını azaltmada etkin araçlar olarak kabul edilmekle birlikte, ulaşım politikası gündeminde yer alan en önemli tartışmalardan biri, araba kullanımını azaltmak için arabaya bağımlı kent formunu değiştiren kent planlama politika ve müdahalelerinden faydalanmaktır.

Farklı kent formlarının ulaşım gereksinim ve taleplerine olan etkisi ve dolayısıyla, ulaşım sorunlarının çözülmesinde kent planlamasından yararlanmanın önemi her geçen gün daha çok anlaşılmaktadır. Eğer kent planlamasıyla kentlerdeki temel kullanımlar arasındaki mesafeler toplu taşıma ve hatta yaya ulaşımı için uygun hale getirilirse, bir diğer deyişle kentlerde yolculuk üreten/çeken kullanımlara toplu taşıma veya yaya ulaşımıyla erişim kolay olursa, özel arabanın üstünlüğü azaltılabilir.

Sürdürülebilir ulaşım ilkesine dayalı sürdürülebilir kent formu, özel arabaya bağımlı kent modelinin yarattığı olumsuzlukları en aza indirmeyi hedefleyen farklı gelişme desenleri ve formlarını savunan çeşitli yaklaşımlar içermektedir. Bunlar arasında özellikle üçü literatürde yapılan tartışmalar ve araştırmalar nedeniyle ön plana çıkmaktadır.

(1)Kompakt, çok-yoğun ve karma arazi kullanımı (mixed-use) üzerine şekillenen ve özellikle yaya ulaşımını artırmayı hedefleyen kentsel form.

(2) Mekânda büyük bir alana dağılmış, ancak kendi içinde yeterli ve bağımsız pek çok alt birimin birbirine güçlü ulaşım ağlarıyla bağlandığı kentsel form.

(3) Yüksek kapasiteli bir toplu taşıma koridoru boyunca ve istasyon alanlarında yoğunlaşan doğrusal kent formu.

Sürdürülebilir kent formu tartışmaları içinde başka form önerileri yer alsa da, öneriler genellikle yukarıdaki üç modelin değişik versiyonları şeklinde olmuş ve her model için tartışılan olumlu ve olumsuz yönler, uygulama sorunları ve deneyimler ışığında aslında tek bir sürdürülebilir kent modelinin olamayacağı anlaşılmıştır (Williams, Burton ve Jenks, 2000). Bugün sürdürülebilir kent formunun her kentin kendi ölçeği ve sosyo-ekonomik yapısı içinde değerlendirilmesi gerektiği, her kent için o kente özel senaryoların üzerinde çalışılmasının önemli olduğu vurgulanmaktadır.

Sürdürülebilir kent formu tartışmaları ile farklı kent formlarının ulaşım gereksinimlerini belirlemede ve yönlendirmedeki rolü kent ölçeğinde tartışılmakla beraber, sürdürülebilir ulaşım türleri olan toplu taşıma (özellikle raylı taşıma), yaya ve bisiklet ulaşımını en fazla teşvik eden daha küçük ölçekli tasarımlar üzerinde de çalışmalar yapılmaktadır. Bu bağlamda, toplu taşıma odaklı tasarım, yaya odaklı tasarım gibi konularda önemli çalışmalar ve deneyimler gerçekleşmiş, trafik sorunlarının çözümü için kent planlama ve tasarım tekniklerinin geliştirilmesini savunan çeşitli akımlar ortaya çıkmıştır.

Ulaşım sorunlarının çözümünde kent planlamayı araç olarak kullanma eğilimlerinin artması ve gelişmesi, ulaşım ve kent formu etkileşiminde geleneksel olarak ulaşım teknolojilerinin kent formuna etkisini ön plana çıkaran anlayışın yanında, kent formunun ulaşım gereksinimlerini değiştirebilme özelliğini ön plana çıkaran yaklaşımların ağırlık kazanmaya başladığına işaret etmektedir. Bu yaklaşımların getirdiği bir başka yenilik, ulaşım sorunlarının çözümünde geleneksel olarak başvuru büyük mühendislik yatırım ve projeleri yerine, mekân planlama yoluyla kentsel kullanımların birbiriyle olan etkileşimlerinin ve ulaşım ilişkilerinin yeniden tanımlanmaya çalışılmasıdır. Bu eğilim, ancak daha önceki dönemlerde üzerinde gerektiği kadar durulmayan kent planlama ve tasarım müdahalelerinin ulaşım planlamasında son derece önemli bir yer edindiğini göstermektedir.

KAYNAKLAR

- Alagöz, C.A., (1993) "Türkiye'de yaylacılık araştırmaları". *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Dergisi*, 2, 1-51.
- Alexandersson, G., (1956) *The Industrial Structure of American Cities*, University of Nebraska Press, Lincoln, Nebraska.
- Aytar, V., (2005) *Metropol*, L&M Yayınları Epokhe Dizisi:6, İstanbul.
- Briggs, K., (1990) *Human Geography, Concepts and Applications*. Hodder and Stoughton, London.
- Carter, H., (1995) *The Study of Urban Geography*.(fourth edition), Arnold, London.
- Cipolla, C.M., (1980) *Tarih Boyunca Ekonomi ve Nüfus*. (Çev.M.S.Gezgin), Tur Yayınları:38 İstanbul.
- Doğanay, H., (1997) *Türkiye Beşerî Coğrafyası*. Milli Eğitim Bakanlığı Yay.No: 2982, İstanbul.
- Dönmez, Y., (1973) "Kuzeydoğu Anadolu'da Bir Yerleşme-Karaağaç Köyü-". *İ.Ü.Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 18-19, 87-109.
- D.P.T. (2000) *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Bölgesel Gelişme Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. DPT Yay.no: 2502 – ÖİK: 523, Ankara.
- Emiroğlu, M., (1977) "Bolu'da Geçici Bir Yerleşme Tipi: Güzle". *A.Ü. DTCF. Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 8, 97-120.
- Eraydın, A. (2004) "Bölgesel Kalkınma Kavram, Kuram ve Politikalarında Yaşanan Değişimler". *Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu KEAS 2003, Cilt I, 126-146*.
- Ertürk, H., (1997) *Kent Ekonomisi*. Ekin Kitabevi, Bursa.
- Forstall, R.L., (1970) "A new social and economic grouping of cities". *The Municipal Year Book*, 102-159.
- Friedmann, J., (1986) "The world city hypothesis". *Development and Change*, 17, 69-84.
- Friedmann, J., (1995) "Where we stand: a decade of world city research". *World Cities in a World System*, içinde (yay.haz.) P. Knox ve P. Taylor, *Cambridge University Press, New York*, 21- 47.
- Göçer, O., (1979) *Şehirciliğe Giriş*. Konya DMMA Yay., Konya.
- Gökalp, Z., (1926) *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul.
- Göney, S., (1984) *Şehir Coğrafyası*.(ikinci baskı), İstanbul Üniversitesi Yay. No: 2274, İstanbul.
- Harris, D., (1943) A functional classification of cities in the United States. *Geographical Review* 33, 86-99.
- Karabağ, S., (2002) *Mekânın Siyasallaşması*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- Karaboran, H., (1985) "İki Eğreti Yerleşme Şekli Banı ve Pey". *Türk Dünyası Araştırmaları* 39,83-103.
- Karaboran, H., (1989) "Şehir Coğrafyası ve şehirselleşmeler". *Fırat Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi* 3,(1), 81-118.
- Karakurt, E., (2004) "Dünya kenti kavramına alternatif bir bakış". *Kentsel Ekonomik Araştırmalar Sempozyumu KEAS 2003, Cilt I, 320-336*.
- Keleş, R., (1984) *Kentleşme ve Konut Politikası*. Ankara Üniversitesi SBF. Yay. No: 540, Ankara.
- Keleş, R., (1998) *Kentbilim Terimleri Sözlüğü*.(ikinci baskı), İmge Kitabevi Yay., Ankara.
- Kıray, M., (2003) *Kentleşme Yazıları*, Bağlam Yayınları No: 129, İstanbul.
- Nelson, H.J., (1955) A service classification of American cities. *Economic Geography* 31, 189-210.
- Özçağlar, A., (1997) *Türkiye'de Belediye Örgütlü Yerleşmeler (Kasabalar-Şehirler)*. Ekol Yayınevi, Ankara.
- Özer, İ., (2004) *Kentleşme Kentleşme ve Kentsel Değişme*. Ekin Kitabevi, Bursa.
- Özgür, E.M., (1994) "Bilecik İlinde Farklı Karakterde İki Şehir: Bilecik ve Bozüyük". *A.Ü. Türkiye Coğrafyası Dergisi* 3,179-191.
- Özgür, E.M., (1996a) "İl ve İlçe Merkezlerimizin Faal Nüfusun Faaliyet Kollarına Dağılımı

- Bakımından Sınıflandırılması". *AÜ. Türkiye Coğrafyası Dergisi* 5, 53-72.
- Özgür, E.M., (1996b) "Yeni İlçe Merkezlerimizin Fonksiyonel Bakımdan Gösterdiği Özellikler" *A.Ü.DTCF. Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 12, 25-32.
- Özgür, E.M., (1998) *Türkiye Nüfus Coğrafyası*. GMC Yay.Ltd.Şti., Ankara.
- Roberts, B.K., (1996) *Landscape of Settlement*. Routledge, London.
- Rubenstein, J.M., (1983) *The Cultural Landscape: An Introduction to Human Geography*. West Publishing Company, St.Paul-Minnesota.
- Sadık, N., (1996) *Dünya Nüfusunun Durumu*. Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu Yay. Ankara.
- Sarıbeyoğlu, M., (1951) *Aşağı Murat Bölgesinin Beşeri Coğrafyası* Ankara Üniversitesi Dil ve Traih-Coğrafya Fakültesi Doğu Anadolu Araştırma İstasyonu Yay. İstanbul.
- Sassen, S., (1991) *The Global City*. Princeton University Pres, Princeton, NJ.
- Short, J.R., (1991) *An Introduction to Urban Geography*. Routledge, London.
- Sözer, A.N., (1969) *Diyarbakır Havzası*. Ankara.
- Sözer, A.N., (1972) *Kuzeydoğu Anadolu'da Yaylacılık*. Ankara.
- Tanoğlu, A., (1966) *Nüfus ve Yerleşme*. İstanbul Üniversitesi Yay.No:1183, İstanbul.
- Taylor,P.J., Walker D. (2001) World Cities: A First Multivariate Analysis of their Service Complexes. *Urban Studies*, 38, 1, 23– 47.
- R. F.,
- Tekeli, İ. (2005) Türkiye'de kent bölgeleri üzerine düşünmek. *Değişen-Dönüşen Kent ve Bölge Cilt I içinde* 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 28. Kolokiyumu 8-10 Kasım 2004, 73-89.
- Tekeli, İ., Türel, A., (2006) *Yerleşme Bilimleri/Çalışmaları İçin Öngörüler*. Türkiye Bilimler Akademisi Raporları 14, Ankara.
- Eraydın, A., Berkman, G., Şengül, T., Babalık, E.
- Tolun-Denker, B., (1977) *Yerleşme Coğrafyası, Kır Yerleşmeleri*. İ.Ü.Yay.No: 2275, İstanbul.
- Tuncel, H., (1996) " Mezraa Kavramı ve Türkiye'de Mezraalar". *A.Ü. Türkiye Coğrafyası Dergisi* 5, 73-98.
- Tunçdilek, N., (1967) *Türkiye İskân Coğrafyası. Kır İskânı (Köy altı İskân Şekilleri)*. İstanbul Üniversitesi. Edebiyat.Fakültesi Yay. No: 49, İstanbul.
- Tunçdilek, N., (1986) *Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi*. İ.Ü.Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Yay.No: 4, İstanbul.
- Tümertekin, E., (1965) *Türkiye'deki Şehirlerin Fonksiyonel Sınıflandırılması*. İ.Ü. Coğrafya Enstitüsü Yay.No: 72, İstanbul.
- Tümertekin, E., (1973a) *Türkiye'de Şehirleşme ve Şehirsel Fonksiyonlar*. İ.Ü.Yay. No: 1840, İstanbul.
- Tümertekin, E., (1973b) "Yerleşme Planlaması Şehir-Köy İlişkileri". *İ.Ü.Coğrafya Enstitüsü Dergisi* 18-19, 71-85.
- Tümertekin, E., Özgüç, (2009) *Beşeri Coğrafya. İnsan-Kültür-Mekân*. Çantay Yayınevi, İstanbul.
- N.,
- Weber, M., (2003) *Modern Kentin Oluşumu*. (Dördüncü baskı), Çev. M.Ceylan, Bakış Kitaplığı, Düşünce Dizisi: 1, İstanbul.
- Whyne-Hammond, C., (1985) *Elements of Human Geography*. (second edition), Bell and Hyman, London.
- Webb, J.W., (1959) "Basic concepts in the analysis of small urban centers of Minnesota". *Annals of the Association of American Geographers* 49, (1), 55-72.
- Yücel, T., (1988) "Türkiye'de Kır Yerleşme Tipleri". *Türk Kültürü Araştırmaları* XXVI,(1), 61-70.
- Yücel, T., (1995) "Türkiye'nin Kır Yerleşmeleri ve Tipleri Üzerine Yeni Görüşler". *Türk Kültürü Araştırmaları* XXXI (1-2), 447-469.
- Yüceşahin, M.M., (2004) "Türkiye'de şehirleşmenin mekânsal dağılışı ve değişimi", *Ankara Üniversitesi Coğrafi Bilimler Dergisi* 2, (1), 23-40.
- Bayar, R.,
- Özgür, E.M.,
- Yüceşahin, M.M., (2009) "Türkiye'de kentlerin kentleşme düzeylerinin demografik, ekonomik ve sosyal değişkenlerle belirlenmesi". *Ankara Üniversitesi Coğrafi Bilimler Dergisi*, 6, (2), 115-139.
- Özgür, E.M.,

